

प्रथम वर्ष कला

प्रारंभिक भारत : प्रागैतिहासिक व मौर्यकाळ

प्रकरण पहिले -

१. प्रारंभिक भारत : साधने आणि प्रागैतिहासिक काळ

अ. प्रारंभिक इतिहासाचे महत्त्वब. इतिहासाची साधने (पुरातत्त्वीय, शिलालेख, नाणकशास्त्र, वाङ्मयीन साधने, परकीय प्रवाशांची प्रवासवर्णने) क. पुरापाषाण युग, मध्यपाषाण युग, नवाश्मयुग, ताम्रपाषाणयुग.

प्रकरण दुसरे

हरप्पा संस्कृती-

भौगोलिक विस्तार, नगररचना, व्यापार, धार्मिकता, कला, तंत्रज्ञान, मृदभांडी, ऱ्हास

प्रकरण तिसरे

वैदिक संस्कृती-

अ. संस्कृती आर्यांचे मूळ स्थान, राज्यव्यवस्था, धर्म, तत्त्वज्ञान.

ब. जैन व बौद्ध धर्म

प्रकरण चौथे

अ. महाजनपदांचा उदय, मगध राज्याचा उदय

ब. मौर्यकाळ, चंद्रगुप्त मौर्य, सम्राट अशोक आणि त्याचा धम्म.

क. प्रशासन

प्रकरण पहिले

प्रारंभिक भारत : साधने आणि प्रागैतिहासिक काळ

अ. प्रारंभिक इतिहासाचे महत्त्व

‘इतिहास म्हणजे केवळ सनावळ्या’ ही समजूत खरी नाही. इतिहासामध्ये सन आणि घटना व घटनेमागील विचार महत्त्वाचे असतात. ‘इतिहास म्हणजे भूतकाळातले राजकारण’ हे मतही आता कालबाह्य झाले आहे. राजेशाही व सरंजामशाही यांच्या जुन्या जमान्यात इतिहास हा मुख्यतः लढाया, तह, वंशावळ्या व सनावळ्या यांनी भरलेला असे. राजपरिवार व सरंजामदार यांच्या व्यतिरिक्त इतिहासात अन्य व्यक्तींचा समावेश असे अपवादानेच असे. विसाव्या शतकात इतिहासाची कल्पना आमूलाग्र बदलली आहे. इतिहास हा गतकाळाचा शास्त्रशुद्ध, अधिकृत व संपूर्ण वृत्तान्त असला पाहिजे.

इतिहास ही मूलतः मानवाची बहुरंगी कथा आहे. व्यक्ती, समाज, स्थळ आणि काल हे इतिहासाच्या अभ्यासाचे चार मुलभूत अनुबंध आहेत. इतिहासात मानवी जीवनाची सर्व अंगोपांगे समावलेली असतात. इतिहास मानवाची सर्वांगीण कहाणी आहे. त्यातील व्यक्तिनिष्ठा जाऊन सामाजिक कल्पना व भावना आणि त्यातून निर्माण होणारे मानवी कर्तृत्व हा इतिहासाचा वर्ण विषय ठरला आहे. इतिहास ही मानवी विकासाची गाथा, त्या विकासासाठी मानवाने केलेल्या प्रयत्नांची कथा, त्याने मिळविलेल्या यश,अपयश यांची स्मरणिका आहे. इतिहास चालू पिढीला मार्गदर्शन करणारा व भविष्य घडविणारा सांस्कृतिक ठेवा आहे. ही भारतीयांची श्रद्धा आहे. त्यामुळे कोणाही व्यक्तीच्या जीवनापेक्षा त्या व्यक्तीने पुढील पिढ्यांना काय वारसा दिला आहे. याचा विचार भारतीय माणूस नेहमी करतो. इतिहासासह सर्वच सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू मानव हा असतो. कारण मानव हा इतर प्राण्यांपेक्षा अनेक बाबतीत वेगळा आहे. मानव हा सामाजिक व राजकीय प्राणी आहे. मानव सर्वांत बुद्धिमान, सृजनशील आणि प्रगतिशील प्राणी आहे. रविंद्रनाथ टागोर यांनी म्हटले आहे की, “इतिहास फक्त एकच आहे. तो म्हणजे मानवाचा इतिहास”.

इतिहासात गतकालीन घटनांचा आपण विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास करतो. आपण विविध प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधत असतो. काय घडले? कसे घडले? या घटितांचे परिणाम काय झाले, अशा प्रश्नांची चिकित्सा करताना आपण केवळ घटनेचे दृश्य स्वरूप समजून घेत नाही. आपण घटनेच्या अंतरंगात शिरून सखोल मीमांसा करतो. मानवी कृतीचे बाह्यरूप म्हणजे घटना. पण तिचे अंतरंग म्हणजे विचार. म्हणूनच घटनेशी संबंधित विचार आणि विचारव्युह समजावून घेण्याचा प्रयत्न इतिहासकार करतात. इतिहासाचे तत्वज्ञ आर. जी. कॉलिंगवूड यांनी या गोष्टीवर प्रकाश टाकला आहे. कॉलिंगवूड आपल्या ‘*Concept Of History*’ इतिहासाची संकल्पना या ग्रंथामध्ये लिहितात, ‘इतिहासाला

मूल्य असते. इतिहासाची शिकवण मानवी जीवनास लाभदायक आहे. इतिहास हा मानवाच्या ज्ञानसंवर्धनासाठी आवश्यक ठरतो. सर्व इतिहास का मानवी विचारांचा इतिहास असतो. इतिहास ही एका अर्थाने इतिहासकाराच्या मनात घडणारी गतकालीन विचारांची पुर्नघडण असते. इतिहासात आपण विविध घटना अभ्यासतो. इतिहासकार काही घटनांची निवड करून त्यांना बोलते करतो. 'घटना जशी घडली तशी मुळाबर हुकूम लिहिणे' एवढेच इतिहासकाराचे काम नाही. तो त्या घटनेची चिकित्सा करतो. इ. एच. कार यांच्या मते, 'इतिहास म्हणजे वादग्रस्त घटितांच्या गराने वेढलेला अन्वयाशाचा गाभा असतो.' इतिहास हे सामाजिकशास्त्र आणि कला यांचे एक सुरस मिश्रण आहे. इतिहासाचा राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, संख्याशास्त्र, साहित्य, समाजशास्त्र, भूगोल, जीवशास्त्र, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, चरित्रलेखन आणि मानववंशशास्त्र इत्यादी सामाजिकशास्त्रांशी निकटचा संबंध आहे. उदाहरण- राज्यशास्त्र व इतिहास यांचा संबंध - जॉन सिली या विचारावंताच्या मते, 'History is the past politics and the present History' इतिहास हे भूतकाळातील राज्यशास्त्र आहे तर वर्तमानकालीन राज्यशास्त्र काही कारणाने इतिहास मानला जाते. राज्यशास्त्रांमध्ये राजसंस्थांचा उदय आणि उत्क्रांतीचा अभ्यास करायचा असेल तर इतिहासाचे सम्यक ज्ञान आवश्यक ठरते. राज्यशास्त्र आणि इतिहास एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. एका खेरीज दुसऱ्याचे अस्तित्व शून्य असते.

इतिहासकाराजवळ प्रतिभा आणि चिकित्सक वृत्ती या दोन्ही गोष्टी असाव्या लागतात. तो एकाच वेळी सामाजिकशास्त्रज्ञही असतो आणि प्रतिभाशाली कलावंतही असतो. एकदा आपण हे समजावून घेतले की इतिहास या ज्ञानशाखेविषयी आपल्याला विलक्षण आकर्षण वाटू लागते.

इतिहासाचे महत्त्व

मानव हा अत्यंत जिज्ञासू प्राणी आहे. आपल्या मनात भूतकाळाविषयी विविध प्रकारच्या जिज्ञासा असतात. इतिहासाच्या अभ्यासातून तो आपल्या जिज्ञासांची परिपूर्ती करतो. इतिहास अभ्यासाने आपले विचारविश्व रुंदावते आणि व्यक्तिमत्त्वविकास साधतो. 'अनुभवाचा उत्तुंग मिनार' असे इतिहासाचे यथार्थ वर्णन हेन्ड्रिक फॉन लून यांनी केले आहे. इतिहासापासून विद्यार्थ्यांस विविधता, व्यक्तिगत, व सामाजिक या तीनही पैलूंनी फायदे होतात. इतिहास जगाची ओळख पटविण्यास उपयुक्त असतो. चार्लस फिर्थच्या मते 'इतिहास एक अभ्यास करण्याची ज्ञानशाखा आहे. इतिहासाने भूतकाळावर टाकलेल्या प्रकाशामुळे आपणास वर्तमानकाळाचे अधिक चांगले आकलन होते. "What is History?' या ग्रंथामध्ये E. H. CARR म्हणतात, 'इतिहास म्हणजे वर्तमानकाळाचा भूतकाळाशी कधीच न संपणारा सुसंवाद होय.' विद्यार्थी हे भावी नागरिक असतात. देशाचे आशास्थान असतात. भविष्याला आकार देऊ पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भूतकाळाविषयी मार्गदर्शन करू शकतो. ऑर्थर मार्विक यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'स्मरणशक्तीशिवाय व्यक्तीची जशी असहाय्य अवस्था होईल. तशी इतिहासावाचून

समाजाची अवस्था होईल.” इतिहास शिकताना आपण त्याचे महत्त्व सतत लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. इतिहासाच्या अभ्यासाने न्यायबुद्धी सतेज होते. रॉबर्ट व्ही डॅनिअल्स आपल्या ‘*Studying History How and Why*’ या ग्रंथात म्हणतात, ‘इतिहास अभ्यासाने न्यायबुद्धी सतेज होते. ही गोष्ट इतिहास करू शकतो. तसेच घटनेचे चिकित्सक परिक्षण कसे करावे याचे प्रशिक्षण आणि निष्कर्ष काढण्याची क्षमता इतिहासाच्या अभ्यासाने प्राप्त होते. सारांश इतिहासाच्या अभ्यासाने माणूस घडलेल्या घटनांच्या आधारे आपला भविष्यातील मार्ग सुकर करतो.

इतिहासपूर्व काळ म्हणजे काय?

इतिहासाची विभागणी ज्या वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे केली जाते. त्यापैकी लेखनकला हा एक निकष आहे. ज्या काळात मानवाला लेखनकला अवगत नव्हती, अशा काळात ‘इतिहासपूर्व काळ’ किंवा ‘प्रागितिहास’(Pre-History) म्हणतात. हा काळ ‘लेखनपूर्व काळ’ म्हणून ही ओळखला जातो. या कालखंडात मानवी जीवन बहुतांश दगडाशी निगडित होते. हत्यारांच्या निर्मितीसाठी माणूस दगडाचा वापर करत असे. पुढे तो धातुचाही वापर करू लागला. इतिहासाचा सुमारे चार-पंचमांश भाग तरी ‘अश्मयुगा’ने व्यपलेला होता. ‘जुने अश्मयुग’ आणि पुढील सर्व कालखंड ‘इतिहासकाळ’ अथवा ‘लेखनबद्धकाळ’ म्हणून ओळखला जातो. इतिहासपूर्व काळ आणि इतिहासकाळ यांच्यामधील अवस्थेला ‘आद्य इतिहासकाळ’ (Proto-History) असे म्हणतात-

अश्मयुगानंतर ‘धातुयुग’ अवतरले. मानवाने प्रथम तांबे या धातूचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यास प्रारंभ केला. या धातुयुगाच्या टप्प्यास ‘ताम्रयुग’ म्हणून ओळखतात. नवे अश्मयुग आणि ताम्रयुग यांच्यामधील स्थित्यंतराच्या टप्प्यात ‘ताम्रपाषाणयुग’ म्हणतात.

ब. इतिहासाची साधने

कोणत्याही देशाच्या इतिहासलेखनास प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रितीने उपयोगी पडणाऱ्या साधनांना इतिहास साधने म्हणतात. या साधनांचे वर्गीकरण निरनिराळ्या प्रकारांनी होते. इतिहासकाळाचे प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन असे तीन विभाग मानून त्यात समाविष्ट होणाऱ्या साधनांचा विचार करता येतो. प्राचीन काळासंबंधी माहिती देणारे ग्रंथ फार थोडे आहेत. तथापि नाणी, शिलालेख आणि अलिखित साधनांद्वारेही या काळातील माहिती मिळविता येते.

प्राचीन कालखंडाच्या इतिहाससाधनांमध्ये मुख्यतः पुरातत्त्विक वस्तूंचा समावेश होतो. उत्खननामुळे मिळालेली भांडी, शस्त्रे घरे व त्यांची बांधणी, ग्राम-नगर व्यवस्था, अलंकार इत्यादी तत्कालीन सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकण्यास उपयुक्त आहे. प्राचीन कालखंडात तयार झालेले विविध भाषिक ग्रंथ हेही इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन आहे. या ग्रंथांचे समकालीन व उत्तरकालीन असे दोन प्रकार पडत असले, तरी ते प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रितीने तत्कालीन इतिहासावर

प्रकाश टाकतात. 'राजतरंगिणी', 'राष्ट्रोद्वंशमहाकाव्य' इत्यादी ग्रंथ प्रत्यक्ष इतिहास सांगतात. तर 'हर्षचरित', 'विक्रमांकदेवचरित' पंपभारत, 'मणिमेखलै' इत्यादी ग्रंथ रूपकशैलीने ग्रंथ अपुरे पडत असले, तरी इतिहासाच्या धार्मिक, सामाजिक, भाषिक या विविध अंगासंबंधी माहिती देण्यास हे ग्रंथ उपयुक्त आहेत. पुराणे, रामायण व महाभारत ही महाकाव्ये तत्कालीन सामाजिक आचारविचार, राहणीमान, वस्त्रे, अलंकार, इत्यादी संबंधी माहिती देण्यास उपयुक्त व महत्त्वाचे साधन आहे. प्राचीन कालखंडातील निरनिराळ्या साधनग्रंथांचा अभ्यास करून, तत्कालीन लोकजीवनाची माहिती देण्याचे कार्य वासुदेवशरण अग्रवाल, डॉ. मोतीचंद्र, ए. एस. आळतेकर, वा. वि. मिराशी, दामोदर धर्मानंद कोसंबी, आर. सी. मुजुमदार, रोमिला थापर, रायचौधरी, के. ए. निळकंठ शास्त्री, आर. एस. शर्मा इत्यादी इतिहासलेखकांनी आपापल्या पुस्तकांद्वारे केले आहे.

पुरातत्त्वीय साधने

प्राचीन भारताच्या इतिहाससाधनांमध्ये मुख्यतः 'पुरातत्त्वीय साधने' महत्त्वपूर्ण आहेत. आपल्या पूर्वजांनी जे भूतकालीन अवशेष मागे ठेवले आहेत. त्यावरून आपण भूतकाळाचा अभ्यास करू शकतो. भारताचा 'प्रागितिहास' प्रामुख्याने पुरातत्त्वीय साधनांवर आधारलेला आहे. पुरातत्त्वीय साधनांचा अभ्यास 'पुरातत्त्वविद्या' (Archaeology) या शास्त्राच्या साह्याने करता येतो. पुरातत्त्वविद्या म्हणजे प्राचीन अवशेषांचा अभ्यास होय'. या अवशेषांमध्ये प्राचीन मानवाचे सांगाडे, हत्यारे, शस्त्र, दागिने इत्यादी पुरातत्त्वखात्यामार्फत उत्खननाद्वारे मिळवलेले असंख्य भूतकालीन अवशेष भग्नावशेषांचा शास्त्रीय अभ्यास करून, त्यांचे विश्लेषण करून व अन्वयार्थ लावून आपल्यापुढे मानवी जीवनाचा एक सलग पट मांडला जातो. उत्खननात मिळालेल्या वस्तूंचा कालखंड ठरविण्यासाठी विविध पद्धतींचा वापर करतात.

उदा. कार्बन -१४ पद्धतीमुळे सजीवांच्या अवशेषांची कालनिश्चिती शक्य होते. कार्बन -१४ या नावाने ओळखला जाणारा किरणोत्सारी कार्बन सर्व सजीवांमध्ये असतो. सजीवांच्या मृत्युनंतर त्यांची कार्बन १४ ग्रहणाची प्रक्रिया थांबते, पण कार्बन-१४ बाहेर फेकण्याची प्रक्रिया चालू राहते. अशा रितीने मृत जीवाच्या अवशेषातून ५० टक्के कार्बन कमी होण्यास ५५८४ वर्षांचा काळ लागतो. या हिशोबाने सापडलेल्या मृत सांगाड्यावरून त्या सजीवांचा काळ ठरविला जातो. भारतात मोठ्या प्रमाणावरील पुरातत्त्वीय उत्खनांना विसाव्या शतकात चालना मिळाली. डॉ. म. के. ढवळीकर यांनी आपल्या 'पुरातत्त्वविद्या' या ग्रंथामध्ये म्हटले की, 'पुरातत्त्वविद्येचे मुख्य उद्दिष्ट मानवी जीवनाचा अभ्यास असल्यामुळे इतिहासकाळातील सामान्य माणसाच्या जीवनाचे सुसंगत चित्र उभे करण्यासाठी पुरातत्त्वविद्येचे साहाय्य घ्यावे लागते.'

पुरातत्त्विय साधनांमध्ये प्राचीन शिलालेख, स्मारके, नाणी इत्यादींचे महत्त्वपूर्ण स्थान हे शिलालेख, ताम्रपट ही प्राचीन इतिहासलेखनाची अस्सल साधने आहेत. त्यांच्या आधारे प्राचीन लिपी, भाषा, राजकीय परिस्थिती, समाज, धर्म, वाङ्मय इत्यादी गोष्टींचे ज्ञान मिळते.

शिलालेख

शिलालेख हे इतिहासाचे अव्वल दर्जाचे साधन आहे. प्रस्तर, शिला, शिलारखंड, शिलास्तंभ, मठ, मंदिर किंवा अन्य धार्मिक वास्तूच्या भिंती, मूर्तीची पदपीठे, गुफांच्या भिंती, लोहस्तंभ, तांबे वा अन्य धातूंचे पत्रे, भांडी, विटा इत्यादी वस्तूवर कोरलेले लेख अभिलेख (*Epigraphs*) अथवा शिलालेख म्हणून ओळखले जातात. अभिलेखांचे वर्गीकरण त्यांच्या आशयानुसार खालीलप्रमाणे करता येते.

राजशासन अथवा राजाज्ञा

राजा किंवा त्याचे अधिकारी यांनी प्रस्तुत केलेल्या आज्ञा म्हणजेच अभिलेखांचे वर्गीकरण त्यांच्या आशयानुसार खालीलप्रमाणे करता येते.

राजशासन अथवा राजाज्ञा

राजा किंवा त्याचे अधिकारी यांनी प्रस्तुत केलेल्या आज्ञा म्हणजेच राजाज्ञा. सम्राट अशोकाने भारतात विविध ठिकाणी प्रस्तरांवर आणि शिलास्तंभावर राजाज्ञा कोरून ठेवल्या आहेत. सम्राट अशोकाची एक राजाज्ञा, गिरनार येथे एका प्रस्तरावर कोरलेली आहे. त्या भागास सामान्य लोक अद्यापही 'सासणगीर' म्हणून ओळखतात.

प्रशस्तीलेख

सम्राट, सामंत, वीरपुरुष, विविध संप्रदायांचे धर्मगुरु यांच्यावर प्रशस्तीपर लेख रचून ते कोरून ठेवले जात. अलाहाबाद येथील समुद्रगुप्ताच्या लेखाला आणि ऐहोळे येथील द्वितिय पुलकेशीच्या लेखांना राजप्रशस्ती म्हटले जाते. अलाहाबाद येथील स्तंभावर 'हरिषेण' याकवीने (इ.स.३६०) समुद्रगुप्ताच्या प्रशस्तीवर काव्य लिहिले आहे.

दानलेख

मठ, मंदिर, स्तूप, विहार, चैत्य लेणे इत्यादी धार्मिक संस्थांना आणि ब्राह्मण, भिक्षू, शैव, वैष्णव, लाकुलीश किंवा अन्य पंथांचे आचार्य यांना दिली जाणारी द्रव्य, ग्राम अथवा प्रदेश यांची दाने प्रस्तरांवर अगर ताम्रपटांवर कोरून ठेवली जात. ताम्रपटामध्ये दानविषय असलेल्या गावाच्या चतुःसीमा नोंदविलेल्या असत. त्यामुळे त्यांचे महत्त्व प्राचीन भूगोलाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने अधिक मौलिक ठरते. मंदिर, मठ किंवा अन्य धार्मिक वास्तूच्या निर्मितीसाठी दान देणारी व्यक्ती त्या वास्तूच्या भिंतीवर आपला लेख कोरून ठेवत असे. उदा. पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील

‘लेण्यात्री’. ‘लेण्यात्री’ लेणीसमूहातील एक विहार ‘सिवभूति’ या व्यक्तीने दान दिला आहे. अशा आशयाचा शिलालेख त्यांनी विहारच्या भिंतीवर कोरून ठेवला आहे.

स्मारकलेख - गावातील स्त्रिया अथवा गोधन यांच्या रक्षणासाठी शत्रूंशी लढा देताना निधन पावलेला वीर समाजात वंदनीयच असतो. त्याचे स्मारक उभारले जाते. अशा स्मारकांना ‘वीरगळ’ (वीरकल्ल, कल्ल= दगड) असे म्हणतात. बऱ्याचदा वीरगळ हे लेखयुक्त असतात. मध्यप्रदेशातील विदिशेजवळ एरण या गावातील वीरगळ लेखयुक्त आहे. त्यावर गुप्त सम्राट भानुगुप्त याचा सेनापती गोपराज हा हूणांशी युद्ध करताना धारातीर्थी पडला, त्याची पत्नी सती गेली असा उल्लेख आहे. गुप्त संवत् १८१ (इ.स.५०१) मधील हा लेख भारतातील पहिला सतीलेख आहे. एखादी स्त्री सती गेल्यास तिच्या नावाने स्तंभ उभारलेला असल्यास त्यास ‘सतीचा स्तंभ’ म्हणतात. मृत नातेवाईकांची नावे लिहून उभारलेल्या स्तंभास ‘गौत्रशैलिका’ म्हणतात. वीरपुरुषांचा कोरीव पुतळा उभारून त्यावर लेख कोरलेला असेल तर त्यास ‘छायास्तंभ’ म्हणतात. याशिवाय खाजगी व्यक्तींनी व्यक्तिशः किंवा विशिष्ट संघातर्फेही कोरीव लेख लिहिले आहेत.

शिलालेख हा तत्कालीन पुरावा असल्याने व त्यामध्ये नंतर फिरवाफिरव शक्य नसल्याने त्यांचे विशेष महत्त्व आहे. भारतीय लिपी व भाषा यांचा विकास कसा झाला आहे हे शिलालेखांवरून समजते. भारतीय शिलालेखांची सुरुवात सम्राट अशोकाच्या काळापासून झाली. अशोकाचे शिलालेख म्हणजे त्याचे कोरीव आत्मचरित्र होय. तत्कालीन शिलालेख प्राकृत, संस्कृत भाषेमध्ये असून ब्राह्मी लिपीत लिहिले आहेत. अशोकाचे लेख प्राकृत भाषेत असून ब्राह्मी लिपीत लिहिले आहेत. जुनागढ येथील रुद्रदामनाचा लेख दुसऱ्या शतकातील (इ. स. १५०) उत्तर हिंदुस्थानातील सर्वांत प्राचीन संस्कृत लेख आहे. गुप्तकालीन सुवर्णयुगात सर्वांगीण उत्कर्ष झालेला दिसतो. गुप्तांचे लेख संस्कृतमध्ये आहेत. वाकाटकांचे लेख तसेच ऐहोळे येथील पुलकेशीचा लेख संस्कृत भाषेमध्ये लिहिले आहेत. दक्षिणेकडे मात्र इक्ष्वाकूंच्या लेखात संस्कृत आणि प्राकृतची सरमिसळ झालेली दिसते.

इंग्रजांच्या आगमनानंतर भारतात अभिलेखाच्या अभ्यासाला शास्त्रशुद्ध प्रारंभ झाला. इ. स. १८३४ या मध्ये जेम्स प्रिन्सेप हा कलकत्ता येथे टंकसाळीवर अधिकारी होता. १८३४-३७ या कालावधीत प्रिन्सेपने ब्राह्मी लिपीचे वाचन करून भारतीय इतिहासाचे दालन उघडले. यानंतर अनेक भारतीय पंडितांनी अभिलेखांचा अभ्यास करून प्राचीन भारताच्या इतिहासात मोलाची भर घातली. त्यामध्ये महाराष्ट्रीय संशोधक डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचे नाव घ्यावे लागेल. मॅक्समुलर, रामकृष्ण भांडारकर, श्यामलदास, सीताराम कोहली, वि. का. राजवाडे इत्यादी. अभ्यासकांनी महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली. मु. पा. शहा संपादित ‘अभिलेख संशोधन’ हा वि. का. राजवाडे समग्र साहित्यांमधील चौथा खंड जिज्ञासूंनी जरूर पहावा. डॉ. मिराशी वा. वि. यांच्या संशोधनमुक्तावलीने

संशोधनाचे एक नवे दालन खुले झाले. प्राचीन भारताच्या इतिहास साधनांसंदर्भात आपणास 'डेक्कन कॉलेज पुणे, भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, पुणे, जर्नल ऑफ दि बॉम्बे ब्रँच ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी, मुंबई. इंडियन कौन्सिल फॉर हिस्टॉरिकल रिसर्च' (ICHR) यासारख्या संस्थांमधून अधिक विस्ताराने अद्यावत माहिती मिळू शकते.

ताम्रपट

प्राचीन इतिहासलेखन साधनांमध्ये 'ताम्रपट' हे सर्वात लोकप्रिय साधन असल्याचे दिसून येते. ताम्रपट बहुधा राजा, त्याचे अधिकारी, देव अगर ब्राह्मण यास दान देत असत. त्यास ताम्रशासन, दानशासन आणि ताम्रट ही नावे आहेत. देवास दिलेल्या दानास 'देवदाय व ब्राह्मणास दिलेल्या दानास 'ब्रह्मदाय' म्हणत. महाराष्ट्रातील सर्वात प्राचीन ताम्रशासन म्हणून वाकाटक राजा द्वितिय विंध्यशक्ती याच्या वाशीम ताम्रपटाचा उल्लेख करावा लागेल. याज्ञवल्क्यस्मृतीमध्ये राजाने ब्राह्मणास जमीन द्यावी. परंतु पुढील राजांच्या माहितीसाठी ते दान तांब्याच्या पत्र्यावर लिहावे असे सांगितले आहे. ताम्रपटात राज्यसंवत्, सुर्य चंद्रग्रहण, दान केले त्या पर्वकालाचे नांव, राजाची वंशावळ इत्यादी मजकूर लिहित. ताम्रपटास कोरणारा 'करणिक', कार्य व्यवस्थित होते की नाही हे पाहणाऱ्या अधिकाऱ्यास 'अक्षपटलिक' व कोरलेल्या मजकूरास 'उत्कीर्ण' असे म्हटले जाई. ताम्रपटांवरून आपणास तत्कालीन राजवंश, ऐतिहासिक घटना समजण्यास मदत होते. उदा. वाकाटक राजा द्वितिय प्रवरसेन याचा पौनी येथे प्राप्त झालेल्या ताम्रपटातून वाकाटकांच्या आर्थिक इतिहासाची माहिती मिळते. कित्येकदा काही लोक खोटे ताम्रपट तयार करीत.परंतुत्यात वार, तिथी, काळ, यांचा मेळ बसत नाही. वंशावळ चुकीची निघते. त्यामुळे त्याचा खोटेपणा सहज सिद्ध होतो.

नाणी (coins)

इतिहासाच्या अभ्यासात नाणी इतकी महत्त्वाची आहेत की, नाणकशास्र अशी एक अभ्यास शाखाच विकसित झालेली आहे. भारतामध्ये सर्वात प्राचीन मुद्रा मोहेजोदडो येथील मुद्रा, धातू आणि अर्धरत्नांच्या आहेत. या मुद्रांवर चित्रलिपी असून त्यावर पशुपती, प्राणी, मनुष्य यांची चित्रे कोरली आहेत. नाणकशास्राच्या साह्याने नाण्यांचे धातू व त्यावरील कारागिरी यांचे विश्लेषण करून तत्कालीन सांस्कृतिक प्रगतीची कल्पना येते. नाण्यांतील सनांवरून विविध घटनांची कालानुक्रमे मांडणी करता येते. नाण्यांवर कोरलेली नावे व बिरुदे यावरून त्या काळातील राजांची, राजासंबंधीच्या कल्पनांची, भाषा, लिपी यांची माहिती मिळते. नाण्यांवरील राजमुद्रांवरून तत्कालीन पोषाख व सामाजिक रिवाज समजतात. नाण्यांवरील विविध देवतांच्या आकृतीवरून तत्कालीन देवता, धर्मविषयक कल्पना अभ्यासणे सुलभ जाते. भारतात जी रोमन, ग्रीक नाणी सापडतात त्यावरून भारत- रोम दरम्यानच्या प्राचीन व्यापाराची माहिती मिळते. नाण्यांवर अनेक प्रकारची चिन्हे असतात. 'ज्या नाण्यांवर कोणतेही

लेख नसतात, त्या नाण्यांना 'आहत नाणी' म्हणतात. भारताचा 'प्राचीन आर्थिक इतिहास' लिहिण्यासाठी नाण्यांचा उपयोग केला जाऊ शकतो.

साहित्यिक साधने - प्राचीन भारताच्या इतिहास साधनांमध्ये साहित्यिक साधनांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. आर्यांचा राजकीय इतिहास, सामाजिक जडणघडण, धर्मसमजुती इत्यादींचा अभ्यास या साधनांमधून करता येतो. या साधनांचे आपण अभ्यासाच्या सोयीसाठी दोन भागांमध्ये वर्गीकरण करू या. या धार्मिक साहित्य व धर्मनिरपेक्ष साहित्य.

धार्मिक साहित्य - धार्मिक साहित्याचे तीन प्रकारांमध्ये विभाजन. ब्राह्मण साहित्य, बौद्ध साहित्य व जैन साहित्य.

ऋग्वेद

हा आद्य आणि सर्वांत महत्त्वाचा वेद होता. ऋग्वेदसंहिता हा जगातील सर्वांत प्राचीन धार्मिक ग्रंथ आहे. ऋग्वेदाचा रचनाकाल साधारणतः इ. स. पू. १३०० ते १००० मानला जातो. ऋग्वेदाची १० मंडले किंवा विभाग असून ह्यात १०२८ ऋचा (स्तोत्रे) आहेत. धार्मिक, साहित्यिक आणि ऐतिहासिक दृष्टीने या ऋचा महत्त्वपूर्ण आहेत. आर्यांचे जीवन ऋग्वेदामध्ये प्रतिबिंबित होत असल्याने त्याचे ऐतिहासिक महत्त्वमोठे आहे. ऋग्वेदातील प्रत्येक ऋचेचा प्रारंभी तिचा लेखक ऋषी व त्यांचे गोत्र यांचा परिचय दिलेला आहे.

सामवेद

सामवेद हा पठणग्रंथ आहे. सामन् म्हणजे 'गाणे' या रूपापासून सामवेद' हा शब्द तयार झाला. उत्तर वैदिक आर्यांनी ऋग्वेदातील ऋचांचे पठण करण्याच्या किंवा गाण्याच्या पद्धती सामवेदात संग्रहित केलेल्या आहेत. सामवेदाचा रचनाकाळ इ. स. पू. १००० ते इ. स. पू. ५०० असा मानला जातो. सामवेदामध्ये १५४९ ऋचा असून त्यापैकी ७५ महत्त्वपूर्ण आहेत. यज्ञप्रसंगी सामवेदातील ऋचांचे पठण 'उद्गात्री' हा पुरोहित करत असे. प्राचीन भारतीय संगीताची माहिती सामवेदातून मिळते.

यजुर्वेद

'यजुर्वेद' हा शब्द यजुः + वेद या शब्दांपासून बनलेला आहे. यजुः म्हणजे यज्ञ. म्हणजेच यज्ञासंबंधी माहिती देणारा हा यज्ञविधींचा संग्रह आहे. यजुर्वेदाच्या पाच शाखा आहे. १. काठक, २. कपिष्ठल, ३. मैत्रायणी, ४. तैत्तरिय, ५. वाजसेनयी. यज्ञसमयी अध्वर्यू या पुरोहिताने पठण करण्याची गद्य आणि पद्यरूपांतील सिद्धान्तसूत्रे या वेदात समाविष्ट केलेली आहेत. गद्यलेखन परंपरेची प्रारंभीची माहिती या वेदामध्ये मिळते. आर्यांचे धार्मिक, सामाजिक जीवन, तत्कालीन भौगोलिक विस्तार, विविध पशु, पक्षी. इत्यादीची माहिती सामवेदामध्ये समाविष्ट आहे.

अथर्ववेद

अथर्वा ऋषींनी या वेदाची रचना केली म्हणून त्यास अथर्ववेद असे नाव पडले आहे. या वेदामध्ये ४० अध्याय असून ७३१ सूक्ते व ६००० स्तोत्रे समावेश या वेदात होतो. हा वेद जरी अखेरचा वेद असला तरी त्यातील ही ऋचा ऋग्वेदकालीन प्राचीन आहेत. यावेदातील अनेक ऋचांचे स्वरूप अधिक लौकिक आणि कमी ब्राह्मणी आहे. दुष्टशक्तींचा विनाश आणि रोगमुक्ती यासाठी जादूटोणा करण्याच्या पद्धती या वेदात आहेत. अथर्ववेदात काही अनार्य परंपरांचे सुद्धा दर्शन घडते.

आरण्यके

आरण्यके ही ब्राह्मणग्रंथाची परिशिष्टे आहेत. आरण्यके प्रामुख्याने वान्रस्थ आश्रमातील ऋषींनी वाचण्यासाठी आहेत. त्यामध्ये उत्तर वैदिक तत्त्वज्ञानी मांडलेल्या तत्त्वविचारांचा समावेश होते. आरण्यकांमध्ये ऐतरेय, कौषीतकी किंवा तैत्तिरिय आरण्यके महत्त्वाची आहेत.

ब्राह्मणे

ब्राह्मणे ही वेदांची परिशिष्टे मानली जातात. विस्तार पावलेले वेदग्रंथ' असे त्यांचे वर्णन केले जाते. ही पूजापाठाची लहान लहान पुस्तके असून त्यामध्ये यज्ञविषयक सिद्धान्तसूत्रे दिलेली आहेत. तसेच कर्मकांडाचे धार्मिक व सामाजिक स्पष्टीकरणही ब्राह्मण्यांमध्ये केले आहे.

उपनिषदे

उपनिषद या शब्दाची निर्मिती उप+नि+सद् या शब्दांपासून झाली. उपनिषद या शब्दांचा मूळ अर्थ आहे. आपल्या गुरुंच्या सानिध्यात बसून शिक्षण घेणे. उपनिषदांची एकूण संख्या १०८ आहे. यांपैकी ऐतरेय, कौषीतकी छांदोग्य, केनोपनिषद, बृहदारण्यक, तैत्तिरिय, कठोपनिषद, मैत्रायणी, ईशोपनिषद, मुण्डकोपनिषद उपनिषदे महत्त्वपूर्ण आहेत. आपल्याजवळ बसून अध्ययन करणाऱ्या शिष्यांना त्या काळातील गुरु उपनिषदांमधील तत्त्वे शिकवत असत. आत्मन आणि ब्रम्हन् या कल्पनांभोवती गुंफलेले सखोल तत्त्वज्ञान उपनिषदांमध्ये समाविष्ट केलेले आहे.

वेदांग

वेदांगांमध्ये प्रामुख्याने शिक्षण, कल्प, निरक्त, व्याकरण, छंद, ज्योतिष, इत्यादींचा समावेश आहे. शिक्षणांमध्ये स्वरांचे उच्चारण अचूक कसे करावे याविषयी मार्गदर्शन आहे. कल्पसूत्रामध्ये मुख्यतः यज्ञविधीविषयक नियमांची माहिती दिली आहे. तत्कालीन धार्मिक शिक्षण, सामाजिक परिस्थिती, राजनिती इत्यादी माहिती वेदांगामध्ये दिली आहे.

स्मृतिग्रंथ

स्मृती हा शब्द 'स्मृ' या धातूस 'क्तिन' हा प्रत्यय लागून बनला आहे. स्मृती या शब्दाचा मूळ अर्थ आठवण किंवा लक्षात ठेवणे असा आहे. स्मृतीग्रंथांमध्ये प्रामुख्याने *मनुस्मृति* आणि *यावल्लक्य*

इत्यादी महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. मनुस्मृतीमध्ये पौराणिक, वेदान्तविषयक माहिती आहे. विज्ञानेश्वराची 'मिताक्षरा' ही याज्ञवल्क्य स्मृतिवरील सर्वात प्रामाणित टीका आहे.

महाकाव्ये - रामायण व महाभारत या दोन महाकाव्यांनी प्राचीन आदर्श समाजरचना, राजनिती, व्यापार, प्रशासन, विशेषतः कुटुंबव्यवस्था इत्यादींची माहिती मिळते. वाल्मिकीनी लिहिलेल्या रामायणामध्ये सात प्रकरणे व २४००० श्लोक आहेत. महर्षी वेदव्यासांनी लिहिलेल्या महाभारतामध्ये १८ पर्व असून एक लाख श्लोक आहेत.

भगवद्गीता

'महाभारत' या महाकाव्यातील भीष्मवर्षातील एक भाग गीता आहे. मानवी नाते आणि कर्तव्ये यांच्यातील संघर्ष गीतेमध्ये आहे. जीवनात मोक्ष, लौकिक कर्म, निष्काम कर्मयोग, इत्यादींची शिकवण गीतेमध्ये आहे. तत्कालीन शस्त्र, अस्त्र, सैनिकी व्यवस्था, इत्यादी माहितीचा स्त्रोत गीतेत आहे.

पुराणे

पुराणांची संख्या एकूण १८ मानली जाते. यार्षेयी मत्स्य, वायु, विष्णू, ब्राह्मण, भागवत इत्यादी पुराणे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहेत. पुराणांमधून आपणास ऐतिहासिक कथा, प्राचीन राजांचे राजवंश, राजाचे चरित्र इत्यादींची माहिती मिळते.

बौद्ध धर्मग्रंथ / बौद्ध साहित्य

बौद्ध धर्माची भाषाविषयक व साहित्यविषयक कामगिरी महत्त्वाची आहे. या धर्माने पाली या लोकभाषेला महत्त्व दिले. पाली भाषेमध्ये निर्माण झालेली ग्रंथसंपदा प्राचीन इतिहासाची साधने आहेत. या ग्रंथसंपदेमध्ये त्रिपिटक, दीपवंश, महावंश, ललित-विस्तार, बुद्धचरित्र, मिलिन्दपन्हो, सौन्दरानंद इत्यादींचा समावेश होतो.

त्रिपिटके

त्रिपिटकांमध्ये विनयपिटक, सुत्तपिटक, अभिधम्मपिटक ही महत्त्वाची आहेत. त्रिपिटकांमधून गौतम बुद्धांची धार्मिक प्रवचनांची माहिती मिळते. विनयपिटकांमध्ये बौद्ध भिक्षु- भिक्षुणींच्या दैनंदिन आचार-विचारांची, सुत्तपिटकांमध्ये धार्मिक उपदेशांची, अभिधम्मपिटकांमध्ये बौद्धधर्मपरिषदा, इत्यादींची माहिती आहे.

दीपवंश - साधारणतः चौथ्या पाचव्या शतकात 'दीपवंश' या बौद्ध धर्मग्रंथाची रचना झाली. यामध्ये सिंहलीद्विपाचे वर्णन आहे. मात्र त्यामध्ये बरीच अतिशयोक्ती आहे.

महावंश - महानाम कवीच्या कवीने इ.स.पाचव्या शतकात या ग्रंथाची रचना केली. चंद्रगुप्त मौर्याच्या शासन व्यवस्थेची माहिती या ग्रंथातून मिळते. पाली भाषेतील या ग्रंथांमधून भारत-लंका यांच्या सांस्कृतिक संबंधावर प्रकाश पडतो.

मिलिंदपन्हो - ग्रीक राजा मिन्डर आणि बौद्ध भिक्षु नागसेन यांच्यातील प्रश्नोत्तरांवर आधारलेला हा ग्रंथ आहे. मिन्डर राजाचा कालखंड ठरविण्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त आहे.

बुद्धचरित्र - अश्वघोष या बौद्ध साहित्यिकाने गौतम बुद्धाच्या जीवनावर 'बुद्धचरित' हे आलंकारिक महाकाव्य लिहिले. साधी व सुबोध भाषा, कल्पनातरलता, मनोज्ञ वर्णने यामुळे हे महाकाव्य गौतमबुद्धाच्या चरित्राचा आधार ठरले आहे.'

सौंदरानंद

सौंदरानंद या दुसऱ्या काव्याचा अश्वघोष कर्ता होता. या काव्यात गौतमाने आपला सावत्र भाऊ नंद यास स्वर्गसुखापेक्षा निर्वाणपद कसे श्रेष्ठ आहे हे पटवून दिले आहे. आणि त्यास बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली असा या काव्याचा आशय आहे.

जैन धर्मग्रंथ

इ.स.पू.सहाव्या शतकात जैन धर्माचा उदय झाला. जैन धर्माचे संस्थापक वर्धमान महावीर यांनी आपले साधे-सोपे तत्त्वज्ञान लोकभाषेत (अर्धमागधी) सांगितले. इ.स.च्या सहाव्या शतकात गुजरातमधील वल्लभी येथे जैन साहित्य संग्रहित करण्यात आले. महावीरांची शिकवण त्यांच्या शिष्यांनी मौखिक परंपरेने जतन केली. या शिकवणीच्या संग्रहास 'पूर्व' म्हणत. त्यांची संख्या १४ होती. जैनांनी अपभ्रंश भाषेतील पहिली ग्रंथनिर्मिती केली आणि तिचे पहिले व्याकरणही तयार केले. दक्षिणेतील कन्नड भाषेच्या विकासात आणि साहित्यनिर्मितीत जैनांचा वाटा मोलाचा आहे.

जैन धर्मग्रंथांमध्ये प्रामुख्याने १२ अंग महत्त्वाची आहेत. यामधून जैन भिक्षूंचे आचार विचार, जीवन-प्रणाली, विविध प्रवचन उपदेश, महावीरांचे कार्य, तत्कालीन शिक्षणपद्धती, निर्वाण प्राप्ती इत्यादीची महत्त्वपूर्ण माहिती मिळते.

धर्मनिरपेक्ष साहित्य

प्राचीन भारताची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय परिस्थितीची माहिती ज्या धर्मनिरपेक्ष साधनांमधून मिळते त्यामध्ये प्रामुख्याने कौटिल्याचे *अर्थशास्त्र*, शुक्राचार्याचा *शुक्रनितीसार* हा ग्रंथ, पाणिनीचा *अष्टाध्यायी*, कालिदासाचे *मालविकाग्निमित्र*, विशाखादत्ताचे *मुद्राराक्षस*, बाणभट्टाचे *हर्षचरित*, वाक्पतीचे *गौडवहो*, बिल्हणाचे *विक्रमांकदेवचरित*, काश्मीरचा इतिहासकार कल्हण याचा *राजतरंगिणी* हा ग्रंथ, आणि दक्षिण भारताच्या इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणजे संगम साहित्य इत्यादींचा साधनग्रंथाचा समावेश होतो.

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र

प्राचीन भारताची राजकीय व्यवस्था, प्रशासन, राजाला उपयोगी पडणारे विविध ज्ञान या ग्रंथात समाविष्ट आहे. या ग्रंथाची १५ अधिकरणे व १८० प्रकरणे आहेत. या ग्रंथाचा कर्ता कौटिल्य उर्फ विष्णूगुप्त हा विद्वान ब्राह्मण तक्षशिलेचा रहिवासी होता. प्रथम अधिकरणामध्ये सांख्ययोग, वेद यांची माहिती आणि राजा, राजपुत्र, मंत्री यांचे आवश्यक गुण व कर्तव्ये सांगितली आहे. द्वितीय अधिकरणामध्ये शेती, व्यापार, उद्योग, न्याय, न्यायालये, रूढीपरंपरा, जातीधर्म, मंत्रीपरिषद इत्यादींची माहिती आहे. तिसऱ्या अधिकरणामध्ये कायदेसंहिता चौथ्यामध्ये पोलीसव्यवस्था, पाचव्यात आंतरराज्य संबंध, सहाव्यात शांततेचे महत्त्व, सातव्यात माणसाने कोणतेही यशस्वी कसे करावे यासंबंधीची माहिती, आठव्यात राजाचे दुर्गुण नऊ व दहाव्यात युद्धविषयक माहिती, अकराव्यात भेदनिती, बारा व तेराव्यात शत्रू सैन्याने नगर वेढले असता त्यावर ताबा कसा मिळवावा. याविषयीची युद्धनीती, चौदाव्यात विषप्रयोगासंबंधीची, पंधरव्यामध्ये कार्य निर्वेध कसे पूर्ण करावे. अशा प्रकारे पंधरा अधिकरणांमधून आपणास इतिहासविषयक उपयुक्त माहिती मिळते. *संस्कृत भाषेमधील या ग्रंथामध्ये 'प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्। नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां च प्रिय हितम्।।' असा शुद्ध लोकशाहीचा सिद्धान्त कौटिल्याने मांडला आहे.*

शुक्रनीतीसार

प्राचीन भारतातील राज्यव्यवस्थेची सर्वांगसज्ज माहिती शुक्राचार्यांच्या या ग्रंथामधून मिळते. मंत्री, मंत्रीपरिषद, शासकीय कर्मचाऱ्यांची कर्तव्ये, परराष्ट्र धोरण, समाजशास्त्र इ.ची माहिती या ग्रंथामध्ये आहे.

अष्टाध्यायी

पाणिनीने लिहिलेल्या या ग्रंथाची आठ प्रकरणे असून त्यात ४००० सूत्रे आहेत. प्राचीन भारतीय भाषा, व्याकरण, शिक्षणपद्धती, त्याचप्रमाणे मौर्यपूर्वकालीन भारताची राजकीय, सामाजिक, धार्मिक परिस्थितीची माहिती मिळते.

मालविकाग्निमित्र

महाकवी कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्र' या नाटकामधून शुंग वंशाची माहिती मिळते. विदर्भकन्या मालविका आणि अग्निमित्र यांच्या विवाहावर आधारीत हे नाटक आहे. त्यामधून आपणास शुंग घराणे, पुष्यमित्र शुंगाचा ग्रीकांशी झालेला संघर्ष इत्यादीची महत्त्वपूर्ण माहिती मिळते. या नाटकाविषयी जिज्ञासूंना डॉ.वा.वि.मिराशी लिखित 'कालिदास' या ग्रंथामध्ये अधिक विस्ताराने माहिती मिळू शकेल.

मुद्राराक्षस

विशाखादत्ताचे 'मुद्राराक्षस' या नाटकामधून चाणक्य अथवा विष्णुगुप्त व चंद्रगुप्त यांनी नंद वंशाच्या विनाशासाठी आखलेल्या योजनेची माहिती मिळते.

हर्षचरित

हर्षवर्धनाचा राजकवी 'बाणभट्ट' याने *हर्षचरित* हा ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथामधून आपणास सम्राट हर्षवर्धनाची राजकीय व्यवस्था, जीवनवृत्तांत, हर्षकालीन भारत, तत्कालीन बौद्ध धर्मप्रसाराची माहिती मिळते.

राजतरंगिणी

इ.स. १२ व्या शतकामध्ये 'कल्हण' या काश्मीरी लेखकाने हा ग्रंथ लिहिला. राजतरंगिणीमध्ये काश्मीरचा इतिहास चित्रित केला आहे.

संगम साहित्य

दक्षिण भारतातील प्राचीन राज्यांच्या इतिहासाचे अत्यंत महत्त्वाचे साधन म्हणजे तमीळ भाषेतील 'संगम साहित्य' होय. तमीळ ही भारतातील प्राचीन आणि समृद्ध भाषा होती आणि संगम साहित्य हे भारतीय साहित्य सृष्टीतील अमूल्य लेणे होय. संगम साहित्यामध्ये *मेळकनकू*, *किळकनकू*, *तोलकप्पियम्* हा व्याकरण व काव्यशास्त्रावरील ग्रंथ, *तिरूवल्लुवर* यांचा *तिरूकुरल* हा काव्यग्रंथ, *सिलप्पदिकारम्* आणि *मणिमेखलाइ* ही महाकाव्ये इत्यादी साधनांमधून दक्षिण भारताच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती मिळते.

परकीय प्रवाशांची प्रवासवर्णने

सम्राट अलेक्झांडरच्या स्वारीपासून राजनैतिक प्रतिनिधी, धार्मिक यात्रेकरू व जिज्ञासू प्रवासी या नात्याने अनेक परकीय विद्वान भारतात येऊन गेले. या परकीय प्रवाशांमध्ये ग्रीसचा वकील मेगॅस्थेनिसचा 'इंडिका' ग्रंथ, चिनी प्रवाशांमध्ये फाहियान, ह्युएन त्सांग, इत्सिंग यांची प्रवासवर्णने, भारतीय जीवनावर चांगला प्रकाश टाकतात.

इ.स.च्या पहिल्या शतकात 'पेरिप्लस ऑफ दि एरिथ्रियन सी' या ग्रंथाचा अनामिक 'ग्रीक लेखक भारतात येऊन गेला. त्याने दक्षिण भारतातील व्यापार, सागरी मार्ग, बंदरे याविषयी विस्तृत माहिती दिली आहे. टॉलेमीने लिहिलेल्या 'भूगोल' ग्रंथातून भारताची भौगोलिक माहिती होते. प्लिनी या ग्रीक प्रवाशाच्या प्रवासवर्णनामधून भारताची खनिजसंपत्ती, वनस्पती, प्राणी इत्यादींची व्यापक माहिती मिळते. मार्कोपोलो हा इटालियन प्रवाशी तेराव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात दक्षिण भारतात आला होता. त्याच्या प्रवासवर्णनामधून भारताची तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक माहिती मिळते. त्याबरोबरच त्याआधारे प्राचीन भारतीय घटनांचा कालक्रम ठरविता येतो.

या सर्व साधनांमध्ये कमी जास्त दोष आहेत. त्यामधून मिळणारी माहिती पडताळून घेऊन विश्वसनिय मानता येते. वाङ्मयीन साधनांमध्ये काव्यात्म आशय असल्याने काही प्रमाणात अतिशयोक्ती आढळते. उपलब्ध साधनांचे समतोल बुद्धीने व समतोल दृष्टीने, न्यायाधिकांच्या भूमिकेतून इतिहास अध्ययन, अध्यापन व संशोधन करणारांनी परिक्षण करून मगच भारताचा संपूर्ण इतिहास लिहिला आहे.

क. पुरापाषाण युग, मध्यपाषाण युग, नवाश्मयुग, ताम्रपाषाणयुग.

(1. 3. The Nature Of Pre-Historic Societies)

Pre Historic sites in India, Special reference To Neolithic Sites In The Peninsula.

भारतातील इतिहासपूर्वकालीन संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवर इंडो-आर्यन भाषिक टोळ्यांनी वायव्य भारतात प्रवेश केला. आर्य आणि अनार्य यांच्या मिलाफातून भारतीय परंपरेने आकार घेतला. भारतीय परंपरेची समावेशक शक्ती हे तिचे वैशिष्ट्य आहे. भारतीय संस्कृतीला मोठा प्राचीन इतिहास आहे. इतिहासाची सुरुवात केव्हां झाली हा प्रश्न प्रत्येकास पडतो. विश्वाची निर्मिती कशी झाली, मानव पृथ्वीवर कसा निर्माण झाला. भूतकाळाविषयीच्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे इतिहासामध्ये मिळतात. पृथ्वीची व्युत्पत्ती साधारणपणे चार अब्ज साठ कोटी वर्षांपूर्वी झाली.^१ मानव जन्मास येण्यापूर्वी पृथ्वीवर प्राणी आणि वनस्पती होत्या. सुमारे तीन कोटी वर्षांपूर्वी वानरसदृश्य आदिमानवाची व्युत्पत्ती झाली. मानवसदृशजीव (होमिनिड) साठ लाख वर्षांपूर्वी दक्षिण आणि पूर्व आफ्रिकेत उत्पन्न झाला. आधुनिक मानव म्हणजे होमो सेपेयन्स हा १,१५,००० वर्षांपूर्वी पुराश्मयुगाचा अखेरीस आफ्रिकेत उक्रांत झाला.

१. पहा. रामशरण शर्मा, *प्राचीन भारताचा परिचय*, (अनु. विंदा परांजपे), दिल्ली, २००४.

Pre History प्रागितिहास-

ज्या काळात मानवाला लेखनकला अवगत नव्हती, अशा काळाला 'इतिहासपूर्व काळ' किंवा 'प्रागितिहास' (Pre-History) म्हणतात. हा काळ 'लेखनपूर्व काळ' म्हणून ओळखला जातो. याकाळात मानवी जीवन प्रामुख्याने दगडाशी निगडित होते. इतिहासपूर्व काळाचा सुमारे ४/५ चार / पंचमाश भाग 'अश्मयुग'ने व्यापलेला होता. अश्म म्हणजे दगड, अश्मयुग म्हणजे ज्या युगात मानव आपल्या उदरनिर्वाहासाठी, प्रामुख्याने दगडी हत्यारांचा वापर करत होता ते युग होय. शिकारीसाठी दगडांची हत्यारे बनवावीत अशी कल्पना तत्कालीन मानवास सुचणे ही त्याच्या बौद्धिक विकासाची पहिली पायरी होय. अश्मयुगास पाषाणयुगही म्हणतात. अश्मयुगाचे दोन कालखंड आहेत. १. जुने अश्मयुग

आणि नवे अश्मयुग.माणसाने वापरलेल्या दगडी अवजारांच्या स्वरूपावरून आणि हवामानात होणाऱ्या बदलांवरून प्रागितिहास काळाचे तीन प्रकार करता येतात.

१. प्रारंभिक किंवा निम्न पुरापाषाण युग. इ. स. पू. ५,००,०० ते इ. स. पू. ५०, ०००.

२. मध्य पुराश्म - इ. स. पू. ५०, ०० ते इ. स. पू. ४०,०००.

३. उत्तर पुराश्म- इ. स. पू. ४०,००० ते इ.स. पू. १५,०००.

१. **पुराश्म अथवा पुरापाषाण** युगात बराचसा भूभाग हिम बर्फव्याप्त होता. मानव भटक्या अवस्थेमध्ये जीवन जगत होता. रानटी अवस्थेमध्ये तो शिकार करत असे. म्हणून याकालखंडास शिकार्यांचे युग म्हणतात. भारतातील या कालखंडाची निश्चिती महाराष्ट्रांतील बोरी (ता. जुन्नर, जि. पुणे) याठिकाणी सापडलेल्या दगडी हत्यारांवरून केली आहे. याकालखंडाचे वैशिष्ट्य म्हणजे हस्त-कुन्हाडीचा वापर, खडकांचा (चॉपर) व विदारणीचा (क्लीवर) वापर होय. भारतात सापडणाऱ्या कुन्हाडी पश्चिम आशिया, युरोप आणि आफ्रिकेत सापडणाऱ्या कुन्हाडी सारख्याच आहेत. दगडी हत्यारांचा वापर तोडणे, खोदणे, सोलणे अशा कामांसाठी करत. पाण्याच्या साठ्याजवळची नैसर्गिक गुहा हे मानवाचे निवासस्थान होते. शेती व मशागतीचे त्यास ज्ञान नसल्याने तो अन्न म्हणून प्राण्यांचे मांस, कंदमुळे, फळे यांचा उपयोग करत असे. अग्नीचा शोध लागल्यावर त्यांचे थंडीपासून संरक्षण होऊ लागले. अन्न शिजवून खाऊ लागला. थंडी व पावसापासून बचाव करण्यासाठी तो झाडांच्या सालीपासून बनवलेल्या वस्तूंचा वापर करू लागला. काही कालावधीनंतर तो प्राण्यांची कातडीही वापरू लागला. समूहामध्ये एकत्रित राहिल्याने त्यास सुरक्षिततेची जाणिव निर्माण झाली. यातून भावी कुटुंबसंस्था आणि सामूहिक सुरक्षा यांचा उदय झाला. दैनंदिन जीवनामध्ये याकाळातील मानवाने वापरलेल्या वस्तू उत्खननात सापडल्या आहेत. काही दगडी हत्यारे सध्याच्या पाकिस्तानमधील सोहन नदीच्या काठी सापडली आहेत. उत्तर प्रदेशातील मिर्झापूर येथे बेलन नदीच्या आणि नर्मदा नदीच्या खोऱ्यात भोपाळजवळ भीमबेटका याठिकाणी इ. स. पू. १, ००, ००० च्या सुमाराची हत्यारे सापडली आहेत. काही ठिकाणी उत्खननामध्ये प्राण्यांच्या दातांपासून बनविलेली आभुषणे सापडली. गुहांमध्ये काढलेली काही चित्रे आढळतात. वस्तूंचे यथार्थ चित्रण हा स्थिर संस्कृतीचा पाया मानला जातो. पॅलिओ म्हणजे (*paleo*) जुने आणि लीथ (*Lith*) म्हणजे अश्म- दोन्हींचा एकत्रितपणे '*Palolithic*'असा शब्द तयार झाला.

२. मध्य पुराश्मयुग :

मध्य पुराश्मयुगीन मानव दगडी गोट्यांचे छिलके पाहून त्यांची हत्यारे बनवू लागला. या हत्यारांमध्ये विविधता दिसते. हवामानामध्ये बदल झाल्याने हत्यारे बनविण्याच्या तंत्रामध्ये बदल झाला. याकाळात लांब व समांतर बाजूंची पाती असलेले पातेतंत्र, हाडांच्या अथवा लाकडांच्या

दांडग्याने हाताच्या साहाय्याने दाब देऊन छिलके काढण्याचे दाबतंत्र अथवा टोलातंत्र इत्यादी प्रकारची हत्यारे बनवत असे. अशा प्रकारच्या हत्यारांमध्ये हाडाच्या खाचेमध्ये डिंकासारखा पदार्थ घट्ट बसवित. तासण्या, टोकदार हत्यारे व छिन्न्या. इ. हत्यारे नर्मदेच्या आणि तुंगभद्रानदीच्या खोऱ्यात सापडली आहेत. महाराष्ट्रातील उत्खनित स्थळे मुख्यतः गोदावरी, प्रवरा, घोडनदी, मुळा, मुठा, वैनगंगा आणि झारपट नद्यांच्या खोऱ्यांमध्ये आहेत. पुणे जिल्ह्यातील इनामगाव येथे मध्यपुराश्मयुगातील हत्यारे व शिंपले सापडले आहेत.

३. उत्तर पुराश्मयुग- यायुगातील हत्यारांचे वैशिष्ट्य म्हणजे दगडांची बनवलेली लहान लहान हत्यारे म्हणजेच मायक्रोलिथ होय. राजस्थानमधील बागोर येथील उत्खननावरून त्याठिकाणी छोटी हत्यारे बनविण्याचा उद्योग होता. येथील रहिवाशी शिकार व पशुपालन यावर उपजिविका करत. मध्यप्रदेशातील आझमगड व राजस्थानामधील बागोर याठिकाणच्या अवशेषांवरून तेथे पशुपालन होते, ही बाब समजते. सांभर सरोवरामध्ये मिळालेल्या अवशेषांवरून वनस्पतींच्या लागवडीचे पुरावे मिळतात. आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, भोपाळ, छोटा नागपूरचे पठार आणि गुजरातमध्ये उत्तर पुराणाश्मयुगाचे अनेक अवशेष उपलब्ध झाले आहेत. महाराष्ट्रातील अवशेष मुख्यतः तापी, गोदावरी, प्रवरा व घोडनदी या नद्यांच्या परिसरात आढळतात. विविध स्थित्यंतरांमधून आधुनिक रंगरूपाचा माणूस (होमोसेपियन) भारतात प्रथम या युगातच अवतरला. हवामान उबदार बनले. विविध ठिकाणी हातकुन्हाडी, तासण्या, पाती, सुरे, टोचे इ. दगडी हत्यारे सापडली. भोपाळपासून ४० कि. मी. अंतरावरील **भीमबेटका** याठिकाणी उत्तर पुराणाश्मकाळातील गुहा आणि शिलाश्रयांचा शोध लागला आहे. भीमबेटका गुहा आणि उत्तर प्रदेशातील कैमूर गुहा याठिकाणचे चित्रकाम प्रसिद्ध आहे. हस्तीदंत व हाडांपासून मणी, शंखाचे मणी व बांगड्या, शिंपले, कवड्या, हरणांचे दात इत्यादींचा वापर दाग-दागिन्यांसाठी केला जाई. याकाळात मानवास निसर्गाचे श्रेष्ठत्व समजले. निसर्गापुढे आपणच अगदी सामान्य आहोत, जन्म-मृत्यूचे कोडे अनाकलनीय आहे असे जाणवले. म्हणून निसर्गातील अज्ञात शक्ती या सर्वांचे नियंत्रण करते याची जाणिव झाली. शिकारीमुळे एक दिवस हे प्राणी संपून जातील या भीतीने त्याने प्राणीदैवते तयार केली. प्राण्यांचे मुखवटेही तयार करू लागला. अशा प्रकारची मुखवट्याची व जादूटोण्याची चित्रे (*Sympathetic Magic*) फ्रान्समध्ये उत्खननात सापडली आहेत. याकालावधीत हवामानात आर्द्रता कमी होती. हवामान तुलनेने उबदार असणाऱ्या हिमयुगाचा काळ व ही अवस्था एकाच कालखंडामध्ये होती. याकाळात गारगोटीचा वापर व होमोसेपियन मानवाची पृथ्वीवरील व्युत्पत्ती ही वैशिष्ट्य आहेत.

४. मध्याश्मयुग (Mesolithic) ...

उत्तर पुराश्मयुगानंतर व नवाश्मयुगाचा प्रारंभ यादरम्यानच्या स्थित्यंतराच्या टप्प्यास 'मध्याश्मयुग' म्हणतात. पूर्व आणि उत्तर असे याकालाचे दोन उपविभाग आहेत. याकाळातील हत्यारे लहान आकाराची असून त्यांचा आकार भौमितिक स्वरूपाचा होता. यावेळचे मानवी संस्कृतीचे अवशेष प्रामुख्याने युरोपव आफ्रिकेत आढळतात. भारतात पश्चिम बंगाल, मध्य भारतातील छोटा नागपूरचा प्रदेश, कृष्णा नदीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश, महाराष्ट्रातील रायगड, रत्नागिरी इ. ठिकाणी अवशेष सापडले आहेत. लघुअस्त्रांचा (microliths) वापर हे या युगाचे वैशिष्ट्य होते. ही लघुअस्त्रे म्हणजे दगडांच्या चिपांपासून तयार केलेली छोटी व प्रभावी हत्यारे असून मानव अजूनही शिकारीच होता. मध्य व उत्तर गुजरातमधील मानवाने मात्र याचकाळात पाण्याच्या जवळच वालुकामय टेकड्यांमध्ये वस्ती केल्याचे पुरावे सापडले आहेत. मध्याश्मयुगिन मानव शिकार करून, मासेमारी करून आणि खाद्यपदार्थ गोळा करून उपजिविका करत असे. मध्य व पूर्व भारतात मध्याश्मयुगीन स्थळे सापडतात. राजस्थानमधील बागोरमध्ये इ. स. पू. ५ व्या शतकापासून पूढे ५००० वर्षांपर्यंत मानवी वस्ती नांदत होती. मध्याश्मयुगातील काही मोजक्याच अवशेषांचे कालमापन झाले आहे. मध्ययुगाची अवस्था इ. स. पू. १००० ते इ. स. पू. ४००० पर्यंत टिकली. नवाश्मयुगाचा विकास ही मध्याश्मयुगाची देणगी मानली जाते.

ब) नवाश्मयुग (Neolithic -Age) Neo= नवीन, Lithic=अश्म, Neolithic.

उत्तरमध्याश्मयुगानंतर नवाश्मयुगाचा प्रारंभ झाला. अश्मयुगीन मानवी संस्कृतीमधील हा महत्त्वाचा कालखंड होय. त्याची व्याप्ती साधारणपणे इ. स. पू. १०००० ते इ. स. पू. ४००० वर्षांची असावी असे मानतात. भारताच्या संदर्भात हा कालखंड इ. स. पू. ६००० च्या सुमारास सुरु झाला. नवाश्मयुग हे इतिहासपूर्वकाळाची प्रस्तावना मानली जाते. **अधिक सफाईदार हत्यारे, गुळगुळीत हत्यारे, त्याचप्रमाणे हत्यारे बनविण्याचे विकसीत तंत्र, दगडी कुऱ्हाडीचा वापर हे या काळाचे वैशिष्ट्य होय.** उत्खननात सापडलेल्या कुऱ्हाडींच्या आधारे संशोधकांनी तीन प्रकारच्या वस्त्यांची नोंद केली आहे. १. वायव्येकडील, २. ईशान्येकडील, ३. दक्षिणेकडील वस्त्या. या संस्कृतीचे महत्त्वाचे स्थळ म्हणजे बूर्जहोम. काही लोकांची वस्ती गोदावरी नदीच्या दक्षिणेस होती. भाजलेल्या मातीच्या शोभेच्या मूर्तीवरून या लोकांकडे पाळीव प्राणी होते. गार्डे, म्हशी, शेळ्या व मेंढ्या देखील होत्या. मेघालयमधील गारो टेकड्यां व उत्तर प्रदेशातील अलाहाबाद जिल्ह्यात मिर्झापूर येथेही अवशेष आढळतात. बिहारमधील चिरांद, कर्नाटकातील ब्रह्मगिरी व टेक्कलकोटा, तमिळनाडूतील पैथ्यामपल्ली आणि आंध्रप्रदेशातील पिकलीहाल इ. ठिकाणी केलेल्या उत्खननात नवाश्मयुगीन अवशेष मिळाले आहेत. **नवाश्मयुगातील महान शोध म्हणजे 'शेतीचा शोध' होय.** शेती हा सर्व सांस्कृतिक विकासाचा पाया होय. शेतीमुळे त्याच्या जीवनास स्थैर्य प्राप्त झाले. पशुपालन, माती व बांबूचा वापर करून तो घरे

बनवू लागला. त्याचा प्रारंभीचा नांगर अगदी ओबडधोबड होता. आपले अन्न शिजविण्यासाठी, अन्न साठविण्यासाठी लागणारी भांडी तो स्वतः बनवत असे. पुढे कुंभारकामासाठी चाकांचा वापर सुरु झाला. ग्रामजीवन विकसित होऊ लागले. मातीच्या भांड्यांवर तो चित्रे काढू लागला. या सिंधु नदीच्या उपनदीजवळ शुष्क खोऱ्यात हाकारा येथे ४७ नवाश्म्युगीन स्थळे सापडली आहेत. या स्थळांनी हरप्पा संस्कृतीच्या उगमाची पार्श्वभूमी तयार केली. भारतात मात्र नवाश्म्युगाच्या प्रगतीची प्रक्रिया उशिरा सुरु झाली. याकाळात तांदुळ, गहू, बार्ली इ. पिके घेतली जात. **भारतीय उपखंडामध्ये स्थिर स्वरूपाची खेडी प्रथम बलुचिस्तान व दक्षिण सिंधच्या प्रदेशात विकसित झाल्याचे स्पष्ट झाले आहे. नवाश्म्युगाच्या अखेरीस भारत प्रगत संस्कृतीच्या उंबरठ्यावर उभा असल्याने या युगास महत्त्व आहे. नवाश्म्युगीन उत्खनन झालेली स्थळे :**

१. बूर्झोम (काश्मीर) (इ. स. पू. २३७५ ते इ. स. पूर्व १५००)

काश्मीरमधील बूर्झोम हे ठिकाण आजच्या श्रीनगरपासून ईशान्येस सहा मैल अंतरावर आहे. भूर्ज वृक्षाचे स्थान असा बूर्जहो शब्दाचा अर्थ आहे. नवाश्म्युगातील तेथे राहणारे लोक सरोवराच्या बाजूच्या खड्ड्यात राहत. घरे गवताने अच्छादित असत. जमिनीत खड्डे खोदून त्यांना घरांचा आकार देऊन राहणाऱ्या लोकांचा एक कालखंड आणि मातीच्या कच्च्या विटांची अथवा मातीची घरे बांधून राहणाऱ्या लोकांचा दुसरा कालखंड होय. शिकार व मासेमारी यावर आधारित त्यांची अर्थव्यवस्था होती. त्यांना काही प्रमाणात शेतीचाही परिचय होता. दगडी कुऱ्हाडी, हाडांच्या सुया, दाभण, मासेमारीचे गळ, खलबत्ते इत्यादी वस्तू ते वापरत. आयताकृती करवत, काठी, दगडी चाकू आणि हाडांनी बनविलेल्या काही अन्य वस्तू ही याठिकाणच्या नवाश्म्युगीन संस्कृतीची वैशिष्ट्ये आहेत. बुर्झाहोमचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे तेथे पाळीव कुत्र्यांचे त्यांच्या मालकाबरोबर दफन केले जात असे. याठिकाणचे नवाश्म्युगातील लोक गुळगुळीत दगडांची हत्यारे वापरीत. ती हत्यारे हाडांपासून बनविलेली होती. चीनमधील नव-अश्म्युगीन संस्कृतीशी या वस्तूंचे साम्य आहे. येथील लोक राखाडी धुरकट मातीची भांडी वापरीत. याठिकाणचे सर्वांत जुने अवशेष इ.स. पू. २७०० च्या सुमाराचे आहेत. मृत्युनंतर दफन करताना मृताला दंडाकृती खड्ड्यात पुरले जाई. त्याच्या कवटीला छिद्र पाडले जात असे. त्यास गेरुचा तांबडा रंग फासत असत. मानवाशिवाय इतर काही प्राण्यांचे दफन करण्याची प्रथा होती.

२. चिरांद (बिहार) इ. स. पू. १७५५- इ. स. पू. १५४०

बिहारमध्ये पाटणा शहराच्या पश्चिमेस ४० कि. मी. अंतरावर असलेल्या 'चिरांद' याठिकाणी हाडांपासून बनवलेली हत्यारे आणि उपकरणे मोठ्या प्रमाणावर सापडली आहेत. या हत्यारांपैकी भाल्यांना टोके, मासेमारीसाठी मत्सबाण ही होय. याठिकाणच्या आद्य वसाहतींमध्ये नवाश्म्युगीन

हत्यारे आणि घरांचेही अवशेष मिळाले आहेत. आंध्रप्रदेशात उत्तनूर, ब्रह्मगिरी, नागार्जुनकोंडापिम्लीहाल, कर्नाटकामध्ये टेक्कलकोटा, हल्लूर, संगनकलू, तामिळनाडूमध्ये पैयमपल्ली व मंगलम् इत्यादी ठिकाणी नवाश्मयुगीन-नवाश्मयुगातून-ताम्रपाषाणुगाकडे विकसित होणारी आणि ताम्रपाषाणयुगातून लोहयुगात स्थिरावलेली अशा प्रकारच्या तीन वसाहती तयार झाल्या.

पिकलिहल :

हे ठिकाण आजच्या कर्नाटक राज्यांमध्ये आहे. याठिकाणचे लोक पशूपालक होते. खांब व खुंट्या यांच्या साहय्याने गुरांसाठी मानवी वस्तीच्या जवळ गोठे बांधीत. त्यांची निवासस्थाने ऋतुमानानुसार तात्पुरती असत. या गोठ्यांमध्ये गुंराचे शेण जमा करून ठेवीत. ऋतु संपताना निवासस्थानास आग लावत; म्हणजे पुढील वर्षी त्याच मोसमात ती जागा साफसुफ करून वापरत. राखेचे ढीग आणि मानवी वस्तीच्या खुणापिकलिहच्या स्थळांवर आढळून आल्या आहेत. जनावरांच्या गोठ्यांभोवती बांबूचे किंवा काटेरी झाडांचे कुंपण असलेल्या हंगामी वस्त्यांचे अवशेष सापडले आहेत.

नवाश्मयुगात मानवी जीवनास स्थैर्य प्राप्त झाले. माणूस वस्ती करून राहू लागला. त्यांची मालमत्ता म्हणजे पशुधन होय. आंध्रप्रदेशातील उटनूर येथे २०० फूट लांब व १५ फूट रुंद असा गोठा सापडला आहे. जनावरांचे जंगली श्वापदांपासून संरक्षण करण्यासाठी आगीचा वापर करत. गहू, जव, कापूस, कुळीथ, नाचणी इ. पिके घेत. अन्न चाटून खाण्यासाठी दगडी पाटे-वरवंटे यांचा वापर करीत. गवताच्या, वनस्पतींच्या सालींपासून तयार केलेले कापड वापरीत. स्त्रिया विविध प्रकारची आभूषणे, शंख, हस्तीदंती वस्तू वापरत. शेतीपासून अन्नप्राप्ती होत असल्याने जमीन, जल, सूर्य, पर्जन्य यांसारख्या तत्वांची वाढ होऊन त्यांना देवत्व देण्यात आले. जमिनीच्या मशागतीसाठी अधिक मनुष्यबळाची आवश्यकता असल्याने मातृदेवतेची लोकप्रियता वाढली. बैलावर गुरांची निपज अवलंबून असल्याने पशुदैवताचे महत्त्व वाढले. नवाश्मयुगानंतर भारत प्रगत संस्कृतीच्या उंबरठ्यावर उभा राहिला. यानंतर ताम्रपाषाणयुगाची अवस्था सुरु झाली.

प्रकरण दुसरे

हराप्पा संस्कृती

जगातील श्रेष्ठ संस्कृतीचा उदय प्रथम इजिप्त, मेसोपोटेमिया व चीन या तीन देशांमध्ये झाला; असा समज २० व्या शतकापर्यंत रुढ होता. भारताच्या इतिहासाचा प्रारंभ खऱ्या अर्थाने आर्यांच्या आगमनापासून झाला, असाही समज रुढ होता. इ.स. १९२१ मध्ये रावी नदीच्या काठी पंजाबमध्ये केलेल्या उत्खननात एका नव्या अज्ञातपूर्व नागरी संस्कृतीचा (हराप्पा संस्कृतीचा) शोध लागला. या शोधाने भारतातही इजिप्त आणि मेसोपोटेमियातील संस्कृतीइतकीच प्राचीन परंतु अधिक प्रमाणात प्रगत संस्कृती नांदत होती हे सिद्ध झाले. हराप्पा संस्कृतीवर प्रकाश पडल्याने वरील दोन्ही समजुती चुकीच्या ठरल्या.

हराप्पा (सिंधू) संस्कृतीचा शोध

इ.स. १८५६ मध्ये कराची ते लाहोर दरम्यान रेल्वेमार्ग बांधणीचे काम चालू होते. रेल्वेमार्गासाठी केलेल्या खोदकामामध्ये पुरातन विटा सापडल्या. या प्रदेशामध्ये प्राचीन संस्कृतीच्या अस्तित्वाच्या त्या सूचक होत्या. मात्र दीर्घकाळ या प्रदेशामध्ये उत्खनन झाले नाही. १८६२ मध्ये भारतात पुरातत्त्वखात्याची (*Archaeological survey of India*) स्थापना झाली. कॅनिंगहॅम यांची या खात्याच्या प्रमुखपदावर नेमणूक झाल्यावर त्यांनी वायव्य सरहद्द प्रांत, पंजाब आणि उत्तर भारतात आपले लक्ष केंद्रीत केले. १९०२ साली सर जॉन मार्शल यांनी पुरातत्त्व विभागाच्या प्रमुखपदाची सुत्रे हाती घेतली. आपल्या २६ वर्षांच्या कारकीर्दीत त्यांनी अवशेषांच्या जतनाचा आणि उत्खननाचा मोठा कार्यक्रम अंमलात आणला. इ.स. १९२१ मध्ये रावी नदीच्या काठी पंजाबमधील माँटगोमेरी जिल्ह्यात हराप्पा येथे भारतीय पुरातत्त्व विभागाने दयाराम सहानी व श्रीमाधवस्वरूप वत्स यांच्या नेतृत्वाखाली उत्खनन केले. १९२२ मध्ये सिंधू नदीच्या काठी सिंधमधील मोहेंजोदारो येथे डॉ. राखलदास बॅनर्जी यांना प्राचीन अवशेष सापडले. तेथे देखील पुराणवस्तुसंशोधन खात्यातर्फे उत्खनन करण्यात आले. या खात्यांचे प्रमुख सर जॉन मार्शल यांनी १९२४ मध्ये 'इलेस्ट्रेटेड लंडन न्यूज' या लंडनच्या वृत्तपत्रात संशोधनाला प्रसिद्धी दिली. अशा प्रकारे भारतातील अतिप्राचीन हराप्पा संस्कृती प्रकाशात आली.

हराप्पा संस्कृतीचा कालखंड

या संस्कृतीचा कालखंड ठरविताना पुढील गोष्टी लक्षात घ्याव्यास पाहिजेत. १. मोहेंजोदडो येथे अद्यापही उत्खननात निरावशेष जमीन मिळाली नाही. २. आजपावेतो एकावर एक असे सात थर उत्खननात आढळले आहेत. सामान्यतः जमिनीचा एक थर तयार होण्यास १००० वर्षांचा कालावधी लागतो. सिंधू नदीच्या पूरामुळे जमिनीची धूप लवकर होत असावी म्हणून हा कालावधी पाचशे वर्षांचा करण्यास हरकत नाही. डॉ. जॉन मार्शल हे या संस्कृतीचा उत्कर्षकाल इ.स.पू. ३२५० ते २७५० असा

ठरवितात. ३. सिंधू संस्कृतीच्या काही मुद्रा सुमेरियन, कीश, मेसोडोनिया येथे सापडल्या आहेत. त्यांचा कालखंड इ.स.पू. २५०० चा आहे. यावरून इ.स.पू. ३५०० ते २००० हा या संस्कृतीचा कालखंड असावा असे मानले जाते. सर मार्टिमम व्हिलर हे या संस्कृतीचा कालखंड इ.स.पू. २५००-१५०० असा मानतात.

शिकागो विद्यापीठातील विज्ञानशास्त्रज्ञ डॉ. विलाई एफ. लिबी यांनी १९४१ मध्ये 'Radio-Carbon' or 'Carbon-14 dating' या कालमापन पद्धतीचा शोध लावला. हराप्पा संस्कृतीचा कालखंड ठरविण्यासाठी या पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला त्यानुसार हराप्पा प्रारंभीचा टप्पा (इ.स.पू. ३५००-२६००), हराप्पा परिपूर्ण अवस्था (इ.स.पू. २६००-१९००), हराप्पा उत्तरार्ध (इ.स.पू. १९००-१३००) असा मानला जातो.

हराप्पा संस्कृतीचा विस्तार -

हराप्पा हे 'सिंधू संस्कृतीचे' एक प्रमुख केंद्र होते. तिचे अवशेष प्रथम हराप्पा येथेच सापडले. म्हणून सिंधू संस्कृतीला 'हराप्पा संस्कृती' (Harappan Culture) असे म्हटले जाते. जरी या संस्कृतीचे अवशेष आरंभी सिंधू नदीच्या खोऱ्यात मोठ्या प्रमाणात सापडले असले तरी तिचा विस्तार केवळ सिंधू नदीच्या खोऱ्यापुरता मर्यादित नव्हता. उत्तरेत जम्मुपासून दक्षिणेत नर्मदा नदीच्या मुखापर्यंत आणि पश्चिमेला बलुचिस्थानमधील मक्रान किनाऱ्यापासून पूर्वेला उत्तर प्रदेशातील मीरत जवळील आलमगीरपर्यंत ही संस्कृती विस्तारलेली होती. हा त्रिकोणाकृती विस्तृत टापू १२,९९,६०० चौरस कि.मी. एवढा होता. यावरून तत्कालीन कोणतीही संस्कृती इतकी व्यापक नव्हती असे म्हणावे लागेल. हराप्पा संस्कृतीविषयी अजूनही संशोधन चालू आहे. उदा. गुजरातमधील 'धोलावीरा' येथे उत्खनीत स्थळांचा अभ्यास चालू आहे. १९२२ ते १९६९ या कालावधीत हराप्पा संस्कृतीमधील १००० स्थळांचे उत्खनन झाले आहे. त्यापैकी काही प्रमुख ठिकाणे खालीलप्रमाणे आहेत.

हराप्पा संस्कृतीची महत्त्वाची उत्खनित स्थळे

१.हराप्पा - जगातील प्राचीन संस्कृतीचे एक विकसित शहर म्हणून इतिहासात हराप्पाची ओळख असली तरी सध्याच्या पाकिस्तानात ते एक खेडेवजा गाव आहे. रावी नदीकाठी वसलेल्या या गावात दयाराम सहानी आणि श्रीमाधवस्वरूप वत्स यांच्या नेतृत्वाखाली उत्खनन केले. १९२१ मध्ये केलेल्या या उत्खननामध्ये हराप्पा शहरामध्ये प्राचीन किल्लेवजा गढी, धान्यकोठार, कामगार वस्तीचे अवशेष आणि दक्षिण दिशेला स्मशानभूमी इत्यादींचे अवशेष सापडले आहे. हराप्पा येथील जुन्या भग्नावशेषांवर लागोपाठ सात वेळा नवीन वस्ती झाल्याचे दिसते.

हराप्पा नगराच्या पश्चिमेकडील गढी (१३०० - ६५० - ५०) आहे. ती ४० फूट जाडीच्या तटबंदीने संरक्षित होती. कामगारांची घरे दोन खोल्यांची व ३० - २७ फूट या आकाराची आहेत. कामगारांच्या

वस्तीजवळच विटांनी बांधलेल्या १० फूट व्यासाची पाच उखळे सापडली आहेत. त्यामध्ये मोठ्या मुसळांनी धान्य कांडीत व कुटून पीठ करीत. उखळाजवळच १६९ □ १२५ फूट एवढे विस्तृत धान्यकोठार बांधलेले आहे. मध्यभागी २३ फूट रुंदीच्या वाटेने त्याचे दोन विभाग केले आहेत. पण कठिहराप्पा आज खेडेवजा गाव असले तरी तेथे प्राचीन वस्तूसंग्रहालय आहे. पाषाणयुगापासून ब्रॉँझयुगापर्यंत हराप्पाचा झालेला विकास प्राचीन वस्तूंच्या माध्यमातून वस्तूसंग्रहालयामध्ये दाखविला आहे. *हराप्पा म्युझियमचे (वस्तूसंग्रहालय) 'क्युरेटर' म्हणून मोहम्मद इशाक सध्या कार्यरत आहेत.*

२. मोहेंजोदारो

'मोहेंजोदारो' हा सिंधी भाषेतील शब्द असून त्याचा मराठी अर्थ 'मृतांची टेकडी' असा आहे. १९२२ मध्ये डॉ.राखलदास बॅनर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली मोहेंजोदारो येथे उत्खनन करण्यात आले. हराप्पा संस्कृतीमधील सर्वात संपन्न शहर म्हणून या शहराचा उल्लेख केला जातो. डॉ. जॉन मार्शल म्हणतात, "मोहेंजोदारोच्या अवशेषांमध्ये उभे राहिले असता, आपण जणू काही लॅकेशायरसारख्या आधुनिक मात्र उध्वस्थ झालेल्या शहरातच वावरतो आहोत असे वाटते." उत्खननामध्ये सापडलेल्या उल्लेखनिय बाबींमध्ये, स्नानगृह, सांडपाणी व्यवस्था, विविध मुद्रा, समावेश होती.

३. चुन्हुदारो - मोहेंजोदारोपासून १३० कि.मी. अंतरावरील या शहरात १९३१ मध्ये ननी गोपाल मजूमदार यांनी उत्खनन केले. त्यानंतर क्रमशः १९३५ मध्ये मैकेन यांनी उत्खनन केले. येथील उत्खननामध्ये विविध मुद्रा, तांब्याची खेळणी, मणी इत्यादी अवशेष सापडले आहेत.

४. सुत्काजेन्दोर

कराचीपासून ३०० मैल पश्चिमेस सुत्काजेन्दोर येथे १९२७ मध्ये स्टार्ईन यांनी व १९६२ मध्ये जॉर्ज डेल्स यांनी उत्खनन केले. उत्खननामध्ये बंदर, किल्ला इ.चे अवशेष मिळाले आहेत. हे शहर समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या प्रदेशामध्ये सापडणारे हराप्पा संस्कृतीच्या परिपक्व अवस्थेमधील होते. सुत्काजेन्दोर येथे मणी बनविण्याचा कारखाना होता.

५. रंगपूर

अहमदाबादच्या दक्षिणेत भादर नदीकाठी रंगपूर येथे १९३४ मध्ये रस्त्याची खोदाई करत असताना हराप्पाकालीन मातीची भांडी सापडली. त्यानंतर याठिकाणी श्रीमाधवस्वरूप वत्स, डॉ.एस.आर.राव यांच्या मार्गदर्शनाखाली उत्खनन केले. उत्खननामध्ये मातीच्या कचऱ्या विटा, अलंकार, औजार इत्यादींचे अवशेष सापडले आहेत. हे सर्व अवशेष हराप्पा संस्कृतीच्या उत्तरकालीन टप्प्यातले आहेत.

६. कालीबंगन - राजस्थानमधील गंगानगर जिल्ह्यातील हे शहर हराप्पा (सिंधु) संस्कृतीचे अत्यंत महत्त्वाचे नगर होते. ते प्राचीन सरस्वती नदीच्या तीरावर वसलेले होते. १९५३ मध्ये अमलानंद

घोष यांच्या नेतृत्वाखाली उत्खनन केले. उत्खननामध्ये सापडलेल्या अवशेषांमध्ये हातातील काळ्या रंगाच्या बांगड्यांचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणून या ठिकाणास कालीबंगन म्हणतात. १९६१ ते १९६९ या काळात भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षणखात्याचे श्री.लाल व श्री.बी.के.थापर यांनी मोठ्या प्रमाणात उत्खनन केले. तेथे त्यांना भव्य नगरीचे अवशेष आढळून आले. इतकेच नव्हे तर हराप्पा (सिंधू) संस्कृतीच्या पूर्वी तेथे जी संस्कृती नांदत होती, तिच्या अस्तित्वाचाही बहुमोल पुरावा मिळाला. कालीबंगन येथील प्राचीन नगर सुमारे ४५०० वर्षापूर्वी वसविण्यात आले. नगराची दोन भागात विभागणी होती. पूर्वेकडे बालेकिल्ला आणि पश्चिमेकडे भागात सामान्यजनांची घरे होती. ही नगर-रचना सिंधू संस्कृतीच्या लोकांची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना होती. सिंधूपूर्व संस्कृतीला आता कालीबंगन संस्कृती असे नाव देण्यात आले आहे. शहरास विटांची तटबंदी होती. या विटा ३०×२०×१० सें.मी. या आकाराच्या होत्या. या काळातील सर्वात महत्त्वपूर्ण अवशेष म्हणून एका नांगरलेल्या शेताचा उल्लेख करावा लागेल. त्यात नांगरटीच्या स्पष्ट खुणा आहेत. त्यावरून ४५०० वर्षापूर्वी हल्लीसारखा नांगर वापरीत असावेत यात शंका नाही. ही संस्कृती फार काळ टिकली नाही.

बालेकिल्ला आकाराने समांतर द्विभुज चौकोनासारखा (Parallelogram) होता. तो सुमारे २४० मी.लांब आणि १२० मी.रुंद होता. तटबंदी सुमारे ३ ते ७ मीटर रुंद होती; आणि ठराविक अंतरावर बुरूजही होते. बालेकिल्ल्यात मोठी लंबगोलाकृती अग्निकुंडे सापडली आहेत. एका कुंडात बैलाची हाडे आणि हरणांची शिंगेही सापडली. त्यावरून तेथे एखादा यज्ञ केला असावा असे म्हणता येते. नगराच्या पश्चिमेकडील भागात सामान्यजनांची वस्ती होती. तेथील रस्ते एकमेकाला काटकोनात छेदून जाणारे होते. ही वसाहत समद्विभुज चौकोनी आकाराची असून तिची दक्षिणोत्तर लांबी ३६० मी.पूर्व पश्चिम रुंदी २४० मी.आहे. काही खोल्यांमधील जमीन कोरीव नक्षीकाम केलेल्या विटांची होती. नगराची स्मशानभूमी वस्तीच्या नैऋत्येस ३०० मी.अंतरावर होती.

७. सुरकोटडा

गुजरातमध्ये कच्छ जिल्ह्यातील या ठिकाणी १९६४ मध्ये जगतपति जोशी यांनी उत्खनन केले. उत्खननामध्ये गढी व वसाहतींचे अवशेष सापडले आहेत. येथील उत्खननामध्ये सापडलेले महत्त्वपूर्ण अवशेष म्हणजे 'घोड्याची हाडे' होय.

८. बनावली - हरियाणा राज्यातील हिस्सार जिल्ह्यातील फतेहबाद तालुक्यात सरस्वती नदीकाठी बनावली या गावी १९७३-७४ मध्ये रविंद्रसिंह बिष्ट यांनी उत्खनन केले. याठिकाणी अकरा मीटर उंच मातीचे टेकाड खोदण्यात आले. उत्खननामध्ये मिळालेल्या अवशेषांवरून येथे हराप्पा-पूर्व आणि हराप्पा-कालीन अशा दोन्ही अवस्था या नगरामध्ये होत्या. येथील उत्खननामध्ये सापडलेल्या एका मातीच्या भांड्यावर सिंधू-लिपी समान अक्षरे कोरलेली आहेत.

१. आलमगिरपूर

उत्तर प्रदेशात मेरठपासून ३० कि.मी.अंतरावर हे ठिकाण आहे. १९७६ मध्ये याठिकाणी उत्खनन करण्यात आले. उत्खननामध्ये मातीची भांडी, मणी इ.चे अवशेष सापडले आहेत.

१०. लोथल

गुजरातमधील हराप्पा संस्कृतीच्या या शहरातील उत्खननात एका अत्यंत महत्त्वाच्या वास्तूचा शोध लागला आहे. ही वास्तू म्हणजे सागरी व्यापारासाठी बांधलेल्या बंदराचे ठिकाण आहे. ७१० फूट लांब आणि १२० फूट रुंद अशा या गोदिला पूर्वेकडे जहाजे आत येण्यासाठी २३ फूट रुंदीचे द्वार आहे. लोथलच्या सभोवतालच्या भूभागाचे निरीक्षण केल्यास असे आढळून येते का, हे ठिकाण प्राचीन काळी समुद्र किनाऱ्यावर किंवा त्याच्याजवळ असावे. यावरून लोथल हे प्राचीन काळी बंदर असावे. हे जगातील सर्वात प्राचीन बंदर ठरते. लोथल येथील संस्कृती दोन कालखंडात विभागली आहे. पहिल्या कालखंडात येथे सिंधू संस्कृती नांदली. दुसऱ्या कालखंडात ताम्रपाषाणयुगीन (*chalcolithic*) लोकांनी वसाहत केली; असे अवशेषांवरून सिद्ध होते.

११.रोजदी-- निशाकमा गुजरात राज्यात राजकोटपासून ५५ कि.मी.दक्षिणेस हे गांव आहे. येथील उत्खननामध्ये सापडलेली घरे दोन फूट उंचीच्या कच्च्या विटांच्या चौथऱ्यावर बांधलेली आहेत. बांधकामामध्ये चुन्याचा वापर केला आहे. उत्खननात मिळालेले अवशेषांमध्ये मातीची भांडी, अलंकार, तांब्याची उपकरणे, दगडापासून बनविलेली खेळणी इत्यादीचा समावेश आहे. हे सर्व अवशेष हराप्पा संस्कृतीच्या उत्तरकालीन टप्प्यातील आहेत. जागा या ठिकाणांव्यतिरिक्त हराप्पा संस्कृतीचे अवशेष बलुचिस्तानमधील मकरानचा तटवर्ती प्रदेश, जम्मूमधील मांडा, उत्तर अफगाणिस्तानमधील शोर्तगोर्डे इत्यादी ठिकाणी उत्खननामध्ये सापडले आहेत.

हराप्पा संस्कृतीचे निर्माते

हराप्पा संस्कृतीचे निर्माते कोण होते. याविषयी पुरातत्त्वज्ञ इतिहाससंशोधकांमध्ये मतभेद आहेत. हराप्पा संस्कृती परकियांच्या स्थलांतरामधून किंवा अन्य संस्कृतीच्या प्रभावातून विकसित झाली; असा मतप्रवाह आहे. इतिहास अभ्यासक गार्डन चाइल्ड यांच्या मते हराप्पा संस्कृतीचे निर्माते सुमेरियन नागरीक असावेत. मात्र हराप्पा संस्कृतीच्या उत्खननामध्ये सापडलेल्या अवशेषांवरून त्याठिकाणी एकाच जातीचे लोक वास्तव्य करीत असावेत, असे मानणे उचित होणार नाही. हराप्पा, मोहेंजोदारो आणि चुन्हुदारो येथे सापडलेले मृतदेहांचे सांगाडे एकमेकांपासून भिन्न आहेत. इतिहास अभ्यासकांनी हराप्पा संस्कृतीमध्ये सापडलेल्या मानवी सांगाड्यांवरून त्यांचे प्रोटोऑस्ट्रेलॉईड, भूमध्यसागरीय, मंगोलियन आणि अल्पाईन अशा चार प्रकारात विभाजन केले आहे. हराप्पा, मोहेंजोदारो व्यापारी शहरे असल्याने तेथे भिन्नदेशीय व भिन्नवंशीय समाज रहात असणे स्वाभाविक

आहे. म्हणूनच हराप्पा संस्कृतीचा उगम इतिहासअभ्यासकांना कोड्यात टाकणारा आहे. हराप्पा संस्कृतीच्या निर्मात्यांबद्दल निश्चित पुराव्याअभावी मत व्यक्त करणे धाडसाचे ठरेल.

हराप्पाकालीन लिपी / लेखनकला

हराप्पा संस्कृतीमधील लोकांनी लेखनकला विकसित केलेली होती. इजिप्त किंवा मेसोपोटेमियातील प्राचीन लोकांप्रमाणे दीर्घ मजकूर न लिहिता तत्कालीन भारतीयांनी प्रामुख्याने मुद्रांवर संक्षिप्त मजकूर लिहिलेला आढळतो. हराप्पाची लिपी खास देशी वळणाची स्वतंत्र लिपी आहे. ती मूळाक्षरांवर आधारलेली नसून चित्रलिपी आहे. तेथील चित्रलिपीमध्ये २४७ ते ४०० चित्रचिन्हे आहेत. डॉ. हीव्हर्जीच्या मते ही लिपी ध्वन्यात्मक (phonetic) असावी. मात्र या लिपीचा अद्यापही अन्वयार्थ लावता न आल्याने तत्कालीन साहित्याची माहिती मिळत नाही.

डॉ.हीव्हर्जी (Dr.Hevesy) यांनी हराप्पा संस्कृतीमधील चित्रलिपीचे ईस्टर दीपातील चित्रलिपीशी साम्य असल्याचे दाखवून दिले आहे. 'हराप्पा लिपी उजवीकडून डावीकडे लिहिली जात असली तरी एकापेक्षा जास्त ओळी लिहावयाच्या असतील तर पहिली ओळ सामान्यपणे उजवीकडून डावीकडे लिहित असत. मात्र दुसरी ओळ डावीकडून उजवीकडे लिहित असत, डॉ.एस.आर.राव यांच्यासारख्या अनेकांनी या लिपीचा अभ्यास केला आहे. परंतु तिचा अर्थ लावण्यात अद्यापही संशोधकांना यश मिळाले नाही. डॉ.फादर एच.हेरॉस यांनी या लिपीचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढला की, ही तमिळ भाषेची आद्य भाषा असावी. तर काही अन्यासक तिचे संस्कृतशी नाते जोडतात. काही अभ्यासक मेसोपोटेमियातील न्यूनिफॉर्म लिपीशी तिचा संबंध जोडतात. जगात बोलल्या जाणाऱ्या अनेक भाषांना आजही स्वतःची लिपी नाही. हराप्पातील प्रगत समाजाने मात्र त्या काळात स्वतःच्या भाषेची लिपी तयार केली होती. अभ्यासकांना त्या लिपीचे कोडे अजून सुटलेले नाही. त्यामुळे हडप्पाचा बराचसा इतिहास अजूनही समोर आलेला नाही. कदाचित त्यामुळेच भारतीय उपखंडातील प्राचीन संस्कृतीचा अजूनही पाश्चिमात्य देशांमधील अन्यासक्रमात समावेश करण्यात आलेला नाही. मोहेंजोदारोमध्ये जर्मन व हराप्पामध्ये अमेरिकन संशोधकांचे काम सुरू आहे. हराप्पा संस्कृतीमध्ये लिपीचा वापर असूनही पुरातत्त्वज्ञ आणि इतिहासकारांना हराप्पा संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी पुरातत्त्वज्ञ पुराव्यांचा आधार घ्यावा लागतो.

हराप्पाकालीन कला

हराप्पा संस्कृतीमध्ये केलेला विशेष महत्त्व होते. हराप्पाकालीन कलेचे प्रागितिहासिक भारतीय कलेशी साम्य आहे. हराप्पाकालीन नागरिकांनी चित्रकाम, मूर्तिकला, माती व धातूच्या विविध मुद्रा किंवा शिक्क्यांवर सुंदर नक्षीकाम करणे, प्राणी व पक्षाची चित्रे काढणे यामध्ये प्राविण्य मिळविलेले दिसते.

मूर्तिकला

हराप्पाकालीन मूर्तिकला कलात्मक व ऐतिहासिक या दोन्ही दृष्टींनी महत्त्वपूर्ण आहे. हराप्पाकालीन उत्खननित स्थळांमधून अकरा लहानमोठ्या मूर्ती सापडल्या आहेत. पाच हजार वर्षापूर्वी एका विशिष्ट कला परंपरेचा जन्म भारतात झाला असे म्हणण्यास या मूर्तीं पुरक आहेत. मोहेंजोदारो, हराप्पा, लोथल, कालीबंगन, आलमगीरपूर आणि सुत्काजेन्दोर या ठिकाणांहून या मूर्ती सापडल्या आहेत. मोहेंजोदारो येथे ब्राँझची बनवलेली नृत्यांगनेची मूर्ती सापडली आहे. ही मूर्ती नृत्यांगनेची आहे का; याबाबत इतिहासकारात मतभेद आहेत. गळ्यातील कंठा, हातातील बांगड्या, सुंदर केशरचना व नृत्याचा डोलदार पवित्रा यांमुळे ही मूर्ती कलेचा एक उत्कृष्ट नमुना बनलेली आहे. हराप्पा येथे नर्तकांचे दोन दगडी पुतळे सापडले आहेत. जॉन मार्शल यांनी केलेल्या वर्णनानुसार' या दगडी पुतळ्यांच्या घडाईत असा काही सुटसुटीत चपळ बांधा आला आहे की, पुढे ग्रीक कलांचा काळ येईपर्यंत तरी इतकी सुंदर शिल्पकला आपणास अन्यत्र कोठे दिसत नाही.

मोहेंजोदारो येथे सापडलेली योगी अथवा पुजाऱ्याची मूर्ती सहा इंच लांब, फिक्कट पिवळ्या रंगाची आहे. तिचे केस लांब असून ते व्यवस्थित बांधले आहेत. पुजाऱ्याने दाढी राखली आहे मात्र मिशा ठेवलेल्या नाहीत. ही मूर्ती ध्यानमग्न आहे. याव्यतिरिक्त सापडलेल्या मूर्ती मातीच्या, दगडाच्या तर काही लाल रंगाच्या पक्क्या विटांपासून बनविलेल्या आहेत. प्राण्यांच्या काही मूर्ती सापडल्या आहेत. त्यामध्ये हत्ती, गेंडा, डुक्कर, माकड, शेळी, मेंढी, मासे, बैल आणि पक्षांच्या मूर्ती सापडल्या आहेत. उल्लेखनीय बाब म्हणजे गायीची मूर्ती सापडली नाही. मात्र कुबडदार बैलाची मूर्ती मिळाली आहे. तांब्याच्या भांड्यामध्ये ठेवलेली बकरीची मूर्ती तांबे आणि पितळ यापासून बनविलेली कुत्र्याची मूर्ती, चुन्हुदारो येथे सापडलेली पितळेची बदकाची मूर्ती इत्यादीमूर्ती आकर्षक आहेत.

चित्रकला

चित्रकलेतील हराप्पा संस्कृतीची प्रगती उल्लेखनीय होती. मातीच्या, धातूच्या व मुद्रा अथवा शिक्क्यांवर विविध रंगातील सुंदर नक्षीकाम व विविधतापूर्ण चित्रकाम आढळते. विशेषतः प्राणी व पक्ष्यांची चित्रे अप्रतिम आहेत. कलाकुसरीची कामे हराप्पातील लोक मोठ्या सफाईने करीत. मुद्रिकांवर कोरलेली विविध पशुंची चित्रे वास्तवपूर्ण आहेत. उंच वा शिंडाचा व लोंबत्या पोळ्याचा नंदी बैल, जाड कातड्याचा गेंडा, डरकाळ्या फोडणारा वाघ या कृती हराप्पाकालीन कारागिराच्या अमर कलाकृती होय. हराप्पाकालीन सुमारे २००० मुद्रा उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्यावरील चित्रांवरून तत्कालीन कलाकारांना प्राण्यांच्या शरीरशास्त्राचे ज्ञान असावे असे दिसते.

अलंकार

हराप्पाकालीन स्त्री-पुरूषांना अलंकारांनी सजण्याची सारखीच आवड दिसून येते. सोने, चांदी, तांबे, कासे, शंखशिंपल्या श्वेतशाडू (Faience) हिरे, माणके, कवड्या, विविध मणी या वस्तूंचे अलंकार बनवीत. सोने, चांदी, रत्ने, हस्तिदंत या गोष्टींपासून बनवलेले अलंकार अत्यंत कलात्मक आहेत, 'ते इतके चकचकीत व सुबक आहेत की, ५००० वर्षापूर्वीच्या एका इतिहासपूर्वकालीन घरात तेसापडले नसून आजच्या (लंडनमधील) बाँड रस्त्यावरील जवाहिन्याच्या दुकानातूनच ने आणले आहेत असे वाटते' अशा शब्दात जॉन मार्शल यांनी त्यांची प्रशंसा केली आहे.

विविध प्रकारच्या बांगड्या, कानातील कर्णफुले, झूल, बुगड्या, पैजण, चाळ, कमरपट्टे व नाकातील चमकी इत्यादी अलंकार स्त्रिया वापरीत असत. स्त्रियांमध्ये दंडापर्यंत बांगड्या घालण्याची पद्धत लोकप्रिय होती. विविध आकारांचे व रंगाचे नागी कंठमालांमधून वापरलेले आहेत. काही मणी आम्ललेखित (Etched) आहेत. उन्हुदारो व सुत्कांजेन्दोर येथे मणी बनविण्याचा कारखाना होता. चन्द्रकान्त, नीळ, माझ, गोमेद, स्फटिक, लसण्या इ.अनेक मौल्यवान खड्यांचा व मण्यांचा अलंकारासाठी उपयोग करीत असत.

वेषभूषा

कापूस उत्पादन व कापड व्यवसायामध्ये हराप्पा संस्कृतीचे लोक अग्रेसर होते. सुती कापडाचा वापर जगात प्रथम हराप्पामधील लोकांनी केला असावा असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. स्त्री पुरूष दोन प्रकारची वस्त्रे वापरत. एक वच धोतरासारखे असे, तर दुसरे शाल जोडीसारखे असे. उत्खननामध्ये एका रजतपात्रामध्ये सुती कापडाचा तुकडा मिळाला आहे. त्यावरून दैनंदिन वेशभूषेमध्ये सुती कपड्यांचा वापर होत असावा. स्त्रिया गुडच्याइतका घागरा वापरीत, व वरती ओढणीसारखे वस्त्र गुंडाळीत. कापसाखेरीज लोकर, ताग यापासून कापडनिर्मिती करत.

केशभूषा

स्त्री पुरूष दोघेही आपले केश लांब ठेवीत असत. केश मधोमध विंचरून रिबन व पिना वापरत. पुरूष दाढी राखत असत. परंतु मिशा ठेवीत नसत. केश विंचरण्यासाठीच्या फण्या हस्तीदंतापासून बनविलेल्या होत्या. हराप्पा येथे एकशृंगारपेटिका सापडली आहे. त्यामध्ये दातकोरणी, कानकोरणी, टाचणी, चिमटा इत्यादी वस्तू आहेत. चुन्हुदारो येथे सापडलेल्या शृंगारपेटीमध्ये ब्राँझ धातूचा आरसा, हस्तीदंती फण्या, काजळ व ओष्ठरंग इत्यादी वस्तू सापडल्या आहेत.

स्थापत्य व नगररचना

हराप्पा संस्कृतीने नगररचना क्षेत्रांमध्ये अत्यंत उल्लेखनीय प्रगती केली. जॉन मार्शल म्हणतात, "हिंदुस्थानबाहेरच्या पश्चिमेकडील देशांमध्ये देव-देवतांची मंदिरे, राजवाडे, राजांच्या

समाध्या यांच्यावर अगणित संपत्ती खर्च करण्यात येई व तसल्या कामांचा अधिक विचार केलेला दिसे. पण सर्वसाधारण लोकांची घरे मात्र चिखलमातीचीच होती. हराप्पा संस्कृतीमध्ये मात्र हे चित्र अगदी उलट आहे. नागरिकांसाठी उभारलेली येथील घरे अत्यंत सुंदर होती.

'मोहेंजोदारोच्या अवशेषांमध्ये उभे राहिले असता, आपण जणू काही लॅकेशायरसारख्या आधुनिक मात्र उध्वस्त झालेल्या शहरातच वावरतो आहोत असे वाटते' या डॉ.जॉन मार्शल यांच्या प्रशस्तीवरूनच हराप्पाकालीन नगररचना किती उत्कृष्ट होती याची कल्पना येते. मोहेंजोदारो व हराप्पा येथे लागोपाठ सात वेळा नवीन वस्ती झाल्याचे उत्खननावरून दिसते. दोन्ही ठिकाणी नगराच्या पश्चिमेस किल्लेवजा गढी असून ती ४० फूट जाडीच्या तटबंदीने संरक्षित आहे. किल्ल्याच्या पूर्वेस गावठाण, उत्तरेस औद्योगिक वसाहती, कामगारांच्या वस्त्या होत्या. गावातील रस्ते एकमेकांना काटकोनात छेदणारे पूर्व-पश्चिम व दक्षिणोत्तर बांधलेले आढळतात. रस्त्याची रूंदी ९ ते ३४ फुटापर्यंत होती. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे रस्त्यावर नागरिकांनी अतिक्रमण केलेले नव्हते. सर्व रस्ते व्यापारी शहराच्या वाढत्या वाहतूकीस प्रशस्त व सोयीचे वाटतात. मात्र रस्ते खडी टाकून पक्के केलेले नाहीत. नगराची विभागणी लहानमोठ्या पेठांमध्ये केलेली होती. रात्रीच्या वेळी रस्त्यावर दिव्यांची व्यवस्था केलेली होती. नगरांभोवती संरक्षणासाठी विटांची उत्कृष्ट तटबंदी केलेली होती. एकंदरीत संपूर्ण शहरांच्या रचनेत उत्कृष्ट योजनाबद्धता आढळते.

घरबांधणीचे तंत्र

घरे रस्त्याच्या कडेने सरळ ओळीत बांधलेली दिसतात. हराप्पा संस्कृतीमधील बहुतांश घरे दुमजली व तीन मजलीही होती. सामान्यतः प्रत्येक घरात मध्यभागी चौक, व चोहोबाजूस राहण्याच्या खोल्या होत्या. वरील मजल्यावर जाण्यासाठी घराच्या बाहेरून अरूंद जिना असे. प्रत्येक घरात स्नानगृह, विहिर होती. घरबांधणीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे सर्व घरे एकमेकांपासून अलग बांधलेली होती. घरांचा आकार २७ □ २९ फूट व जास्तीत जास्त ५४ □ ५८ फूट असा होता. काही घरांमध्ये शौचालय बांधल्याचे दिसते. घर बांधणीसाठी प्रमाणित पद्धत्या विटा (१०" × ५" □ २") वापरलेल्या आहेत. त्यावरून विटांचा पुरवठा सरकार नियंत्रित असावा. भिंतीस वळण देण्यासाठी L इंग्रजी एल आकाराच्या विटा वापरल्या आहेत. बांधकामासाठी चिकण मातीचा चिखल, चुना व जिप्सम यांचा वापर केला जाई. घरबांधणी मजबुत असून घराचे दरवाजे २ ते ५ फूट रूंदीचे असून ते मुख्य रस्त्याच्या बाजूस नसत. रस्त्यावरील धुळीपासून संरक्षणासाठी घराच्या भिंतींना रस्त्याच्या बाजूस खिडक्या नव्हत्या. घराचे दरवाजेही त्यामुळेच गल्लीबोळातून असत. बहुतांश घरे धाब्याची होती. घराला दरवाजा बसविताना "कदलीकरण मे हराब" या तंत्राचा वापर केला आहे. घरावरील पावसाचे पडणारे पाणी वाहून जाण्यासाठी छतास पन्हाळे बसविली होती. प्रत्येक घरातील स्नानगृह व मोरी रस्त्याच्या

बाजूला असे. स्नानगृहांना एका बाजूस उतरती फरसबंदी असे व आतील बांधकाम पक्के करीत. भिंतीमध्ये पाणी मुरणार नाही याची काळजी घेत. त्यासाठी अर्ध्या भिंतीपर्यंत चुनेबंदी करून वर डांबराचा दाट थर देत.

हराप्पा व मोहेंजोदारो या ठिकाणच्या कामगार वस्त्यांच्या अवशेषावरून कामगारांची घरे दोन खोल्यांची व ३०' × २७' या आकाराची आहेत. कामगार वस्तीजवळच विटांनी बांधलेल्या १० फूट व्यासाच्या ५ उखळ्या सापडल्या आहेत. त्यांचा वापर धान्य कांडून पीठ तयार करण्यासाठी करीत. तेथून जवळच धान्यकोठार अथवा गोदाम बांधलेले आहे.

मोहेंजोदारो येथील सार्वजनिक स्नानगृह

मोहेंजोदारो येथील सर्वात उल्लेखनीय इमारत म्हणजे सार्वजनिक स्नानगृह होय. या स्नानगृहाची लांबी ५५ मीटर, तर रुंदी ३३ मीटर आहे. त्याच्या मध्यभागी पोहण्याचा तलाव असून त्याची लांबी सुमारे १२ मीटर, रुंदी ७ मीटर तर खोली २.५ मीटर आहे. तलावात उतरण्यासाठी उत्तरेच्या बाजूने लहान पायऱ्या असून लहान मुलांच्या सोयीसाठी पायऱ्यांजवळ कुंडाची खोली कमी ठेवलेली आहे. तलाव स्वच्छ करण्यासाठी नैऋत्येस एक तळमोरी ठेवली आहे. तिच्यामधून तलावाचे घाण पाणी काढून टाकले जाई. तलावाच्या जवळच्या विहिरीमधून तलावास पाणीपुरवठा केला जात असे. स्नानगृहाजवळच एक सार्वजनिक सभागृह होते. बहुधा धार्मिक कामासाठी त्याचा वापर होत असावा.

राजभवन

सार्वजनिक तलावाच्या दक्षिणेस विविध दालने व अनेक स्तंभ असलेली मोठी वाड्यासारखी इमारत होती. ती सचिवालयाची, राजवाड्याची अथवा पुरोहित निवासाची इमारत असावी. ही इमारत दोन अथवा तीन मजली असावी. या इमारतीच्या एका खोलीमध्ये स्वयंपाक करण्यासाठीची सोय करण्यात आली होती म्हणून कदाचित ही इमारत अतिथिगृहाची असावी असे म्हणण्यास वाव आहे.

धान्याची कोठारे (धान्यागार)

हराप्पा व मोहेंजोदारो या दोन्ही ठिकाणी धान्याच्या कोठारांचे अवशेष सापडले आहेत. हराप्पा येथील धान्य कोठाराची इमारत उत्कृष्ट आहे. तिची लांबी सुमारे ५१ मीटर, तर रुंदी ४१ मीटर असून ती धान्य ठेवण्यासाठी बांधलेल्या कोठारांमध्ये विभागलेली होती. मोहेंजोदारो येथील धान्यकोठार पक्क्या विटांचे बनविले असून त्यामध्ये २७ आयताकार लहान लहान कोठ्या बनविल्या आहेत. धान्य कोठारामध्ये हवा खेळती राहिल याची व्यवस्था केली होती. या इमारतीचे उत्खनन अपूर्णावस्थेत असताना जॉन मार्शल यांनी ही इमारत बहुधा स्नानगृह असावे असे मत व्यक्त केले होते. मात्र उत्खनन पूर्ण झाल्यावर सर मार्टिन व्हिलर यांनी ही इमारत धान्यकोठार आहे हे सप्रमाण सिद्ध केले.

बंदर (Dockyard of Lothal)

गुजरातमधील हराप्पा संस्कृतीच्या 'लोथल' शहराच्या उत्खननामधे एका अत्यंत महत्वाच्या वास्तूचा शोध लागला आहे. ही वास्तू म्हणजे जहाजासात बांधलेल्या बंदराचे अवशेष आहे. हे बंदर ७१० फूट लांब आणि १२० फूट रूंद आणि जहाजे आत घेण्यासाठीचे प्रवेशद्वार २३ फूट रूंदीचे आहे. जेष्ठ पुरातत्त्व डॉ.म.के.ढवळीकर यांच्या मतानुसार 'लोथल' हे जगातील सर्वात प्राचीन बंदर ठरते. काही मुद्रांवर नौकांच्या आकृतीही कोरलेल्या आढळतात. हराप्पाकालीन लोकांचा पश्चिमेकडील अफगानिस्तान, इराण, मध्य आशियातील देशांशी जलमा व्यापार चालत असावा हे सिद्ध होते.

मुद्रा (मोहर, शिक्के) (Seals)

हराप्पाकालीन सुमारे २००० मुद्रा उपलब्ध झाल्या आहेत. या मुद्रा माती व धातू यापासून बनविल्या आहेत. विविध आकाराच्या या मुद्रांवर नक्षीकाम व चित्रकाम केलेले आहे. मोहेंजोदारो येथील एका मुद्रेवर पशुपतीची आकृती कोरल आहे. म्हणून हराप्पा संस्कृतीमध्ये पशुपुजा होत असावी. काही मुद्रांवर महावृषभ, हरीण, मगर, मासा, गंडा, बैल, हत्ती, गरूड, ससा इ.प्राण्यांची चित्रे काढली आहेत. एका मुद्रेवर हत्ती व चित्ता या दोघांमध्ये माणूस उभा आहे असे दाखविले आहे. अन्य मुद्रेवर त्रिशुलधारी मनुष्य दाखविला आहे. या सर्वांवरून भगवान शिवाची पूजा हराप्पा संस्कृतीमध्येही होत असावी असे ठामपणे मांडता येते. मोहेंजोदारो येथे काही चांदीच्या गोल मुद्रा सापडल्या आहेत. हे शिक्के (सील्स) त्या काळातील व्यावसायिक प्रगतीचा दाखला देतात.

सार्वजनिक सांडपाण्याची व्यवस्था

कोणत्याही प्राचीन संस्कृतीत नागरी सांडपाण्याची हराप्पा संस्कृतीएवढी उत्कृष्ट व्यवस्था नव्हती. घरातील सांडपाणी तळमोऱ्यांमध्ये साठवून ठेवत. तेथे घाण साठे व मातीच्या नलीतून रस्त्यांवरील सार्वजनिक गटारांना जाऊन मिळे. अशी मोठी गटारे रस्त्याच्या खालून पक्की बांधलेली होती. काही ठिकाणी गटारे विटांच्या किंवा दगडी आवरणाने बंद केलेली होती. ठराविक अंतरावर गटारे साफ करण्यासाठी भगदाडे राखलेली होती. जागोजागी कचरा-कुंड्या होत्या. सर्व सांडपाणी शहराबाहेर नदीच्या पात्रात सोडलेले असे. हराप्पा संस्कृतीमधील ही व्यवस्था म्हणजे मानवी इतिहासात हराप्पा संस्कृतीचा वेगळेपणा दाखवून देणारी आहे. नारक यांच्या शब्दात : *'Their very fine masonry and clever workmanship make these culverts excellent examples of Sanitary engineering and they show as to what a high degree of civilisation the builders must have attained.'*

हराप्पाकालीन मनोरंजनाची साधने

विविध प्रकारचे फासे, सांगट्या व खेळणी उत्खननात सापडली आहेत. लहान मुलांची खेळणी मोठी कल्पक व विविध प्रकारची आहेत. मातीची गाडी, पशुपक्षी, शिट्ट्या, खुळखुळे, हलत्या मानेचा बैल, हलत्या हाताचे माकड इत्यादी खेळणी बंद उलेखनीय आहेत. बुद्धिबळाचा खेळ लोकप्रिय होता. स्त्री-पुरुष नृत्य व संगीताचा ला वापर मनोरंजनासाठी करत असत.

हराप्पाकालीन लोकजीवन

हराप्पाकालीन लोकजीवन सुसंस्कृत व समृद्ध होते. समृद्ध व सुसंस्कृत नामारी जीवन हे हराप्पा संस्कृतीचे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हटले पाहिजे.

सामाजिक जीवन

हराप्पा संस्कृतीमधील कुटुंबव्यवस्था मातृप्रधान होती. कुटुंबाचा आकार रल लहान होता. उत्खननामध्ये स्त्री मूर्तीचे प्रमाण अधिक आहे. मातृदेवतेची पुजा अस्तित्वात होती. स्त्रिया प्रामुख्याने घर सांभाळित आणि मातृधर्माचे पालन करित. सामाजिक, धार्मिक कार्यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग महत्त्वाचा होता.

समाज व्यावसायिक गटात विभागलेला होता. सर्वात महत्त्वाचा बुद्धिजीवी वान व होता. क्षत्रिय (योद्धा), व्यापारी, कारागीर व श्रमिक इत्यादी वर्गात समाजाची विभागणी येत होती. योद्धा वर्गावर समाजाच्या व व्यापाराच्या संरक्षणाची जबाबदारी होती. व्यापारी स्वामिध्ये छोटे दुकानदार, संपन्न व्यापारी, इत्यादी होते. कारागिरांमध्ये कुंभार, सोनार, विणकर, धातुकाम करणारे कारागिर, जडावाचे काम करणारे, हस्तीदंतावर कोरीव काम करणारे इत्यादींचा समावेश होता. शेवटच्या श्रमिक वर्गामध्ये घरकाम करणारे पढा नोकर, शेतकरी, चांभार, कसाई, मासे पकडणारा कोळी समाज इत्यादींचा समावेश तथ होता. हराप्पाकालीन समाजाची महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे समाजात जातीभेद हा प्रकार अस्तित्वात नव्हता.

उत्खननात प्राप्त झालेल्या मुद्रावरील विविध चित्रांवरून समाजाच्या फि आहारविहाराची माहिती मिळते. एका मुद्रेवर मासे पकडणाऱ्या व्यक्तीचे चित्र आहे, णा एका मुद्रेवर व्यक्ती शिकार करताना दाखविली आहे. आहारामध्ये खजूर, विविध था फळे, दुध, मांस, मासे या गोष्टींचाही समावेश होता. गहू, जव, तीळ, वाटाणा, डाळिंब, नारळ, लिंबू, टरबूज, तांदूळ इ. पिके घेतली जात. खेड्यामध्ये शेत वर्गाचा प्रामुख्याने भरणा असे. शहरी भागास सुखसाधने पुरविण्याची जबाबदारी ग्रामीण भागावरच असे. शासक वर्गामध्ये धर्माचार्यांचा भरणा असावा व ते किल्ल्या वास्तव्यास असावेत. हराप्पा येथे सापडलेल्या एका मुद्रेवर एक पुरुष व्यार करताना दाखविला आहे. त्यावरून हराप्पा संस्कृतीमध्ये व्यायामाद्वारा शरीरसौष्ठवात लक्ष दिले जात होते. उत्खननामध्ये सापडलेल्या वस्तुंमध्ये

मातीच्या घागरी, चम घमेली, ताट, वाटी, ग्लास, कळशी या वस्तू संसारउपयोगी आहेत. जमिनी अंतरण्यासाठी चटई, खुर्ची, सुत काढण्यासाठीच्या वस्तू, चाकू, कुन्हाड, कट्या मासे पकडण्याचा गळ, गोफण, धनुष्यबाण, हस्तिदंती फण्या, भाला त्याचप्रमाणे औषधांपैकी शिलाजीत आणि समुद्रफेन इत्यादी वस्तू सापडल्या आहेत. धनुष्यबाण भाला यासारखी शस्त्रास्त्र सापडली असली तरी एकंदरीत हराप्पाकालीन लोकांच वृत्ती शांतताप्रिय होती.

राजकीय व्यवस्था

हराप्पाकालीन नगररचना, सांडपाण्याची उत्कृष्ट व्यवस्था, पाणीपुरवठ्याच आद्ययावत सोय इत्यादी गोष्टींवरून प्रशासन समर्थ, सुव्यवस्थित असावे. इतिहासकारांमध्ये हराप्पाकालीन राजकीय व्यवस्थेबाबत दोन मतप्रवाह आहेत. हराप्पा संस्कृतीमध्ये एवढ्या विस्तृत प्रदेशामध्ये एकच मध्यवर्ती सत्ता असण्याची शक्यता नाही. तर प्राचीन सुमेरिअन संस्कृतीप्रमाणे छोटी व स्वतंत्र नगरराज्ये अस्तित्वात असावीत याउलट एक सलग व एकसंघ राज्य असून हराप्पा व मोहेंजोदारो या त्याच्या राजधान्या असाव्यात, असेही मत मांडले जाते. राजकीय जीवनामध्ये धर्माचार्यांना महत्त्वाचे स्थान होते. शासनाची प्रशासनावरील पकड घट्ट होती. कारण या संस्कृतीच्या तीनही टप्प्यांमध्ये नागरी जीवनात रस्त्यावर अतिक्रमणे आढळत नाहीत. व्यापाराच्या बाबतीत उत्खननामध्ये एकही खोटे वजन आढळले नाही. एकंदरीत हराप्पा काळामध्ये सुव्यवस्थित प्रशासन व नागरी जीवन अस्तित्वात होते. जेष्ठ इतिहाससंशोधक दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांच्या मते, 'नगरांच्या अस्तित्वाला साहाय्यकारी ग्रामीण भागाचे साह्य असले पाहिजे. शेतकऱ्याकडील अतिरिक्त धान्य उत्पादनावर ताबा मिळवून काही लोक सत्ताधारी बनले असावेत, इतिहासकार 'हंटर' यांच्या मते हराप्पाचे प्रशासन गणतंत्रात्मक असावे. सर मार्टिनर व्हिलर यांनी हराप्पा व मोहेंजोदारो येथील शासनाची तुलना सुमरे व अक्कड येथील पुरोहित व राजांशी केली आहे.

आर्थिक जीवन

हराप्पा संस्कृतीचे आर्थिक जीवन समृद्ध होते. मोहेंजोदारो व हराप्पा ही दोन व्यापारी शहरे असावी. या संस्कृतीमध्ये सागरी व्यापार होता. व्यापारासमवेत . त्यांनी शेतीलाही प्राधान्य दिले होते. शेती हा त्या लोकांचा प्रमुख व्यवसाय असावा. शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा होता. गहू, जव, बाली, तांदूळ, तीळ, वाटाणा, नारळ, खजूर इत्यादी पिके घेतली जात होती. अन्नधान्यांचे उत्पादन विपूल प्रमाणात होते. कारण अन्नधान्याची कोठारे उत्खननामध्ये सापडली आहेत. शेतीसाठी पाणी मुबलक असल्यामुळे तांदूळ पिकविला जात होता. सुती कापडाचे अवशेष उत्खननामध्ये सापडले आहेत. म्हणून कापूस उत्पादनात हे लोक अग्रभागी असावेत. काही इतिहास अभ्यासकांच्या मते, कापूस उत्पादन व कापड व्यवसाय हे हराप्पाकालीन लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे एक वैशिष्ट्य असून सुती कापडाचा

वापर जगात प्रथम याच लोकांनी केला असावा. कापूस उत्पादन प्रथम सिंधूच्या खोऱ्यात होऊ लागल्याने ग्रीक लोक कापसाला सिंध या नावावरून सिदोन म्हणू लागले.

शेती व्यवसायास पशुपालनाची जोड होती. सांगाड्यांच्या अवशेषांवरून स्पष्ट होते की, या संस्कृतीमध्ये म्हैस, हत्ती, उंट, इत्यादी प्राणी पाळीत उत्खननात सापडलेल्या मुद्रांवर दोन प्रकारच्या बैलांचे चित्र आहे. एक बैल मोठ्या शिंगाचा असून, दुसऱ्याचे शिंग अत्यंत लहान आहे. मोहेंजोदारो येथे उत्खननामध्ये हत्तीच्या डोक्याचा अस्थिपंजर सापडला आहे. त्यावरून तत्कालीन लोक हत्ती पाळत असावेत. अनेक मुद्रांवर हत्तीचे चित्र काढलेले आहे. याशिवाय उत्खननामध्ये कुत्रा, मांजर, माकड, ससा, हरिण, कोंबडी, मोर, पोपट आणि हंस इ.प्राण्यांच्या मूर्ती सापडल्यावरून हराप्पाकालीन लोक या पशु-पक्ष्यांशी परिचित असणे स्वाभाविक आहे.

हराप्पा संस्कृतीमध्ये सागरी व्यापार जोरदार होता. सापडलेल्या मुद्रांवर जहाजांचे चित्र आहे. इजिप्त, क्रीट, विशेषतः सुमेरशी हराप्पा संस्कृतीमधील लोकांचे व्यापारी संबंध होते. हराप्पा संस्कृतीच्या काही मुद्रा सुमेर येथील उत्खननात, तर सुमेर येथील क्यूनिकॉर्म लिपीतील मजकूर लिहिलेल्या काही मुद्रा भारतातील उत्खननात सापडल्या आहेत. त्यावरून या मताला दुजोरा मिळतो. पश्चिम आशियात ठिकठिकाणी भारतीयांची अडत दुकाने व पेढ्या असल्याचे सिद्ध होते. पश्चिमेकडे निर्यात होणारा प्रमुख माल म्हणजे कापूस व विविध प्रकारचे सुती कापड, गहू इत्यादी होय. आयात होणाऱ्या मालामध्ये काश्मीरहून सांबरशिंगे, देवदार वृक्षाचे लाकूड, अफगानिस्तानमधून नीळ, इराणहून चांदी, जस्त, शिसे, मध्य आशियातून मर्गझ, काठेवाडातून शिंपले, गोमेद फिरोजा, अकीक, याशेफ, राजपुतान्यातून तांबे, चांदी, म्हैसूरहून सोने व पाचू इत्यादी मालांचा समावेश होता.

अंतर्गत व्यापारासाठी बैलगाड्यांचा वापर केला जाई. व्यापारी तांडे मालवाहतूक करीत. उत्खननामध्ये बैलगाडी सापडली आहे. व्यापाऱ्यांना शासनातून फारसे पोलीस संरक्षण नसावे, त्यामुळे प्रत्येकास आपल्या धनरक्षणाची काळजी घ्यावी लागत असे. उत्खननामध्ये पुरलेल्या रांजणांमधून जडजवाहिर सापडले आहे. त्यावरून व्यापाऱ्यांजवळ बरीच संपत्ती असावी.

व्यापारी देवघेवीसाठी दगडी वजने वापरीत. मोहेंजोदारो येथे चांदीचे काही गोल व चौकोनी तुकडे सापडले आहेत. दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांनी त्यांचा अभ्यास करून ती नाणी असावीत, असे मत मांडले आहे. विविध प्रकारची वजने-मापे वापरली जात असत. या मापनांमध्ये प्रामुख्याने १६ आणि त्याच्या पटीतील आकड्यांचा वापर केला जात असे. आजही आपण चलनामध्ये रूपयाची विभागणी १६ आप्यांमध्ये करतो. मोजमापासाठी आजच्या फूटपट्टीसारखी त्यावेळी ब्राँझची एखादी पट्टिका असावी असे दिसते. कारण काही मोजपट्ट्या उत्खननात सापडल्या असून त्यातील एक ब्राँझ धातूची आहे. उत्खननामध्ये एकही खोटे वजन आढळले नाही, यावरून तत्कालीन उच्च व्यापारी

नीतीची कल्पना येते. पण उत्खननामध्ये सापडलेले विविध अलंकार, मुद्रा इ.वरून सुवर्णकारांचा व्यवसाय तेजीत होता. मोहेंजोदारो येथे उत्खननामध्ये एकाच ठिकाणी विविध प्रकारची मातीची भांडी सापडली आहे. त्यावरून कुंभारकाम करणारांची स्वतंत्र गल्ली असावी असे दिसते. मोहेंजोदारो येथील कारागीर शंख, शिंपले, हस्तीदंत इ.वर कोरीव काम करण्यात निपुण होते. एकंदरीत हराप्पा संस्कृतीचे आर्थिक जीवन समृद्ध होते.

धार्मिक जीवन

हराप्पा संस्कृतीमध्ये देवदेवतांची मंदिरे मिळालेली नाहीत. उत्खननात विविध प्रकारच्या मुद्रा मिळाल्या असून त्यावरून तत्कालीन धार्मिक कल्पनांची माहिती मिळते. मुद्रांच्या अभ्यासावरून तत्कालीन समाजात आदिमाता, पृथ्वीमाता, पशुपती, शिव इत्यादी देवतांच्या उपासना होत होत्या. समाजात पशुपूजा व वृक्षपूजाही प्रचलित होत्या. काही मुद्रांवरून असे दिसते की, त्याकाळी बलिदानाची पद्धती अस्तित्वात होती, कारण एका मुद्रेवर देवतेच्या पोटातून एक झाड उगवलेले दाखविले आहे. त्याच्यामागे एक शेतकरी कोयत्याने एका स्त्रीचा बळी देत असल्याचा देखावा आहे. हे चित्र सृजनशील पृथ्वीमातेचे असून धनधान्यसमृद्धीसाठी शेतकरी पृथ्वीमातेला बळी समर्पण करित असावा. एका मुद्रेवर सात स्त्रियांची चित्रे असून प्रत्येकीने आपल्या डोक्यावर पिंपळाची फांदी धारण केली आहे. यावरून ही मुद्रा सप्तमातृकेची असून त्या काळात वृक्षपूजा होत असावी. इतर काही मुद्रांवरून नागपूजा, पशुपूजा रूढ असल्याचे जाणवते. हराप्पा संस्कृतीचा हा वारसा आजही भारतीय समाजात पाळला जातो. एका धानस्थ योग्याची, डोक्यावर दोन शिंगे असलेली आणि सभोवताली पशुंची चित्रे असलेली एक मूर्ती सापडली आहे. यावरून हराप्पा संस्कृतीमध्ये पशुपतीची (आद्य शिव अथवा शंकर) पूजा होत असे हे सिद्ध होते.

हराप्पा संस्कृतीमधील लोक अग्निपूजक असावेत. कारण मोहेंजोदारो व कालीबंगन येथे अग्निकुंडे सापडली आहेत. हराप्पाकालीन धर्मकल्पनेत स्नानास विशेष महत्त्व दिलेले दिसते. प्रत्येक घरामध्ये स्नानगृह तर आहेच शिवाय सार्वजनिक स्नानगृह प्रसिद्ध आहे. हराप्पाकालीन समाजावर धर्माचा बराच पगडा होता. प्रशासनावरही धर्माची पकड असावी असे वाटते.

दफन

मोहेंजोदारो येथे स्मशानभूमीचे अवशेष सापडले नाहीत. हराप्पा येथील स्मशानभूमीमध्ये ५७ प्रेते पुरलेली आढळली आहेत. त्याकाळात दहन व दफन अशा अंत्यसंस्काराच्या दोन्ही पद्धती अस्तित्वात होत्या. दफन करताना मृताचे पाय दक्षिणेकडे ठेवित (ही प्रथा आजही हिंदु धर्मात आहे.) अंत्यसंस्कार करण्याच्या तीन पद्धती अस्तित्वात होत्या. मृतदेहांबरोबर भांडीकुंडी व अलंकार, आयुधे इ.पुरीत त्यावरून पारलौकिक जीवनावरची श्रद्धा व्यक्त होते.

अंशदफन

मृताचे शरीर काही कालावधीसाठी पशु पक्ष्यांना खाण्यासाठी देत. नंतर उरलेल्या अस्थी गोळा करून एका मडक्यात ठेवत व ते मडके पुरत.

दहनीत्तर दफन

मृतदेह जाळून केवळ अस्थी जमिनीत पुरत अथवा नदीपात्रात विसर्जन करीत. एक पुरूषाचा व एक स्त्रीचा अशा दोन सांगाड्यांच्या जोड्या लोथल येथील खड्ड्यांमध्ये सापडल्या आहेत. त्यावरून 'सती' च्या स्वरूपाची सहगमनाची चाल कदाचित त्याकाळी रूढ असावी, असे मत व्यक्त केले गेले आहे. हराप्पा संस्कृतीच्या धार्मिक जीवनातील अनेक बाबींमध्ये हिंदु धर्मातील गोष्टींचे मूळ सापडते. उदा.शिव व काली यांची उपासना, लिंगपूजा, वृक्षपूजा, मूर्तिपूजा, स्नानमाहात्म्य, इत्यादी बाबी हराप्पा काळातील असून आजही प्रचलित आहेत. मात्र मृतांची प्रेते प्राण्यांना काही काळ खावयास घ्यायची ही प्रथा पारशी धर्माच्या जवळ नेणारी आहे.

हराप्पा संस्कृतीचा विनाश

हराप्पा संस्कृतीचा विनाश हा तिच्या उगमाइतकाच इतिहास अभ्यासक, संशोधकांना कोड्यात टाकणारा आहे. या संस्कृतीच्या विनाशाबाबत विविध मतप्रवाह आहेत. मॉर्टिमर व्हीलर यांच्या मते आर्य आक्रमकांनी हराप्पा संस्कृतीमधील शहरे नष्ट केली. मात्र इ.स.पू.१८०० च्या आसपास हराप्पा संस्कृती नष्ट झाली असे मानले जाते. आणि भारतात आर्यांच्या आगमनाचा कालावधी इ.स.पू.१२०० मानतात. या दोन्ही घटनांमध्ये बराच मोठा कालखंड आहे.

जॉन मार्शल यांच्या मते, सिंधू नदीच्या पुरामुळे ही संस्कृती नष्ट झाली असावी. मोहेंजोदारो येथील उत्खननात नगररचनेचे सात स्तर सापडले आहेत. म्हणून सिंधू नदीच्या पुरामुळे सात वेळा नगर उध्वस्थ झाले असावे. नदीच्या पुराखाली प्रदेश गाडला जाऊन लोक मोहेंजोदारो सोडून अन्यत्र आश्रयार्थ गेले असावे.

भूकंपामुळे नदीच्या प्रवाहात झालेले बदल व त्यामुळे नगरांची हानी झाली असावी. माधवस्वरूप वत्स यांनी रावी नदीच्या प्रवाह बदलामुळे हराप्पा शहराचा नाश झाला असावा असे म्हटले आहे. आज हराप्पा गावापासून रावी नदी सहा मैल लांब अंतरावर आहे तरी त्या काळात रावी नदी हराप्पा शहराजवळून वाहत होती.

इतिहासकार टॉयन्बी यांच्या मते, हराप्पा संस्कृतीमधील संपन्नतेमुळेच त्यांच्यावर परकिय आक्रमण झाले. त्यातून हराप्पा संस्कृतीचा विनाश झाला. हराप्पा शहराच्या पहिल्या वस्तीच्या किल्ल्या सभोवताली ३५ फूट उंच व ४० फूट रूंदीची तटबंदी होती. ती तटबंदी उत्तरोत्तर अधिक भक्कम केली आहे. हराप्पा संस्कृतीच्या उत्तरकाळात शहराचे पश्चिमेकडील प्रवेशद्वार पूर्णपणे बंद करण्यात

आले आहे. परकियांच्या आक्रमणाने ही संस्कृती नष्ट झाली असे म्हणण्यास खालील बाबींनी पुष्टी मिळते. रस्त्यावर व घरांमध्ये सापडलेली काही प्रेते विहिरीत, काही घराचा जिना चढताना सापडली आहे. ही सर्व अचानक मृत्यूचे द्योतक आहेत.

नैसर्गिक बदलांमधून हराप्पाचा विनाश होणे शक्य आहे. हवामानातील चढउतार, पर्जन्यमानातील व जमिनीच्या सुपिकतेतील घट आणि त्याचे शेतीवरील दुष्परिणाम, अशा नैसर्गिक संकटामुळेही या संस्कृतीचा विनाश झाल्याचे अनेक अभ्यासक मानतात. हराप्पा, मोहेंजोदारो या शहरांना जीवनरस पुरवणारी खेडी उजाड झाली असावीत, नगरांना अवकळा येताच व्यापारी व कारागीरांनी तेथून स्थलांतर केले असावे. नगरांची तत्कालीन तंत्रज्ञानावरील मक्तेदारी संपून त्याचा इतरत्र फैलाव झाला असावा. या सर्व घटकांमुळे संपन्न व्यापारी नागरी संस्कृतीच्या हासाला चालना मिळाली असावी. डॉ.गार्डन चाइल्ड व सर मॉर्टीमर व्हीलर यांच्या मते, हराप्पा संस्कृती एक अनार्य (द्रविड) संस्कृती होती. आर्यांनी हराप्पावर आक्रमण करून आर्य संस्कृतीचा विस्तार केला. उपरोक्त उल्लेख केल्याप्रमाणे हराप्पा संस्कृतीचा -हास व आर्यांच्या आगमनामध्ये काही वर्षांचा काळ असला तरी इ.स.पू.दुसऱ्या शतकाच्या मध्यापर्यंत हराप्पा संस्कृती नांदत होती. आर्यांनी अनार्यांवर आक्रमणे करून आपली सत्ता प्रस्थापित केली. अनार्यांची नगरे म्हणजे आहेत. नदीच्या असावे.

समारोप

हराप्पा संस्कृतीचा विनाश झाला, तरी भारतीय परंपरेवर या संस्कृतीने आपला ठसा उमटविला आहे. इतिहास हा सातत्य आणि बदल यांचा संमिश्र प्रवाह आहे. या प्रवाहामुळेच भारतीय संस्कृतीचा आद्यस्त्रोत असणाऱ्या हराप्पा परंपरेचे काही धार्मिक आचारांपासून तर लहान मुलांच्या खेळणीपर्यंत सातत्य राहिले आहे. विविध गोष्टींचा वैभवशाली वारसा आजही टिकून आहे. पंडित नेहरूंनी म्हटल्याप्रमाणे हराप्पा संस्कृती ही भारतीय इतिहासाचे सुवर्णाक्षरांनी लिहिलेले पान आहे.

प्रकरण तिसरे

वैदिक संस्कृती

भारतीय संस्कृतीचे थोर अभ्यासक तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी मानवी संस्कृतीचे विश्लेषण करीत असताना संस्कृतीची व्याख्या केलेली आहे. त्यांच्या मते, 'मनुष्य व्यक्तिः व समुदायः जी जीवनपद्धती निर्माण करतो, आणि जीवनसाफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्यविश्वावर संस्कार करून जे अविष्कार करतो, ती पद्धती किंवा तो अविष्कार म्हणजे संस्कृती होय.' त्यांच्याच दुसऱ्या शब्दात, मानव व त्याच्या सभोवतालचे विश्व मिळून जो निसर्ग बनत असतो, त्यात बदल करून, त्याच्यावर विजय मिळवून मानव जी आपली जीवनपद्धती निर्माण करतो, तिला संस्कृती म्हणतात. भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासाची सुरुवात हराप्पा संस्कृतीच्या उदयापासून होते. हराप्पा संस्कृतीचा उदय व विकास आणि विनाश या बाबी आपण दुसऱ्या प्रकरणात अभ्यासल्या आहेत. या प्रकरणात आपण वैदिक संस्कृतीचे निर्माते आर्य व वैदिक वाङ्मय, तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा अभ्यास करणार आहोत.

वैदिक वाङ्मयाचे निर्माते स्वतःस 'आर्य' या नावाने संबोधीत. आर्यांनी साकार केलेली संस्कृती 'वैदिक संस्कृती' होय. भारताच्या इतिहासात हा कालखंड 'वैदिक युग' किंवा 'वैदिक काळ' म्हणून ओळखला जातो. कारण वैदिक ग्रंथांच्या म्हणजेच वेद, उपनिषदांच्या साहाय्याने आपणास या काळातील इतिहासाचा अभ्यास करता येतो.

आर्यांचे आगमन

'आर्य' या संस्कृत शब्दाचा अर्थ 'उच्चकुलीन' किंवा 'प्रतिष्ठित' असा होतो. भारतात आलेल्या इंडो-युरोपियन आक्रमकांनी स्वतःस 'आर्य' म्हणवून घेतले. इ.स.पू.१५०० च्या सुमारास भारतात आर्यांचे आगमन झाले. आर्यांचे आगमन लहान लहान टोळ्यांनी होऊन ते दीर्घकाळ चालले होते. अफगाणिस्तान व खैबर खिंडीतून आर्यांच्या टोळ्या भारतात आल्या. भारतात येण्यापूर्वी आर्यांचे जीवन भटके होते. भारतातील समृद्ध परिस्थिती, सप्तसिंधुचा प्रदेशातील अपूर्व वैभव पाहिल्यावर आर्यांच्या कुटुंबसंस्थेस स्थैर्य प्राप्त झाले. आर्यांच्या टोळ्या जसजशा भारतात यत राहिल्या, तसतशा त्यांच्या वसाहता पजाबमधून पुढ पुढ सरकू लागल्या. आर्यांनी हळूहळू गंगा-यमुनेचे खोरे व उत्तर भारतातील इतर प्रदेश व्यापला. उत्तर भारतामध्ये वसाहती करताना आर्यांचा तेथील स्थिरावलेल्या जमातींशी संघर्ष झाला.

आर्यांच्या आरंभीच्या वसाहतीचा प्रदेश सप्तसिंधुचा प्रदेश (सिंधू, झेलम, चिनाब, रावी, बियास, सतलज व सरस्वती या सात नद्यांचा प्रदेश) म्हणून ओळखला जातो. कालांतराने सप्तसिंधूपैकी सरस्वती ही नदी राजस्थानच्या वाळवंटी प्रदेशात लुप्त झाली.

आर्य भारतात कोठून आले?

आर्य लोक कोणत्या भूप्रदेशातून भारतात आले याविषयी इतिहास अभ्यासकांमध्ये विविध मतप्रवाह आहेत. आर्यांच्या मूळ वसतिस्थानाविषयी दोन प्रमुख सिद्धान्त मांडण्यात आले आहेत. एक म्हणजे आर्य लोक भारताबाहेरून आले. आणि दुसरा म्हणजे आर्य लोक भारताबाहेरून आले नसून ते मूळचे भारतीय आहेत. भारतातील सप्तसिंधूचा प्रदेशच त्यांचे मूळ वसतिस्थान असावे. आर्य बाहेरून आलेले नसून भारतातीलच आहे असे स्पष्टपणे प्रतिपादन करणाऱ्या इतिहासकारांमध्ये श्री. अविनाशचंद्र दास, डॉ. राजबली पांडे, एल.डी.कल्ला, गंगानाथ झा, के.एस.निळकंठ शास्त्री इत्यादी इतिहास अभ्यासकांचा समावेश होतो. त्यांच्या मतांचे विवेचन खालीलप्रमाणे -

सप्तसिंधूचा प्रदेश

डॉ.सम्पूर्णानंद आणि अविनाशचंद्र दास या बंगाली इतिहासकारांच्या मते, आर्यांचा मूळचा प्रदेश सप्तसिंधूचा प्रदेश किंवा पंजाबचा प्रदेश असावा. "Rigvedic India" (ऋग्वेदकालीन भारत) या ग्रंथात त्यांनी आपले वरील मत मांडले आहे. ए.सी.दास यांच्या मते, ऋग्वेदामध्ये ज्या भौगोलिक परिस्थितीचा उल्लेख केला आहे. ती सर्व परिस्थिती सप्तसिंधूच्या प्रदेशासाठी लागू पडते. म्हणूनच सर्व आर्य याच प्रदेशात वास्तव्यास होते. कालांतराने त्यांच्यात धार्मिक मतभेद निर्माण झाल्याने त्यांच्यामध्ये दोन गट तयार झाले. त्यापैकी एक गट पश्चिमेकडे इराणमध्ये गेला. इराणचा धार्मिक ग्रंथ 'इंद् आवेस्ता' आणि वैदिक वाङ्मय या दोहोंमधील वर्णने समान आहेत. हा आधार त्यांनी आपल्या मतास दिला आहे. कालांतराने सप्तसिंधू प्रदेशामधील आर्यांची एक शाखा भारताच्या विविध भागांमध्ये पसरली.

काश्मीर

वैदिक वाङ्मयामध्ये हिमालय व तेथील बर्फाच्छादित प्रदेशाचा उल्लेख आला आहे. बर्फाळ प्रदेशामध्ये आढळणाऱ्या वनस्पतींच्या वर्णनावरून एल.डी.कल्ला यांनी असे अनुमान काढले आहे की, आर्यांचा मूळ प्रदेश काश्मीर अथवा हिमालय पर्वताचा प्रदेश असावा.

मध्यदेश

डॉ.राजबली पांडे यांच्या मते, आर्यांची मूळ वसतिस्थान मध्यदेश असावे. त्यांनी आपल्या मताच्या समर्थनार्थ खालील युक्तीवाद केला आहे. आर्य आपल मूळचा प्रदेश सोडून पंजाबमध्ये स्थिरावले त्यानंतर पंजाबमध्ये ऋग्वेदाची रचना झाली. आर्य पंजाबमधून कालांतराने पश्चिम भारत आणि मध्य आशियामध्ये गेले. डॉ.डी.एस.त्रिवेदी यांच्या मते, मुलतानमधील देविका नदीच्या आसपासच्या प्रदेश आर्यांचे मूळ वसतिस्थान असावे. त्यांचे हे मत ऋग्वेदातील भौगोलिक वर्णनावर

आधारित आहे. आर्य भारताबाहेरून आले नाही तर त्यांचे मूळ वसतिस्थान भारतात आहे. असे आग्रही मत मांडणाऱ्या इतिहासकारांचा मूळ आधार प्राचीन 'ऋग्वेद' हा ग्रंथ आहे. ऋग्वेदामध्ये वर्णन केलेल्या प्रदेशाचे, फळाफुलांचे, हवामान इ.चे आर्यांनी केलेले वर्णन सप्तसिंधू प्रदेशालाच लागू पडते. म्हणजेच आर्य पूर्वीपासून येथे राहत होते. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे स्वतःचा मूळ प्रदेश कोणीही विसरत नाही. जर आर्य बाहेरून आले असते तर त्यांनी आपल्या पहिल्याच ग्रंथात म्हणजे ऋग्वेदात त्यांनी निश्चितच त्यांच्या मूळ प्रदेशाचे वर्णन केले असते. ऋग्वेदातील भौगोलिक वर्णन भारताबाहेरील कोणत्याही प्रदेशास लागू पडत नाही. आर्यांनी यज्ञास महत्त्व दिले होते. यज्ञासाठी आवश्यक असणारी 'सोम' ही वनस्पती पंजाबच्या उत्तर भागातील मुंजावत टेकड्यांवर सापडते. म्हणून भारत हेच आर्यांचे मूळ वसतिस्थान होय.

आर्य लोक भारताबाहेरून आले असे मानणारांमध्ये मॅक्स मुल्लर, मॉर्गन, लोकमान्य टिळक, स्वामी दयानंद सरस्वती, बी.के.घोष, रामशरण शर्मा, दामोदर धर्मानंद कोसंबी, के.एम.पणिकर, रोमिला थापर इत्यादी नामवंत इतिहास संशोधकांचा समावेश आहे.

प्रसिद्ध जर्मन पंडित मॅक्स मुल्लर यांच्या मते मध्य आशिया हे आर्यांचे मूळ वसतिस्थान असून वायव्य सरहद्दीकडून त्यांनी भारतात प्रवेश केला. 'Lectures on the Science of Languages' या व्याख्यानात १८५९ मध्ये त्यांनी वरील मत मांडले. त्यांच्या मते मध्य आशियातील आर्यांच्या विविध शाखांपैकी काही शाखा इतर भागामध्ये स्थिरावल्या. इ.स.१८७४ मध्ये प्रा.सेअस् यांनी इंडो-युरोपियन विविध भाषांचा अभ्यास करून त्याचप्रमाणे आशिया मायनर प्रदेशातील बोघाषकोई येथे उत्खननात सापडलेल्या शिलालेखांचा अभ्यास करून मॅक्स मुल्लर यांच्या मतास दुजोरा दिला आहे.

ऋग्वेद आणि अवेस्ता या ग्रंथांमधील खगोल शास्त्रीय विश्लेषणाच्या आधारे लोकमान्य टिळकांनी 'आर्क्टिक होम इन द वेदाज' हा ग्रंथ लिहिला. उत्तरध्रुवीय प्रदेश हेच आर्यांचे उगमस्थान असून त्यांनी हळूहळू दक्षिणेकडे स्थलांतर केले, असे प्रतिपादन टिळकांनी आपल्या ग्रंथात केले होते. टिळकांच्या मते, ऋग्वेदामध्ये 'उषास्तोत्र' आहे. उषास्तोत्रामध्ये सहा महिन्याचा दिवस आणि सहा महिन्याची रात्र असा उल्लेख आहे. ही भौगोलिक परिस्थिती उत्तर ध्रुवावरील आहे. टिळकांच्या या मतास ग्रह, नक्षत्रांचे वर्णनही पुष्टी देणारे आहे. आर्य त्या प्रदेशात वास्तव्यास होते. त्यावेळी तेथील वातावरण, हवामान जीवनउपयोगी होते. मात्र कालांतराने हवामानाच्या बदलांमुळे उत्तरी ध्रुवावर वास्तव्य करणे अशक्य झाल्याने आर्य हळूहळू दक्षिणेकडे सरकले. त्यातील काही जणांनी ख्रैबरखिंडीमार्गे भारतात प्रवेश केला. मॉर्गन यांच्या मते, आर्यांचे वसतिस्थान पश्चिम सैबेरिया हे होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते तिबेट हे आर्यांचे मूळचे घर होते. त्यांनी आपले मत 'Satyarth Prakash and -ncient Indian Historical Traditions' (सत्यार्थ प्रकाश आणि प्राचीन भारतीय परंपरा) या लेखामध्ये मांडले आहे. त्याचप्रमाणे Pargiter FE, यांनी Ancient Indian Historical Traditions या १९२२ मध्ये प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांत स्वामी दयानंदांचे मत मांडण्यात आले आहे.

बी.के. घोष यांच्या मते, 'इतर कोणत्याही प्रदेशांपेक्षा आर्यांचे मूळ वसतिस्थान दक्षिण रशिया हेच असावे. दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांच्या मते, युरेशियाचा उत्तर भाग आर्यांना परिचित असून तेच त्यांचे उगमस्थान असावे. रामशरण शर्मा यांच्या मते, आल्पस् पर्वताच्या पूर्वेकडील युरेशिया या प्रदेशात आर्यांचे मूळ निवासस्थान असावे. के.एम.पणिकर यांच्या मते 'इंद अवेस्ता आणि संस्कृत या भाषांमधील, तसेच अवेस्ती आणि वैदिक देवतांमधील साम्यावरून ही बाब स्पष्ट होते की, आर्यांचे भारतातील स्थलांतर म्हणजे इराणमधून हळूहळू वाहू लागलेल्या प्रवाहाचे फलित होते. जे.जी.रीड यांनीही 'इंद अवेस्ता' या इराणी ग्रंथातील वर्णनाच्या आधारे इ.स.१८२० मध्ये त्यांनी आर्यांचे मूळ निवासस्थान बॅक्ट्रियाची भूमि असावी असे मत प्रतिपादन केले आहे. जेष्ठ इतिहासकार रोमिला थापर यांच्या मते, कॅस्पियन समुद्राचा प्रदेश आणि दक्षिण रशियातील माळराने हे इंडो-युरोपियांनाचे उगमस्थान होते. कुरणांच्या शोधात हे आर्य टोळांच्या माध्यमातून दूरपर्यंत विखुरले. आर्यांच्या या टोळ्या ग्रीस, आशिता मायनर, इराण आणि अखेर भारतात पोहोचल्या, तेव्हा त्यांना आर्य म्हणून संबोधले जाऊ लागले.

नेहरिंग यांच्या मते, आर्यांचे मूळ निवासस्थान रशियाचा दक्षिण भाग असावा. युक्रेन येथे केलेल्या एका उत्खननामध्ये इ.स.पूर्व ३०० मधील एक मातीचे भांडे सापडले आहे. या पुराव्याच्या आधारे त्यांनी वरील मत व्यक्त केले आहे. प्रा.गाइल्स भाषाविज्ञानाच्या आधारे प्रा.गाईल्स यांनी आर्यांची मूळ वस्ती ही हंगेरी अथवा हॅन्युब नदीच्या आसपासचा युरोपमध्ये असावी असे प्रतिपादन केले आहे प्रा.गाईल्स यांनी इंडो-युरोपीय भाषा परिवारातील (ग्रीक, लॅटिन, संस्कृत, पर्शियन भाषांचा तुलनात्मक अभ्यास करून खालील निष्कर्ष काढले व त्यांच्या आध आपले मत मांडले.

- १) आर्यांचा कोणतेही द्विपकल्प अथवा समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या क्षेत्राश काहीही संबंध नव्हता.
- २) आर्यांचे मूळ निवासस्थान नदीयुक्त पर्वतीय प्रदेश होता.
- ३) आर्यांचा मूळ प्रदेश समशितोष्ण कटिबंधामध्ये समाविष्ट होता.
- ४) आर्य प्रामुख्याने जेवणामध्ये गहू वापरत असत.
- ५) आर्य लोक गाय, बैल, घोडा, हरिण, कुत्रा इत्यादी प्राणी पाळत असत किंवा या प्राण्यांची त्यांना माहिती होती मात्र हत्ती, वाघ, गिधड यांची त्यांना माहिती नव्हती. प्रा.गाइल्स यांच्या मते हे सर्व

भौगोलिक व येथील भाषिक निष्क हंगेरी अथवा डॅन्युब नदीच्या प्रदेशासंदर्भात लागू पडतात. म्हणून प्रदेशच आर्यांच मूळ भूमी असली पाहिजे. उल्लेखनिय बाब म्हणजे या प्रदेशात केलेल्या उत्खननामध्ये आर्यांच्या इतिहासाविषयीचे अथवा वरील मतास पुष्टी देणारे पुरावे सापडले आहेत. भाषाशास्त्रांचा अभ्यास करून भाषासाधत्यांचा विचार करून संस्कृतभाषक आर्य भारतात बाहेरून आले असे मत मांडणारा एक अभ्यासकांचा गट आहे या गटामध्ये इटालियन व्यापारी फिलिप्पो सास्सेटी, सर विल्यम जोन्स आणि मॅक्स मुल्लर यांचा समावेश आहे.

फिलिप्पो सास्सेटी हा इटालियन व्यापारी १५८३-१५८८ या पाच वर्षांच्या कालावधीत गोवा येथे वास्तव्यास होता. त्याने प्रथम भाषासाधत्यांचा विचार मांडला. त्यानंतर १७८४ मध्ये 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल' या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेच्या माध्यमातून काही पाश्चात्य विद्वान संस्कृत भाषेचे अध्ययन करीत होते. त्यांचा ग्रीक, लॅटिन, पर्शियन भाषांचाही चांगला अभ्यास होता. त्यातून एक नवे भाषाशास्त्रीय संशोधन उदयास आले. 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल' चे अध्यक्ष सर विल्यम जोन्स यांनी संस्थेमध्येच केलेल्या एका व्याख्यानामध्ये ग्रीक, लॅटिन, संस्कृत, जुनी पर्शियन इ.भाषांचे मूळ एकच सामान्य भाषा होती असे मत प्रतिपादन केले. शास्त्रज्ञांनी या मूळ भाषेस 'इंडो-युरोपियन' भाषा असे नाव दिले. मॅक्स मुल्लर यांच्या मते, शास्त्रीय भाषेत सांगायचे तर आर्य हा वंशवाचक शब्द नव्हे तर तो केवळ भाषावाचक शब्द आहे.

अशा रीतीने तुलनात्मक भाषाशास्त्राच्या अभ्यासकांनी पहिल्यांदा हे स्पष्टपणे मांडले की, संस्कृत ही एका भाषा-परिवारातील भाषा असून संस्कृतभाषक आर्यभारतात आले. या आर्यांचा मूळ प्रदेश कोणता हे शोधण्याचा अभ्यासकांनी जो पर्शियन प्रयत्न केला त्याची माहिती आपण घेतली आहे.

बहुसंख्य इतिहासकार आर्य हे बाहेरून भारतात आले या मतप्रवाहाचे समर्थक आहेत. इतिहासाचे विद्यार्थी या नात्याने आपणास आर्यांच्या क्षेत्राशी यस्तातिस्थानाइतकीच त्यांची भारतातील कामगिरी अभ्यासणे गरजेचे आहे. एक बाब उल्लेखनिय आहे की, भारतीय परंपरेला आकार देण्यामध्ये आर्यांची कामगिरी जशी महत्त्वाची आहे त्याचप्रमाणे येथील स्थानिक अनार्य अथवा द्रविड लोकांचे व्यागादानही महत्त्वाचे आहे.

पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या मते, 'भारतातील पहिला मोठा सांस्कृतिक असत. समन्वयाचा प्रयोग म्हणजे आर्य आणि द्राविडी यांचा संगम होय. या दोन्हींचा त्यांना बाराष्ट ठसा या समन्वयभूत नव्या संस्कृतीवर उमटलेला आहे.

आर्यांचे स्थानिक जमातींशी झालेला संघर्ष

आर्यांच्या भारतातील आगमनाला स्थानिक जनतेने कडाडून विरोध केला. नामध्ये या स्थानिक लोकांना ऋग्वेदामध्ये 'दस्यू' किंवा 'दास' म्हटले आहे. इ.स.पू.१५०० च्या सुमारास आर्यांच,

भारतात आगमन झाले. आर्यासमोर स्थानिक जनता (अनार्य), भाषक वसाहती करणे व आर्य संस्कृतीचा प्रसार करणे इ.महत्त्वाची आव्हाने होती. सप्तसिंधूच्या प्रदेशात सत्ता प्रस्थापित करत असताना आर्यांना दोन प्रकारचा आणि संघर्ष करावा लागला.

१) आर्यपूर्व भारतीयांशी झालेले आर्यांचे संघर्ष. २) आर्य जमातींचे आपापसात झालेले संघर्ष.

प्रारंभी आर्यांचे आगमन टोळ्यांनी झाले. सप्तसिंधूच्या प्रदेशात आर्यांनी वसाहती केल्या. आर्यांनी जिंकलेल्या प्रदेशातील स्थानिक तंत्रज्ञान आत्मसात केले. आर्यांच्या टोळ्यांचे हळूहळू प्रादेशिक राज्यांमध्ये रूपांतर झाले. सप्तसिंधूमधील स्थानिक आदिवासी सोडून बाकी सर्व समाजास 'पंचजन' असे म्हटले जात होते.

उत्तर भारतातील (सप्त सिंधूच्या प्रदेशातील) दास, दस्य, पणी इत्यादी स्थानिक मान्य जमातींशी आर्यांचा संघर्ष झाला. आर्यांनी स्थानिक 'दास' जमातीस पराभूत केले. त्यामधून 'दास' म्हणजे 'गुलाम' हा शब्द वापरला जाऊ लागला. आर्यांच्या टोळ्यांमध्ये तर 'भरत' ही टोळी सामर्थ्यसंपन्न होती. सर्वच प्रदेशांवर वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्नामधून इतर आर्य जमातींशी वैमनस्य निर्माण झाले. आर्यांच्या 'भरत' जमातीचा नायक 'दिवोदास' होता. भरत जमातीच्या गौरवार्थ आपल्या देशाला 'भारतवर्ष' असे नाव दिले आहे. आर्यांनी दासांना अनेक वेळा पराभूत केल्याचे उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आले आहे.

दस्यू लोकांची हत्या केल्याचा उल्लेखही ऋग्वेदामध्ये आहे. आर्यांजवळ स्थानिक जमातींच्या मानाने प्रगत शस्त्रास्त्रे असल्याने आर्यांचा विजय झाला. आर्य-अनार्यांच्या संघर्षाचे कारण गोधनाची चोरी व जमिनीचे हक्क हेच होते. आर्य आपआपसातच्या संघर्षात प्रसंगी स्थानिक लोकांचीही मदत घेत असत. या उदाहरण म्हणजे प्रसिद्ध 'दाशराज युद्ध' होय.

'दाशराज' म्हणजे दहा टोळ्यांचे युद्ध. अनू, यदु, दह्यू, तुर्वसू व पुरु या पाच टोळ्या आणि पख्त, अलिन, विष्णि, शिव, कैकथ या पाच अनार्य टोळ्या एकत्र आल्या. या टोळ्याविरूद्ध भरत असे दाशराज युद्धाचे स्वरूप होते. दाशराज युद्धामध्ये दहा टोळ्यांच्या संघाचे नेतृत्व विश्वामित्राने केले. तर भरत जमातीचे नेतृत्व वसिष्ठांनी केले. पारूष्णी म्हणजेच आजच्या रावी नदीकाठी लढाई झाली. आर्य-अनार्यांच्या दहा टोळ्यांचा पराभव होऊन भरत टोळीचा विजय झाल्याने तिचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. या युद्धाचा महत्त्वाचा परिणाम असा झाला की, आर्य आणि अनार्य यांचा संमिश्र समाज निर्माण झाला. या समाजात दास, दस्यू, असुर इत्यादी लोक, विचित्र भाषा बोलणारे यज्ञविरोधी लोक एकत्र आले. संमिश्र आर्य समाजाचा इतिहास मुख्यतः ऋग्वेद आणि इतर वैदिक वाङ्मयातून अभ्यासावा लागतो.

ऋग्वेदकालीन राजकीय परिस्थिती - ऋग्वेदकालीन राज्य हे मूलतः 'जमात केंद्रित राज्य' (Tribal State) होते. जमातीच्या प्रमुखास 'राजन' म्हणत. सर्वात लहान घटक कुटुंब होते. कुटुंब 'गृह' अथवा

‘कुल’ म्हणत. कुलाच्या प्रमुखास ‘कुलप’ असे संबोधित. अनेक कुले एकत्र येऊन ‘ग्राम’ बनत असे. ग्राम प्रमुखास ‘ग्रामणी’ म्हणत. दोन गावांच्या संघर्षास ‘संग्राम’ म्हणत. अनेक गावे मिळून ‘विश्व’ नावाची संस्था होई. तिच प्रमुखास ‘विशपती’ म्हणत. सर्वात मोठी राजकीय संस्था म्हणजे ‘जन’, ज्यास आपण आज राष्ट्र असे म्हणू या. जनाच्या प्रमुखास ‘राजन’ असे नाव होते. ऋग्वेदकाळात वंशपरंपरागत राजेशाही होती. सभा, समिती, विदथ, गण अशा विविध प्रकारच्या जमात-सभांचे उल्लेख ऋग्वेदात आहेत.

१) सभा : राजाला राज्यकारभारात मदत करण्याबरोबरच सभा राजाच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवीत. राज्यातील जेष्ठ, विद्वान असे निवडक लोक सभेचे सदस्य असत. सदस्यांना ‘सभासद’ म्हणतात. त्यांच्या अध्यक्षाला ‘सभापती’ म्हणत. सभेत राज्यकारभारासंबंधी निर्णय घेतले जात. या सभामधून राजाला मार्गदर्शन मिळत असे. मात्र सभेचा निर्णय राजासह सर्वांवर बंधनकारक होता.

२) समिती : विशेष प्रसंगी राष्ट्रातील विद्वान, अनुभवी आणि ज्ञानसंपन्न लोकांना राजा मुद्दाम एकत्र बोलवीत असे. त्यास समिती म्हणत. समिती एक प्रकारे त्या काळाची ‘राष्ट्रीय सभा’ च होती. कित्येक वेळा राजाची निवड करणे हे कामही समितीकडे सोपविले जात असे. समितीमध्ये राजकीय विषयांबरोबर सामाजिक व आध्यात्मिक विषयांवर चर्चा होत असे. प्रत्येकास मत मांडण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. एका अर्थाने समिती सार्वभौम संस्था होती. समितीच्या अध्यक्षाला ‘ईशान’ असे नाव होते.

३) विदथ : ही सर्व जमातींचे प्रतिनिधित्व करणारी धार्मिक सभा होती.

अधिकारी वर्ग: प्रशासनामध्ये राजाला मदतीसाठी पुरोहित, ग्रामणी आणि सेनानी हे अधिकारी होते. सेनापतीची नियुक्ती स्वतः राजा करीत असते. ग्रामणी हा गावचा प्रमुख होता. केंद्रिय प्रशासन आणि गावचे प्रशासन यांच्यामधील तो महत्त्वपूर्ण दुवा होता. ‘पुरप’ हा किल्लेदार, ‘स्पश’ हा गुप्तहेरखात्यातील अधिकारी होता. ऋग्वेदामध्ये रथ तयार करणारा, आणि इतर व्यावसायिक पदांचा उल्लेख आला आहे. सर्व अधिकारी वर्ग राजाला जबाबदार असत. या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती, सेवामुक्ती इत्यादी सर्व राजाच्या हाती होते.

न्यायव्यवस्था

ऋग्वेदातील उल्लेखांवरून राजा आणि पुरोहित न्यायदानाचे काम करत असत. न्यायदानामध्ये आदर्शपणा होता. ऋग्वेदामध्ये न्यायदानासंबंधीच्या नियमांना ‘धर्मन’ असा शब्दप्रयोग केला आहे. चोरी करणे, फसवणूक करणे, लूटमार करणे इत्यादी प्रमुख गुन्हे मानले जात. प्रामुख्याने गोधनाची चोरी होत असे. प्रसंगी मृत्यूदंडाचीही शिक्षा दिली जात असे. क्वचित प्रसंगी अग्निपरिक्षा, गरम लोखंडाचा तुकडा हातामध्ये पकडणे इत्यादी परीक्षा घेतल्या जात. म्हणजेच दिव्य करण्याच्या

पद्धतीद्वारे न्यायनिवाडा करण्याची प्रथा रूढ होती. ऋग्वेदामध्ये कारागृहाचा उल्लेख आला आहे. त्यावरून प्रसंगी कारावासाचीही शिक्षा दिली जात असावी. गोधनाच्या शोधासाठी गुप्तहेरांची नियुक्ती केली होती. सैन्यव्यवस्थाराजा स्वतःचे खड सैन्य बाळगत नसे. युद्धकाळात विविध जमातींच्या लढवय्ये गटाची मदत घेत असे. पायदळ, रथदळाचा उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आहे. सेनाप्रमुखास 'सेनानी' म्हणत. सैनिक शिरस्त्राण, ढाल, चिलखते, धनुष्यबाण, तलवार, भाले, कुऱ्हाडी, परशू इत्यादी आयुधांचा वापर करीत. ऋग्वेदामध्ये 'पुरेचिरेष्णु' या यंत्राचा उल्लेख आहे. बहुतांश विद्वानांनी या यंत्रास 'दुर्ग अथवा किल्ल्यास फोडणारे यंत्र' म्हटले आहे.

सामाजिक परिस्थिती

आर्यकालीन समाजात कुटुंबात 'पितृसत्ताक पद्धती' होती. कुटूंब हा मूलभूत घटक होता. कुटुंबातील निरनिराळ्या संबंधाने एकत्र आलेले लोक आपापली वसाहत करून राहत. त्यालाच 'कुल' असे म्हटले जाई. कुटुंबासाठी कुल शब्दाबरोबरच 'गृह' या शब्दाचाही प्राधान्याने वापर केला जात होता. संपत्ती गाईच्या स्वरूपामध्ये मोजली जाई. गाईचे जेथे रक्षण होई त्या स्थानाला 'गोत्र' असे नाव होते. अनेक कुलांचा मिळून 'ग्राम' तयार होई. ग्रामप्रमुखास 'ग्रामणी' नाव होते. अनेक गावांचा मिळून 'विश्व' तयार होई. विश्वच्या प्रमुखास 'विशपती' नाव होते. ग्रामास 'जन' असेही म्हणत. जन ही संज्ञा ऋग्वेदामध्ये सुमारे २७५ वेळा वापरलेली आढळते. 'विश्व' या शब्दाचा वापर ऋग्वेदामध्ये १७० ठिकाणी आला आहे.

समाजातील स्त्रियांचे स्थान

कुटुंबामध्ये 'पितृसत्ताक पद्धती' असली स्त्रीला आदराचे स्थान होते. मात्र तिला तिच्या पतीपेक्षा दुय्यम लेखले जात असे. साधारणतः एक पत्नीत्वाची पद्धती होती. राजघराण्यात मात्र बहुपत्नीत्वाची पद्धती होती. ऋग्वेदकाळात बालविवाहाची प्रथा नसून स्त्रियांचे लग्नाचे वय १६ किंवा १७ वर्षे असावे. मातेच्या पदाविषयी आदराची भावना हे ऋग्वैदिक संस्कृतीचे एक वैशिष्ट्य होय. धार्मिक, सामाजिक कार्यात तिला पतीसारखेच अधिकार होते. विविध सभांमध्ये सहभागी होण्याचा हक्क स्त्रियांना होता. स्त्रियांना फारसे आर्थिक अधिकार नव्हते. विवाहाचे पैशाच, राक्षस, गान्धर्व, प्राजापल, आसूर, दैव, आर्ष, ब्रह्म इत्यादी आठ प्रकार अस्तित्वात होते.

पुत्रहीन विधवेला पुत्रप्राप्तीपर्यंत आपल्या दिराशी शरीरसंबंध ठेवता येत असे. ही प्रथा 'नियोग' म्हणून ओळखली जात होती. विधवा पुनर्विवाहाच्या प्रथेचा उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आहे. सतीची अनिष्ट चाल त्या काळात अस्तित्वात नव्हती. स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा व शिक्षण घेण्याचा हक्क होता. लोपामुद्रा, मैत्रेयी, अपालाश्वेयी या स्त्रिया मोठ्या विदुषी होत्या. गार्गी नावाच्या स्त्रीने अनेक सूक्तांची रचना केली आहे. हारीतस्मृती व 'कूर्मपुराणा'तील उल्लेखावरून स्त्रियांनाही मौजीबंधनाचा संस्कार केला जात होता.

घरातील बहुतांश कामे स्त्रिया करीत. घरातील मुलगी गाईचे दूध काढण्याचे काम करीत असे म्हणून तिला दुहिता (दुहित्री) असे म्हटले जाई.

वर्णव्यवस्था

ऋग्वेदकालीन वर्णव्यवस्था म्हणजे प्रामुख्याने व्यवसायांवर आधारलेली समाजाची चौपदरी वर्गवारी होती. ब्राम्हण (पुरोहित व शिक्षक) राजन्य किंवा सत्रिय (प्रशासक व योद्धावर्ग) वैश्य (शेतकरी व व्यापारी वर्ग) शूद्र (कनिष्ठ सेवक) असे चार वर्ण होते. वर्णसंस्था मुळात एक लवचिक पद्धती होती. वर्णभेदाचा मुख्य आधार जन्म नसून कर्म होता, समाजातील सर्व गरजांची पूर्तता व्हावी हा त्यामागचा उद्देश होता. मात्र उत्तर ऋग्वैदिक काळात वर्णव्यवस्था ताठर बनली आणि अखेर जातीसंस्थेचा जन्म झाला.

ऋग्वेदकालीन मनोरंजनाची साधने

गायन, नृत्य, शिकार, रथांच्या शर्यती आणि जुगार ऋग्वेदकाळातील लोकांचे आवडते छंद होते. घृत खेळणे हा यज्ञातील एक महत्त्वाचा विधी असे राजाने किंवा एखाद्या क्षत्रियाने अग्निहोत्र घेताना सभेमध्ये घृत खेळावे, असे 'मैत्रायणी संहिते'मध्ये म्हटले आहे. आनंदोत्सवाच्या प्रसंगी नृत्य केले जात असे. तत्कालीन स्त्रिया नृत्य व गायनामध्ये प्रवीण असत. रथस्पर्धा व घोड्यांच्या शर्यती आयोजित केल्यामुळे करमणूकीबरोबरच बुद्धकौशल्याचीही वाढ होत असे. वीणा, बासरी आणि पडघम ही आर्यांची प्रमुख वाद्ये होती. सोम आणि सुरा ही उत्तेजक पेये लोकप्रिय होती. धार्मिक कथांच्या आधारे नाटकांची रचना झालेली होती. धार्मिक नाटकांचे आयोजन केले जाई. ऋग्वेदामध्ये 'अभिनेता' (सैलूष) या शब्दाचा उल्लेख आला आहे.

डॉ.बेनीप्रसाद यांनी "हिंदुस्थान की पुरानी सभ्यता" या ग्रंथामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे 'ऋग्वेदकाळाइतका जल्लोष व आनंददायक सामाजिक वातावरण आणि सामाजिक स्वातंत्र्य हिंदुस्थानमध्ये पुन्हा कधीच दृष्टीपथास आले नाही.' यावरून आर्यांची तत्कालीन मनोरंजनाचा दृष्टिकोन लक्षात येतो.

आर्यांचे राहणीमान

आर्य भारतात स्थायिक झाल्यावर त्यांची प्रारंभीची घरे लाकूड, बांबूपासून बनविलेली होती. साधारणत तीन खोल्यांची घरे असत. आर्यांच्या पोशाखामध्ये उत्तरीय व अधोवस्त्र असे दोन साधे कपडे होते. ती कापूस, लोकर किंवा कातडीपासून बनविलेली विविध रंगाची असत. कमरेभोवती गुंडाळलेल्या वस्त्रास 'नीवी' तर अंगात घातलेल्या वस्त्रास 'वासस्' आणि त्यावरून परिधान केलेल्या वस्त्रास 'अधिवासस्' अशा संज्ञा होत्या. यज्ञाच्या प्रसंगी रेशमी व तलम वस्त्र परिधान करीत. ऋग्वेदामध्ये विविध प्रकारच्या दागिन्यांचा उल्लेख आला आहे. कपड्यांवर विविध प्रकारची कलाकुसर

करण्याची कला आर्यांना अवगत होती. बाहुभूषणे, कंकणे, कर्णभूषणे व निष्क इत्यादी विविध दागिने आर्य वापरीत असे. आर्यांच्या दैनंदिन जेवणामध्ये दूध व दुग्धजन्य पदार्थांचा वापर महत्त्वाचा होता. फळे व पालेभाज्या, जव, तीळ, सातू इत्यादींचा वापर आहारात केला जाई. काही प्रमाणात मांसाहार करण्यास प्रारंभ झाला होता. गाय ही पवित्र मानली जात असल्याने गोमांसाच्या आहारात वापर नव्हता. ऋग्वेदाच्या नवव्या मंडलामध्ये सोमरसाचा पेय म्हणून उल्लेख आहे.

ऋग्वेदकालीन आर्यांची आर्थिक परिस्थिती

जेष्ठ इतिहास संशोधक डॉ.रोमिला थापर यांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, 'आर्यांपेक्षा सिंधू संस्कृती कितीतरी प्रगत असल्याने आर्यांचे आगमन ही काही अर्थानी भारताची अधोगती झाली असे म्हटले पाहिजे. उत्तर भारताला भटक्या आणि कृषी अवस्थांपासून नागरी संस्कृतीपर्यंतची वाटचाल पुन्हा एकदा अनुभवावी लागली.' प्रारंभी आर्यांचा प्रमुख व्यवसाय म्हणजे लढाईचा होता. लढाई पशुधनासाठी होत असे.पशुपालनाचा व्यवसायही होता. देवांना प्रसन्न करण्यासाठीच्या विविध स्तोत्रांमध्ये बैल, गायी, घोडे यांची वारंवार मागणी केलेली आहे. गोधन हे श्रेष्ठ धन म्हणून स्तूति केली आहे. गाय 'अघ्नया' म्हणजे 'जिची हत्या निषिद्ध आहे अशी' मानली जात असे. भारद्वाज ऋषींनी प्रथम प्राचीन काळी काही विशिष्ट प्रसंगी होणारी गोहत्या थांबविली. 'गोसंरक्षण व 'गोसंवर्धन' या दोन बाबींमध्ये भारद्वाज ऋषींनी वैचारिक क्रांती घडवून आणली.

शेती हा दुय्यम व्यवसाय होता. पेरणी, कापणी, मळणी या क्रिया आर्यांना अवगत होत्या. शेतीसाठी आर्यांनी बरीच जंगलतोड केली. आपल्या उत्पन्नाचा काही भाग शेतकरी राजसत्तेस देत असे. काही लोक आपण स्वतः होऊन वस्तुरूपाने राजाला काही भेटी देत असत. त्यांना 'बली' असे म्हटले जाई. जमिन नांगरण्यासाठी लाकडी नांगराचा वापर आणि नांगर ओढण्यासाठी बैलाचा उपयोग करून घेतला जाई. शेतीसाठी जलसिंचनाच्या सुविधा होत्या हे उपलब्ध पुराव्यांवरून समजते. शेतीपिकांमध्ये ऋग्वेदकालीन आर्यांना भाताची लागवड माहिती नव्हती ही बाब विशेष मानावी लागेल.

ऋग्वेदामध्ये अनेक लहान उद्योगांचा उल्लेख आहे. युद्धासाठी विविध प्रकारची हत्यारे, शेतीसाठीची विविध औजारे, सुतार, विणकर, चांभार, सोनार, कुंभार इत्यादी कारागीरांचा उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आढळतो. गवतापासून चटया बनवण्याचा कूटीर उद्योग होता. धातूकामाचा व्यवसाय होता. कढईसारखी घरगुती वापराची भांडी धातूपासून बनवली जात. धातूचा निर्देश 'अयस्' या शब्दाने केलेला आढळतो. ऋग्वेदकाळात राजस्थानमधील 'खेत्री' खाण तांब्याच्या धातू उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होती.

आरंभकालीन आर्यांच्या व्यापारी उलाढालींची निश्चीत माहिती उपलब्ध नाही. ऋग्वेदामध्ये व्यापाऱ्यांसाठी 'पणि' हा शब्दप्रयोग केला आहे. मात्र प्रारंभी कस्तू विनिमयाची पद्धत अस्तित्वात

होती. सुवर्णहारांमधील निष्कांचा (पुतळ्यांचा) उपयोग नाण्यांसारखा होत असावा. निष्क सुवर्णाचा दागिना असला तरी विनिमयासाठी वापरीत. आर.जी.भांडारकर यांच्या मते, निष्क ही निश्चित प्रमाण असलेली, चित्रित केलेली आणि त्यावर अंकन केलेली मुद्रा होती. म्हणूनच तिचा वापर विनिमयासारखा करीत. ऋग्वेदामध्ये सागरी व्यापाराचा, नौका नयनाचे उल्लेख वारंवार आले आहेत. वेदामधील वर्णनावरून आर्यांना जहाजविद्या अवगत होती. एवढेच नव्हे तर शंभर शिडांच्या जहाजांचा उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदकाळामध्ये आर्य प्रशासनात कर गोळा करणारे अधिकारी आढळत नाहीत. युद्धातील लुटीचा काही वाटा राजास मिळत असे.

ऋग्वेदकालीन आर्यांचा धर्म आणि तत्त्वज्ञान

ऋग्वेदातील पहिले, दुसरे आणि सातव्या मंडलांमधून आर्यांच्या धार्मिक परिस्थितीची माहिती मिळते. ऋग्वेदकालीन आर्य हे निसर्गपूजा करणारे होते. ऋग्वेदकालीन समाजाने निसर्गशक्तीची मानवी स्वरूपात पूजा करण्यास सुरुवात केली. त्या काळात मूर्तिपूजा अथवा मंदिर बांधल्याचे पुरावे मिळत नाहीत. आर्यांचा धर्म साधा, सोपा होता. *रविंद्रनाथ टागोरांनी वर्णन केल्याप्रमाणे, It was a simple faith of theirs that attributed divinity to elements and force of nature, but it was a brave and joyous one.* आर्यकाळात ३३ (तेहतीस) देवतांची पूजा केली जाई. आर्यांनी देवतांचे तीन प्रकारांमध्ये वर्गिकरण केले होते. १) स्वर्गातील देवता : जे देव स्वर्गात वास्तव्य करतात उदा. वरुण, सूर्य, विष्णू, अदिति, आश्र्विन आणि उषा इ. देवता होय. २) अंतरिक्षातील देवता : इंद्र, वायू, रूद्र इत्यादी यामध्ये इंद्र प्रभावशाली देवता होती. ३) पृथ्वीवरील देवता : अग्नी, सोम, पृथ्वी, सरस्वती, विश्वकर्मा, प्रजापति, मनु इत्यादी देवतांचा समावेश होता. 'अग्नी' या देवतेस उद्देशून ऋग्वेदामध्ये २०० प्रार्थना समाविष्ट आहेत. अग्नी हे पंचमहाभूतांपैकी सर्वात शुद्ध तत्त्व आणि ईश्वर व मानव यांच्यातील दुवा मानला जात असे. इंद्रानंतर अग्नी देवतेस महत्त्व होते. ऋग्वेदास अग्नीस मानवीकरण करून देवता बनवले आहे. त्यासाठी ऋग्वेदामध्ये 'धूमकेतू' हा शब्दप्रयोग करण्यात आला आहे.

इंद्रास 'पुरंधर' म्हणजेच दुर्ग किंवा नगरांचा विध्वंस करणारा असे म्हणत वरुण म्हणजेच जलदेवतेस महत्त्वाचे स्थान होते. सोम म्हणजेच वृक्षदेवता आणि सोमरसाचा देव अत्यंत बुद्धिमान, चिंतनशील देवता होती. सरस्वती विद्यादेवी मानली जाते. सूर्य प्रकाशदेवी तर उषस् उषःकालाचे प्रतिनिधित्व करणारी देव होती.

यज्ञ

आर्य विविध उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी यज्ञ करत. यज्ञामध्ये दूध, तूप, धान्य इत्यादी पदार्थांची आहुती देत. मानवाने यज्ञात दिलेली आहुती आकाशातील देवतांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य अग्निदेवता करते असा समज रूढ होता. ऋग्वेदकाळातील आर्यांची यज्ञपद्धती साधी, सरळ, सोपी आणि पवित्र

होती. आर्यांनी नैसर्गिक शक्तींचे मानवीकरण करून त्यांना उपास्यदेवता बनवले. देवतांच्या पूजेमध्ये दैनंदिन आहारातील अन्नपदार्थांचा समावेश केला जात असे. आरंभकालीन आर्यांना पारलौकिक जीवनात फारसा रस नव्हता. मात्र ज्याअर्थी ऋग्वेदामध्ये स्वर्ग व नरकाचे उल्लेख येतात त्याअर्थी पाप-पुण्यानुसार आपणास कर्मांचे फळ मिळते या कल्पनेवर आर्यांचा विश्वास असावा.

मृत्यूनंतरच्या जीवनाविषयी प्रारंभी जरी फारसा रस नसला तरी 'मृत्यूनंतरच्या जीवनाची कल्पना हळूहळू स्थिर झाली. मृत्यू म्हणजे शरीराचा नाश असून आत्मा अमर आहे. ; अशी भावना रूढ होती. मानवास त्याच्या कर्माप्रमाणे फळ मिळते. ऋग्वेदकाळात मोक्षप्राप्ती किंवा मुक्तीऐवजी स्वर्गाचे आकर्षण जास्त होते. सृष्टीविषयीच्या आर्यांच्या = कल्पना ऋग्वेदातील 'सृष्टयुत्पत्तिविषयक सूक्तां मध्ये आढळतात. आर्य अनार्यांच्या संपर्कामध्ये आल्याने त्यांच्या धार्मिक विचारांवर अनार्यांच्या धार्मिक विचारांचा प्रभाव पडणे स्वाभाविक होते. त्यामधूनच आर्यांनी शिवलिंगाची पूजा, मंत्रतंत्र, जादूटोणे हा प्रकार सुरू झाला.

आर्य लोक अनेक देवतांची पूजा करत असत. याला अनेकेश्वरवाद (Polytheism) असे म्हणतात. अर्थात एकेश्वरवाद (Monotheism) म्हणजे ईश्वर एकच आहे, या कल्पनेचा उल्लेखही त्यांच्या साहित्यात आला आहे. आर्यांचे तत्त्वज्ञान अनेकेश्वरवादाकडून एकेश्वरवादाकडे आणि एकेश्वरवादाकडून एकत्ववादाकडे विकसित होत गेले.

आर्यकालीन भारताची कला व शास्त्रे यांमधील प्रगती

ऋग्वेदकाळी संगिताचा बऱ्याच प्रमाणात प्रसार झाला होता. मॅक्स वेबरच्या मते, सप्तस्वरांचा मूळ उगम भारतात असून भारतातून ते इराण आणि इराणमधून पाश्चात्य देशांमध्ये गेले असावेत. वाद्यांचे तंतुवाद्य, वायुवाद्य व आघातवाद्य असे तीन प्रकार होते. युद्धाच्या वेळी बुकर हे वाद्य वाजवीत. वीणा तंतुवाद्य, गर्गर हे चर्मवाद्य होते. ऋग्वेदकालीन आर्यांनी वैद्यक, काव्य, ज्योतिष इ.शास्त्रांमध्ये बरीच प्रगती केली होती. तत्कालीन आर्यांना शल्यक्रियेचे ज्ञान होते. रक्तस्त्राव नकरता शरीराची जखम शिवून बरी करण्याचा व कृत्रिम लोखंडी पाय जोडण्यासंबंधीचा ऋग्वेदात उल्लेख आहे. ऋग्वेदामध्ये देवांचा वैद्य अश्विनीकुमार होता. औषधांसाठी वेगवेगळ्या वनौषधींचा वापर केला जात असे. 'यक्ष्मा' नावाच्या क्षयरोगाचा उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आहे. कावीळ व अति मद्यपानामुळे होणारे रोगांचा उल्लेख आहे. भाजलेली जखम बरी केल्याची उदाहरणे आहेत.

ऋग्वेदामध्ये गणितशास्त्राच्या दृष्टीने गुणाकार, भागाकार, बेरीज आणि वजाबाकी यांचा उल्लेख आहे. सूर्यग्रहणाचा उल्लेख अत्री नावाच्या ऋषींनी केला आहे. ऋग्वेदाच्या पुरुषसूक्तांमध्ये वसंत, ग्रीष्म, शरद या ऋतुंचा उल्लेख आहे. एकंदरीत आर्यांच्या जीवनात निराशावादी दृष्टिकोण नव्हता. विविध क्षेत्रात आर्यांनी प्रगती केली होती.

उत्तर वैदिक कालखंड

आरंभकालीन वैदिक कालखंड ऋग्वेदाचा कालखंड आणि उत्तर वैदिक कालखंड असे वैदिक युगाचे दोन भाग पाडले जातात. उत्तर वैदिक कालखंडास 'ब्राम्हणकाळ' असेही संबोधतात. ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद या चार वेदांपैकी ऋग्वेद वगळून बाकी तीन वेद, ब्राम्हणे, उपनिषदे व आरण्यके या सर्व वैदिक साहित्याची रचना ब्राम्हणकाळामध्ये झाली. हे सर्व साहित्य भारताच्या तत्कालीन भौगोलिक परिस्थितीवर चांगला प्रकाश टाकतात. ऋग्वेदकालीन आर्य सप्तसिंधूचा प्रदेश व पंजाबपर्यंतचा प्रदेशापर्यंत मर्यादित होते. उत्तर वैदिक काळामध्ये आर्यांनी प्रदेशविस्तार केला. अथर्ववेदामध्ये पंजाब, मूजवंत, गांधार, अंग व मगध या प्रदेशाचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदकालाच्या शेवटी आर्यांच्या सांस्कृतिक उन्नतीचे केंद्र सरस्वती व दृषवती या दोन नद्यांच्या दुआबात होते. उत्खननांमध्ये करड्या खापरांची सुमारे ७०० उत्खनित (P.G.W.) स्थळे सापडली आहेत. या सर्व जागी प्रथम वस्ती झाली होती ती उत्तर वैदिक कालखंडातील लोकजीवनावर चांगलाच प्रकाश पडला आहे.

आर्यांची प्रादेशिक राज्ये

ऋग्वेदकाळातील त्रित्सू, भरत आणि पुरू या जमातींचे एकीकरण होऊन आर्यांचे एक प्रमुख 'कुरू' नावाचे प्रादेशिक राज्य उदयास आले. पुढे पांचाल आणि कुरू यांचे एकीकरण झाले. या राज्याने उत्तर वैदिक काळात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. लोकसंख्यावाढ आणि नवे प्रदेश जिंकण्याची आकांक्षा यामुळे आर्यांनी उत्तर भारतात हिमालयापासून विंध्य पर्वतापर्यंत साम्राज्यविस्तार केला. या प्रदेशास 'आर्यावर्त' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. पांचालाच्या राज्यात आजच उत्तर प्रदेशातील बरेली, बदाऊन, फरूकाबाद इत्यादी जिल्हाचा समावेश होता. कुरू व पांचाल हे लोक शुद्ध आर्यवंशीय असावेत. कारण त्यांची संस्कृती, सभ्यत वागणूक श्रेष्ठ प्रतीची होती. कुरूंचा राजा 'कुरुश्रवण' याचा उल्लेख ऋग्वेदात आला आहे. परिक्षित व जनमेजय हे कुरूंचे दोन असामान्य राज्यकर्ते होते. पांचालाच राजा 'जनक' तत्त्वज्ञ राजा म्हणून प्रसिद्ध आहे. हस्तिनापूर हे तत्कालीन प्रसिद्ध शहर होते. विदेह या राज्यांदरम्यान वैवाहिक संबंध प्रस्थापित झाले होते.

ऐतरीय ब्राम्हणांमध्ये भीमास विदर्भाचा राजा म्हटले आहे. त्यावरून आय महाराष्ट्रात दक्षिणेपर्यंत येऊन पोहचले होते. आर्यांना साम्राज्यविस्तार करताना आजच्या बिहारमधील 'मगध' राज्याचा मोठा विरोध सहन करावा लागला महाभारतामधील मगधचा राजा 'जरासंध' प्रसिद्ध आहे. हा कालखंड व नगर महाभारताशी संबंधित आहे. पूर्व बिहार व बंगालमध्ये 'अंग' जमातीचे लोक वास्तव करीत होते. आर्यांनी केलेल्या या प्रादेशिक विस्ताराबरोबरच ग्रामीण संस्कृती मार पडून शहरी जीवनाची सुरुवात झाली होती.

उत्तर वैदिक कालीन राजकीय परिस्थिती

उत्तर वैदिक काळात 'जमात केंद्रित राज्याचे रूपांतर' प्रादेशिक राज्यात झाले. राष्ट्र ही प्रदेशवाचक संज्ञा या काळातच रूढ झाली. ऋग्वेदकालीन जनसभा मागे पडून राजसत्ता प्रबळ झाली. उत्तर वैदिक काळात मोठमोठी राज्ये उदयास आली कारण साम्राज्यवादी कल्पना वाढीस लागली होती. उत्तर वैदिक काळात राजास सम्राट, राजाधिराज अशा उपाधी होत्या. या उपाध्या साम्राज्यवादाचे व सामर्थ्याचे प्रतीक होय. राजेशाही प्रबळ झाल्याने सत्ता वंशपरंपरागत बनली होती. राजसूय आणि अश्वमेध यज्ञांच्या वर्णनावरून असे म्हणण्यास वाव आहे की, राजांना सम्राट होण्याची महत्त्वकांक्षा होती. ऐतरेय ब्राम्हण्यांमध्ये राजसूय यज्ञाच्या वेळी राज्याभिषेक समारंभी विविध राजांना आमंत्रणे पाठवीत त्याप्रकारचे उल्लेख आले आहेत. अथर्ववेदामध्ये राजा व प्रजा यांचे एकमत असावे असे नमूद केलेले आहे. शतपथ ब्राम्हणामध्ये तर 'राजा व प्रजा' ही दोन्हीही दैवी अंश आहेत, असा उल्लेख आहे. राजा पूर्णपणे निरंकुश नव्हता. राजावर काही धार्मिक बंधने जातो. राज्यभिषेक प्रसंगी 'मी प्रजेच्या विकासासाठी बांधील आहे' असे वचन सहित राजाकडून घेत असत.

राज्याच्या प्रमुख अधिकाऱ्यांना 'रत्निन' असे म्हटले जात असे. राज्यभिषेक प्रसंगी राजा स्वतः रत्निन यांच्या घरी जाऊन भेटत असे. अथर्ववेदामध्ये त्यासाठी 'राजकृत' हा शब्दप्रयोग करण्यात आला आहे. पुरोहित राजास सल्ला देत असे. राज्यकारभारासाठी पुरोहित, सेनानी, करसंग्राहक, कोषाध्यक्ष, खाजगीकडील कारभारी आणि ग्रामप्रमुख इत्यादी प्रमुख अधिकारी नियुक्त केलेले असत. राज्यातील कर व राजास मिळणारे नजरणे कोषाध्यक्षाकडे जमा करीत. याव्यतिरिक्त अंगरक्षक, व्यसाध्यक्ष, परिचारक, घोडदळाचा प्रमुख इत्यादी अधिकाऱ्यांचा प्रशासनामध्ये समावेश जाता. जनतेकडून उत्पन्नाचा १६ वा भाग कर म्हणून घेत. ऋग्वेदकाळाप्रमाणेच उत्तर वैदिक काळातही राजा स्वतंत्र खडे सैन्य बाळगत नसे. युद्धप्रसंगी जमातींच्या लढाऊ तुकड्या एकत्र केल्या जात. युद्धविषयक धार्मिक रूढीप्रमाणे राजाला एकाच थाळीमधून 'विश' म्हणजे जनसमुदायांसमवेत भोजन करावे लागत असे. लष्करी व नागरी दोन्हीही अधिकार राजाकडे होते. न्यायदानाच्या क्षेत्रात स्थानिक खटले हाताळण्याची जबाबदारी ग्रामसभा व तिच्या प्रमुखाकडे होती. राज्यकारभारामध्ये राजा आपल्या मंत्र्यांचा सल्ला घेत असे. राजाच्या नागारमंडळामध्ये आणि राजकारणामध्ये राजाच्या पट्टराणीचे स्थान महत्त्वपूर्ण स्थान होते.

सामाजिक परिस्थिती

ऋग्वेदकाळामध्ये वर्णव्यवस्था कमी प्रमाणात होती. मात्र उत्तर वैदिक काळामध्ये समाजात जातीसंस्थेने मूळ धरले. जात जन्मावरून ठरू लागली. सामाजिक स्तरांपैकी ब्राम्हण क्षत्रिय यांना वैश्य व शुद्रांपेक्षा जास्त मानसन्मान व सोयीसवलती मिळू लागल्या. धार्मिक कार्यांमध्ये यज्ञविधीचे

महत्त्व वाढल्याने ब्राम्हणांचे महत्त्व बाढले. ब्राम्हण व क्षत्रिय या दोन वर्गांमध्ये श्रेष्ठत्वासाठी स्पर्धा सुरू झाली. समाजात जातिभेद निर्माण झाले तरी कर्माप्रमाणे वर्ण बदलण्याचे प्रकार घडत होते. उदा. विश्वामित्र जन्माने क्षत्रिय असूनही तपश्चर्येमुळे ब्राम्हणपद (ऋषीपद) प्राप्त केले.याउलट ब्राम्हणकुळात जन्माला आलेला परशुराम स्वपराक्रमाने क्षत्रिय म्हणून प्रसिद्ध पावला. बहुसंख्य सामान्यजनांचा समावेश वैश्य वर्गात होत असे. उपनयन किंवा मुंजीचा पवित्र अधिकार उत्तर वैदिक काळात पहिल्या तीन वर्गापुरता मर्यादित होता. शुद्ध वर्गास मिळणारी वागणुक अत्यंत हीन दर्जाची होती.

समाजात एकत्र आणि पितृसत्ताक पद्धती होती. ऋग्वेदकालीन स्त्रियांचा दर्जा उत्तरकाळात कमी झाला. ऐतरेय ब्राम्हण्यांतील उल्लेखानुसार पारिवारीक संघर्ष होत असत. कौटुंबिक कलहामधून काही स्त्रिया आपल्या माहेरी गेल्याचे उल्लेख अथर्ववेदामध्ये आहेत. वडिलांच्या संपत्तीवरील स्त्रियांचा हक्क नाकारण्यात आला. स्त्रियांवर विविध बंधने आल्याने तिचे स्वातंत्र्य कमी होऊ लागले. तिचे राजकी हक्क व वेदाध्ययनाचा अधिकार नाकारण्यात आला. राजाच्या चार प्रकारच्या पत्नी (राण्यांचा) उल्लेख सापडतो. महिषी (पट्टराणी), परिवृत्की, वावाता, पालागढ म्हणजेच बहुपत्नीत्वाची प्रथा अस्तित्वात होती. छांदोग्य उपनिषदातील नोंदीवन्त बालविवाहाच्या प्रथेस सुरूवात झाली होती. विवाहाचे आठ प्रकार अस्तित्त्व होते. १) ब्रह्म : या प्रकारात पिता आपल्या मुलीसाठी वराची निवड करत असे.

२) दैव : यज्ञात पौरोहित्य करणाऱ्या वरास वधूपिता कन्यादान देई. ३) आर्ष : वरापासून धार्मिक प्रथेप्रमाणे गाय व बैलांच्या वराच्या ऐपतीप्रमा जोड्या घेऊन आपली कन्या अर्पण करत असे.

४) प्रजापत्य : पत्नी ह्यात असताना पतीने वानप्रस्थ आश्रम स्विकारू न असे वधूपिता सांगत असे.

५) आसुर : वर वधूपित्यास द्रव्य देऊन कन्या मिळवित असे. ६) गांधर्व : आजच्या भाषेतील प्रेमविवाह म्हणावे लागेल. वधूवरांच्या अनुरागा होणाऱ्या विवाहास गांधर्वविवाह म्हणतात. ७) राक्षस : मुलीच्या घरचा प्रतिकार मोडून पितृगृहामधून मुलीस पळवून नेऊ विवाह केला जात असे. ८) पैशाच : मुलीस फसवून नेऊन तिच्याशी विवाह करणे. पैशाच विवाह अधमाध मानला जाई.

उत्तर वैदिक काळात सामाजिक जीवनात स्त्रियांचे स्थान दुय्यम झाले - घराच्या चार भिंतीमधील जीवन त्या जगू लागल्या.

आर्थिक परिस्थिती

उत्तर वैदिक काळात लोखंडाचा वापर सुरू झाला होता. आर्यांनी कृषीक्षेत्रात प्रचंड विस्तार केला. चार, आठ, दहा, चोवीस बैलांच्या नांगराचा उल्लेख वैदिक साहित्यामध्ये आहेत. शतपथ ब्राम्हणांमध्ये शेतीची नांगरणी, पेरणी, कापणी मळणी या शेतीच्या कामाची तपशीलवार माहिती दिली आहे. शेतीस पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था कालव्यांद्वारे केली होती. अधिक शेतीउत्पन्नासाठी खतांचा वापर केला जाऊ लागला. राजे व वरिष्ठ अधिकारीसुद्धा उत्तर वैदिक काळाच्या प्रारंभी शेतावर अंग

मेहनतीचे काम करत असत. अर्थात असा प्रसंग क्वचितच येत असावा. जव, गहु,तांदुळ, तीळ, उडीद, मुग, भांग इत्यादी पिके घेतली जात. विविध प्रकारच्या आला. डाळीचे उत्पादन करीत. शेतीबरोबर पशुपालनाचा व्यवसाय देखील होता. सोनार, जकीय कुमार, चर्मकार, सुतार इ.जातीपरत्वे व्यवसाय होते. तांबे, लोखंड या धातूपासून पत्नींच मांडी व शस्त्रास्त्रे बनविली जात. कुंभार कामामधील तांबडी खापरे सर्वात लोकप्रिय लागली होती. मात्र करडी खापरे जास्त वैविध्यपूर्ण होती. उत्खननामध्ये काही काच सामानही सापडले आहे. उत्तर वैदिक काळामध्ये काचसामानाचा वापर कदाचित उच्चभू वर्गच करीत असावा. विणकामामध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांचा भरणा भोठा होता.

औद्योगिक क्षेत्रामध्ये व लहान उद्योगधंदे आणि व्यापारउदीम या क्षेत्रात बरीच प्रगती झाली होती. व्यापार विशेषतः 'वणिक' लोकांच्या हातामध्ये असे. कापड, भांडी, जवाहीर इत्यादींचा व्यापार चालत असे. या व्यापाऱ्यांचे संघ असत प्रमाणे या संघावरील अधिकाऱ्यास 'श्रेष्ठीन' तर व्यापारी संघास 'श्रेणी' या संज्ञा होत्या. वस्तूंच्या किंमतीवर राज्यसंस्थेची देखरेख असे. व्यापारामध्ये फसवणुक करणारास कडक शिक्षा दिली जाई. ऋग्वेदकाळातील वस्तूविनिमयाची पद्धत उत्तर वैदिककाळात बंद होऊन रागाने नाणी प्रचारात आली. 'निष्क' सोन्याचे नाणे होते. या नाण्यामध्ये सोन्याचे प्रमाण ३:२० होते. शतमान नाण्याची किंमत १०० कृष्णाल एवढी होती.

शेती व इतर लहान व्यवसायांमुळे उत्तर वैदिक काळातील आर्यांच्या जीवनास स्थैर्य प्राप्त झाले. आर्यांची या काळातील घरे चिखल मातीच्या विटांची माधम घरे किंवा मातीने लिंपलेली कुडाची घरे बांधलेली होती. उत्तर वैदिक काळामध्ये 'नगर' ही संज्ञा अस्तित्वात आलेली दिसते. हस्तिनापूर किंवा कौशांबी ही शहरे झाले. म्हणजे (*Proto-urban sites*) 'आद्य-नागर स्थळे' होती. व्यापारी महत्त्वाची केंद्र म्हणून काशी, उज्जैन व द्वारका ही शहरे विकसित झाली होती.

शिक्षण

उत्तर वैदिक काळामध्ये शिक्षणाचे महत्त्व वाढीस लागले. वैदिक वैदिक साहित्याबरोबरच तर्कशास्त्र, न्याय, मीमांसा, ज्योतिष, गणित, इत्यादीं विषयांचा अभ्यास केला जात असे. आश्रमव्यवस्थेतील प्रथम आश्रमामध्ये गुरूच्या मार्गदर्शनाखाली घ्यायची, बारा वर्षे विद्यार्थ्यांस शिक्षण प्राप्त करावे लागत असे. बहुतांश ज्ञान समजून घेऊन केला कंठस्थ करण्यावर भर होता. तत्कालीन राजे विद्वानांच्या सभा बोलवित. विविध त्यांवर विषयांवर वादविवाद होत असे. जनक राजाच्या दरबारामध्ये अशा विद्वतसभा बोलाविल्याचा उल्लेख आहे. जनकाने आयोजित केलेल्या विद्वत सभेमध्ये 'याज्ञवल्क' हे मोठे विद्वान ऋषी होते.

संस्कार - मानवाचे व्यक्तिमत्त्व परिपूर्ण व्हावे म्हणून उत्तर वैदिक काळामध्ये सोन संस्कार केले जात. संपूर्ण मानवी जीवन संस्कारांनी युक्त झाले होते असे म्हटल्या अतिशोक्ती होणार नाही. गर्भाधान,

पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकम निष्क्रमण, अन्नप्राशन, वपनक्रिया, कर्णवेध, उपनयन, वेदारंभ, केशान्त, समावर्तन विवाह, अग्निपरिग्रह, त्रेताग्निग्रह इ. संस्कार अस्तित्वात होते. संस्कारांनी व्यक्तीच्या जीवनाला विशिष्ट वळण देऊन संस्कारक्षम बनवित व्यक्तीच्या जीवनात शिस्त निर्माण केली. **आश्रमव्यवस्था** - उत्तर वैदिक काळातील जीवनाची चौपदरी विभागणी म्हणजे आश्रमव्यवस्था अस्तित्वात आली होती. प्रत्येक मनुष्यास समाजात सुसंगत जीवन जगण्यासाठीच ही योजना होती.

१) ब्रह्माचर्याश्रम

मुलाच्या वयाच्या ७ ते ८ वर्षांनंतर त्यावर 'मुंज' किंवा उपनयन संस्क करून त्यास गुरूच्या आश्रमात शिक्षणासाठी पाठवित. गुरूच्या मार्गदर्शनाखाल बारा वर्ष आश्रमामध्ये वास्तव्य करावे लागत असे. गुरू विद्यार्थ्यास शारीरिक मानसिक उन्नत करित असे, त्याचप्रमाणे वेदाध्ययनापासून ते धनु येपर्यंतच सर्व प्रकारच्या विद्येमध्ये प्रविण करत.

२) गृहस्थाश्रम - शिक्षण पूर्ण झाल्यावर विद्यार्थीगुरूच्या आज्ञेनुसार घरी परत येई. विद्यार्थ्यांचे विवाह होऊन तो गृहस्थाश्रमी प्रवेश करी. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारह 'पुरुषार्थांची' प्राप्ती या आश्रमात होत असे.

३) वानप्रस्थाश्रम - गृहस्थाश्रम पूर्ण झाल्यावर कौटुंबिक जबाबदारी मुलांवर सोपवून वना जाण्याची प्रथा होती. ही प्रथा काही निवडक लोकांपुरती मर्यादित होती.

४) संन्यासाश्रम

या आश्रमात प्रवेश करून इतरांसाठी आपला वेळ खर्च करणे अपेक्षित होते. विविध व्रते, तप व आचरणांमुळे हा आश्रम कठीण होता. या आश्रमामध्ये जीवन व्यतित करून ब्रह्मचान्यांना विद्यादान करणे हे या आश्रमाचे मुख्य कार्य होते.

उत्तर वैदिककालीन धार्मिक परिस्थिती

ऋग्वेदकाळाच्या मानाने उत्तर काळातील धर्म गुंतागुंतीचा व खर्चीक बनला. यज्ञ व कर्मकांडाचे प्रमाण वाढले. ऋग्वेदकालीन देवता मागे पडून त्यांची जागा नवीन देवतांनी घेतली. वरूण, इंद्र या देवतांशिवाय रूद्र, विष्णू, प्रजापती या अनार्यांच्या देवतांना महत्त्व आले. या देवतांशिवाय अप्सरा, गंधर्व या देवतांची कल्पना विकसित झाली. ब्राह्मणांचा समाजात वरचष्मा स्पष्ट दिसून येतो. ब्राह्मणांनी आपल्या स्वार्थासाठीच यज्ञविधी मंत्रतंत्र जन्मास घातले. धार्मिक गोष्टींची मक्केदारी ब्राह्मण वर्गाकडे होती. ब्राह्मणवर्गाच्या वर्चस्वामुळेच उत्तर वैदिक कालखंडास 'ब्राह्मणी युग' किंवा 'ब्राह्मण कालखंड' म्हणतात. यज्ञामध्ये राजा अगर देव यांच्यापेक्षा ब्राह्मण हा अधिक कर्तृत्ववान ठरू लागला. विपुल दक्षिणा देऊन पुरोहितांना संतुष्ट करावे लागत असे. त्यामुळे यज्ञ ही मोठ्या खर्चाची बाब होऊन सामान्य माणसाच्या आवाक्याबाहेर गेली. मंत्राच्या प्रभावाने असाध्य गोष्टी साध्य करता येतात हा

समज रूढ झाल्याने जादूटोणा, मंत्राचरण, वशीकरण, इत्यादी सुक्त विधींचा वापर होऊ लागला. यज्ञाने आर्य संस्कृतीचा विस्तार व विकास झाला. ब्राह्मणी वर्चस्व आणि यज्ञबळींची प्रथा याविरूद्ध प्रतिक्रिया उमटल्या. पांचाल आणि विदेह या प्रादेशिक राज्यांमध्ये इ.स.पू. ६०० च्या सुमारास उपनिषदांच्या रूपाने ही प्रतिक्रिया उमटली. कर्मकांड व यज्ञबळी या प्रथांवर उपनिषदांनी प्रखर टिका करण्यास सुरूवात केली. उत्तर वैदिक काळात गहन विषयांवर सखोल चिंतन, मनन होऊ लागले. आत्मन (आत्मा) आणि ब्राह्मन् (विश्वनिर्माता) या गुढ विषयांवर अध्ययन सुरू झाले.

जेष्ठ इतिहास संशोधन श्री.आर.एस.शर्मा यांनी "Ancient India"चा पुस्तकामध्ये वरील कल्पनांचे विवेचन केले आहे की, 'सर्वश्रेष्ठ शक्ती म्हणून ब्रह्मकल्पनेचा उदय झाला. तत्कालीन राजांच्या सर्वश्रेष्ठ सत्तेशी साधर्म्य दर्शवणारी ही गोष्ट होती. पांचाल आणि विदेह यासारख्या क्षत्रिय राज्यकर्त्यांनीही या स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान विकसित केले. पुरोहित प्रधान धर्माविरोधी प्रतिक्रिया उमटल्या. त्यांची शिकवण स्थैर्य आणि ऐक्यास चालना देणारी होती. आत्म्याच्या अपरिवर्तनीय, अविध्य व अमर स्वरूपावरील भर हा क्षत्रिय राजांच्या नेतृत्वाखालील उभरत्या राज्यसत्तेला स्थैर्य लाभण्यासाठी पूरक ठरला. आत्मन् आणि ब्रह्म यांच्या परस्परसंबंधांवर दिलेला भर हा वरिष्ठ सत्तेविषयी एकनिष्ठा वाढविण्यास उपयुक्त ठरला.

वैदिक साहित्य

वैदिक साहित्य ही आरंभकालीन व उत्तरकालीन वैदिक आर्यांची श्रेष्ठ कामगिरी आहे. वैदिक साहित्य वैदिक संस्कृतीच्या अभ्यासाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. आर्यांनी संस्कृत भाषेचा वापर केला. संस्कृतचे वर्णन गीर्वाणभारती म्हणजे देवभाषा असे केले जाते. प्रारंभी आर्यांना लेखनकला अवगत नव्हती. परंतु वैदिक साहित्य एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे मौखिक परंपरेने संक्रमित होत गेले. संस्कृतला लिपीबद्ध स्वरूप प्राप्त झाल्यावर ही सुमारे १००० वर्ष पाठांतराच्या मौखिक पद्धतीने वैदिक साहित्य जतन केले जात होते. आर्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्यसंपदेमध्ये चार वेद, आरण्यके ब्राम्हणग्रंथ, उपनिषदे, सूत्रग्रंथ, वेदांग व उपवेद यांचा समावेश होतो.

वेद

भारतात निर्माण झालेल्या प्राचीन वाङ्मयात वेदग्रंथ हे सर्वात पुरातन समजले जातात. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या क्रमाने त्यांची निर्मिती झाली आहे. 'विद् म्हणजे जाणणे' या संस्कृत रूपापासून 'वेद' हा शब्द तयार झाला. वेद या शब्दाचा अर्थ ज्ञान असा आहे. वेद म्हणजे ज्ञानग्रंथ असे म्हणता येईल. तत्कालीन आर्यांनी भौतिक व पारलौकिक जीवनाविषयी केलेले चिंतन वेदामध्ये प्रकट झालेले आहे. ज्याकाळात जगामध्ये भाषेचाही नीट विकास झालेला नव्हता त्याकाळातील वेद हे जगातील पहिले ज्ञानभंडार आहे. वेद हे अपौरुषेय म्हणजे मनुष्यनिर्मित नव्हे, तर

दैवी आहेत असे मानले गेले. स्वामी दयानंद सरस्वती, युरोपीय विद्वान मॉरीस फिलीप इत्यादींनी वेद ईश्वरकृत मानले आहेत. प्रत्यक्षात मात्र विविध पुरोहित कुटुंबामधील अनेक लेखक शतकानुशतके वेद रचत होते हे उघड आहे. वेदांमध्ये जीवनविषयक माहिती बरोबरच यंत्रशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, विमानविद्या, जहाजविद्या, भूगर्भशास्त्र, जीवशास्त्र, चिकित्सा इ. संबंधी माहिती आहे. मानवाचा अथवा आर्यांचा अभ्यास करावयाचा असेल तर वेदांच्या तोडीचे दुसरे साधन नाही असे मॅक्समूलर यांनी म्हटले आहे. वेदाचे लक्षण सांगतांना 'सायणाचार्य' लिहितात, "इष्ट प्राप्त्यनिष्टपरिहार योरलाकिकमुपायं यो ग्रंथो वेदयति स वेदः।" ईसिस फलाची प्राप्ती आणि अनिष्ट गोष्ट दूर करण्याचा मानवी बुद्धीला अगम्य अस उपाय जो ग्रंथ दाखवून देतो, त्यास वेद म्हणतात.

ऋग्वेद

ऋग्वेद हे भारतीय व इंडो-यूरोपीय साहित्यातील सर्वात प्राचीन, महत्त्वपूर्ण असे साहित्य होय. लोकमान्य टिळकांच्या मते ऋग्वेदातील काही अतिप्राचीन सुक्ते आर्यांच्या मूलस्थानी म्हणजे उत्तर ध्रुवाकडे रचलेल्या सुक्तांपैकी आहे. ऋग्वेदाचा रचनाकाळ साधारणतः इ.स.पू.१३०० ते १००० असा मानला जातो. त्याबाबत बऱ्याच संशोधकांमध्ये मतैक्य आहे. हा काळ म्हणजे वैदिक आर्यांचा भारतात प्रवेश झाल्यानंतरचा येथे स्थिरावण्याचा काळ होय. ऋग्वेदाची १० मंडले किंवा विभाग असून ऋग्वेदात १०२८ (स्तोत्र) आहेत. ऋग्वेदातील दोन ते सात ही सहा मंडले ऋषिमंडले आहेत. हा ऋग्वेदाचा सर्वात प्राचीन गाभा मानतात. ऋग्वेदातील सर्व सुक्तांचा संग्रह म्हणजे संहिता बनविण्याचा प्रयत्न, ऋग्वेदकालाच्या उत्तरार्धात सुरू झाला. इ.स.पू.१००० वर्षापूर्वी सध्याची दहा मंडलांची ऋग्वेदसंहिता पूर्ण झाली असावी. ऋग्वेदाच्या दहा मंडलांपैकी दोन ते सात ही मंडले प्रत्येकी एका ऋषीकुलाची आहेत. त्यापैकी दुसरे मंडल-गृत्समद, तिसरे मंडल-विश्वमित्र, चौथे मंडल-वामदेव, पाचवे मंडल -अत्री, सहावे मंडल-भरद्वाज, सातवे मंडल - वसिष्ठ अशी या सुक्तका कुलांची नावे आहेत. दोन ते सात ही मंडले म्हणजेच हे सहा संग्रह प्रथम एकत्र आले हा ऋग्वेदाचा गाभा होय. त्यास कण्व या ऋषीकुलाचा संग्रह जोडून पाहिले व आठवे मंडल तयार झाले. नववे मंडल हे केवळ सीमदेवता मंडल होय. त्यामध्ये सोमज्ञास आवश्यक असेललीच सूक्ते आहेत. दहावे मंडल सर्वात शेवटी समाविष्ट करण्यात आले.

ऋग्वेदाच्या मूल्य संहितेमध्ये काही परिशिष्टे जोडलेली आहेत त्यांना 'खिलसूक्ते' म्हणतात

श्रीमहालक्ष्मीच्या पूजेसाठी म्हटले जाणारे श्रीसूक्त हे देखील एक खिलसूक्त आहे. ऋग्वेद या सामासिक पदातील ऋग (ऋक्) म्हणजे ऋचा, ऋचा म्हणजे पद्यात्मक मंत्र हे पद्य म्हणजे छंदोबद्ध वाक्यरचना होय. ऋग्वेदातील छंदाचे एकूण १५ प्रकार आहेत त्यापैकी गायत्री, अनुष्टुप, जगती, त्रिष्टुप, पंक्ती, उष्णिक व बृहती हे सात छंद महत्वाचे आहेत. ऋग्वेदातील गायत्री या छंदामध्ये २४५० ऋचा आहेत. ऋग्वेदाची पहिली ऋचा गायत्री याच छंदामध्ये आहे.

ऋग्वेदाचा संपूर्ण अर्थ लावणारे ऋग्वेदभाष्य मुख्यतः विजयनगर साम्राज्याचा मुख्यप्रधान माधव याचा सायण नावाच्या बंधूने लिहिले. त्यानंतर रोट आणि बटलिक या जर्मन पंडितांनी ऋग्वेदातील भाषेशी जवळीक असलेल्या 'अवेस्ता' या इराणी आर्यांच्या ग्रंथांचा तुलनात्मक अभ्यास करून जर्मन भाषेत ऋग्वेदाचे भाषांतर केले. ऋग्वेदातील कवींना विश्व हे पृथ्वी, अंतरिक्ष व स्वर्ग या तीन भागांमध्ये विभक्त झालेले दिसते. ऋग्वेदामध्ये एकदेवतावाद व विश्वदेवतावाद स्पष्टपणे मांडलेला दिसतो. वेदान्त तत्त्वज्ञानाचा पाया ऋग्वेदातच घातला गेला मॅक्स म्यूलरने ऋग्वेदामध्ये इष्ट देवतावाद आहे, असे म्हटले आहे. ऋग्वेदातील देवांमध्ये सर्वश्रेष्ठ नैतिक नियमांचा पालन करणारा देव 'वरूण' होय. इंद्र हा ऋग्वेदातील आर्यांचा सर्वश्रेष्ठ देव होय. ऋग्वेदामध्ये गंधर्व व अप्सरा यांचे स्थान अलौकिक मात्र देवापेक्षा कमी शक्ती असलेले आहे. ऋग्वेदात उर्वशी व पुरूरवा यांचा संवाद एका प्रेमकथेत आहे. या दोघांच्या संवादावरच कालीदासांचे विक्रमोर्वशीय नाटक आधारलेले आहे.

ऋग्वेदाच्या अखेरच्या कालखंडातील पुरूषसुक्तामध्ये ब्राह्मण, राजन्य, वैश्य, क्षुद्र हे एकाच पुरूषाचे अवयव म्हणून ब्राम्हण मुख, राजन्य बाहू, वैश्य जांघा, व शूद्र पाय असे वर्णन आलेले आहे. यावरून सामाजिक वर्गभेद आणि उच्च कनिष्ठभाव स्पष्ट दिसून येतो. समाजात निरनिराळी कौशल्ये किंवा व्यवसाय आणि त्या कौशल्यास अनुसरून विविध व्रते म्हणजे आचारनियम होते. याचा निर्देश एका सुक्तामध्ये आला आहे. डॉ. राधाकुमूद मुखर्जी यांच्या मते समाजवादाचा सर्वात प्राचीन उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आहे ऋग्वेदाचे अंतिम सुक्त समाजवादाचा उल्लेख करते.

सामवेद

चार वेदांपैकी सामवेद क्रमाने तिसरा वेद आहे. 'साम' या शब्दाचा अर्थ प्रिय किंवा प्रियकर वचन असा आहे. काही ठिकाणी 'गान' या अर्थानेही तो वापरला जातो. सामवेदासाठी आपणास 'गान' हा शब्दच लागू पडतो. सामवेदामध्ये ऋग्वेदातले मंत्र घेतले असून, त्यांच्या आधारे केल्या जाणाऱ्या गायनाला 'साम' म्हणतात.

साम शब्दाची एक विशेष निरूक्ती बृहदारण्यकात आढळते. त्यानुसार 'सा च अमश्चेति तत् साम्नः सामत्वम् ।' सा म्हणजे ऋचा आणि अम म्हणजे गांधारादी स्वर असे दोन्ही मिळून साम होते. ऋचेशी संबंधीत स्वरप्रधार गायन म्हणजेच सामवेद होय. वेदांना सामवेदो ऽस्मि (सर्व वेदांमध्ये मी सामवेद आहे) असे गीतेमध्ये कृष्णांनी म्हटले आहे. सामवेदाच्या कौथुम व जैमिनिय या दोनच संहिता आज उपलब्ध आहेत.

कौथुम शाखा

ही सर्वात लोकिप्रय शाखा असून गुजरातमध्ये या शाखेचा प्रचार आहे. कौथुम शाखेची तांड्या नावाची उपशाखा आढळते. या शाखेचे पूर्वाचिक व उत्तराचिक असे दोन भाग आहेत.

जैमिनीय शाखा

या शाखेचे संहिता, ब्राम्हण, श्रौतसूत्र, गृहसूत्र, असे चार अंश उपलब्ध आहेत. या शाखेमध्ये १६८७ मंत्र आहेत. सामवेदाचा रचनाकाळ सु. इ.स.पू. १००० ते ५०० इ.स.पू. असा मानला जातो. सामवेदात १५४९ छंद असून त्यापैकी ७५ छंद महत्त्वाचे आहेत. गाण्याचे राग शिकविणे हा सामवेदाचा मुख्य हेतू आहे. सामवेद गाताना हाताच्या व बोटाच्या चलनाने निरनिराळ्या स्वरांवर जोर देतात. सामवेदामधील रागांमध्ये अद्रूत शक्ती आहे. असा समज आहे. भारतीय संगीत, यज्ञकर्म अभिचार यांचा इतिहास समजण्यास सामवेदाचा उपयोग होतो. सामवेदाची पंचविशब्राम्हण, षड्विंशब्राम्हण, जैमिनीय, वंश ब्राह्मण, आर्षेय, मंत्र आणि सामाविधान ब्राह्मण इत्यादी सामवेदाची ब्राह्मणे आहेत. गांधर्ववेद हा सामवेदाचा उपवेद आहे.

यजुर्वेद

यजुर्वेद हा यज्ञाविधींचा संग्रह होय. यज्ञाच्या वेळी म्हणावयाच्या मंत्रांना 'यजूस' म्हणतात. अध्वर्यु, होता, उद्गाता व ब्रह्मा या चार प्रमुख ऋत्विजांपैकी एका आपला नावाचा ऋत्विज यज्ञतंत्रासाठी ज्या वेदातील मंत्रांचा उपयोग करतो, त्या वेदासयजुर्वेद म्हणतात. यज्ञप्रक्रिया आणि यज्ञानुष्ठानातील क्रम लक्षात घेऊन याचे संकलन केले असल्याने या वेदाच्या संहितांना 'याज्ञिकी संहिता' असे हातात ऋक्, यजुस व साम असे वैदिक मंत्रांचे तीन प्रमुख प्रकार आहेत. छंदोबद्ध पर्थ- अथवा पद्य म्हणजे ऋतूमंत्र. छंदोमय नसलेल्या गद्यमंत्रांना यजुर्मंत्र म्हणतात. रला मय गीतिस्वरूप मंत्रांना साम-मंत्र म्हटले जाते. यापैकी यजुर्मंत्रांच्या संग्रहास आणि चालतील विवरणात्मक ब्राम्हण ग्रंथास यजुर्वेद असे नाव मिळाले आहे. यजुर्वेदामध्ये, लातुत्र अंतर्भूत असले, तरी ते अधिकांशाने ऋग्वेदातून संकलित केले आहेत.

यजुर्वेदाच्या ८६ शाखा असल्याचा 'चरणव्यूह' या परिशिष्टग्रंथात उल्लेख आहे पांतजलीच्या महाभाष्यमध्ये यजुर्वेदाच्या १०१ शाखा असल्याचा निर्देश आहे. रादी यामकी सध्या सहाच शाखा उपलब्ध असून त्यापैकी दोन शाखा महत्त्वाच्या आहेत. यजुर्वेदाचे कृष्ण यजुर्वेद आणि शुक्ल यजुर्वेद असे दोन भेद आहेत. शुल्क यजुर्वेदात मध्ये समान मंत्राचाच संग्रह आहे, तर कृष्ण यजुर्वेदात मंत्र व त्यावरील गद्यात्मक विवेचन याची सरमिसळ आहे. तथापि, त्यामधील भाषा व उपवृहणांचे स्वरूप पाहता तो कुल्लयजुर्वेदापेक्षा जुना असावा असे दिसते. यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय, मैत्रायणी, काठक, मिठकलठ, काण्व व माध्यंदिन अशा एकुण सहा संहिता उपलब्ध आहेत. त्यापैकी सहल्या चार कृष्ण यजुर्वेदाच्या असून पुढच्या दोन शुक्ल यजुर्वेदाच्या आहेत. शुक्ल यजुर्वेदामध्ये मंत्र आणि ब्राह्मण भाग यांची व्यवस्थित विभागणी केली जन मंत्र भागाच्या संकल्पनात्मक ग्रंथांच्या 'शुक्ल यजुर्वेद' संहिता तयार झाल्या. स्वतंत्र केलेला ब्राम्हण ग्रंथ 'शतपथ ब्राम्हण' म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

कृष्ण यजुर्वेद

तैत्तिरीय :- तैत्तिरीय शाखेचे संहिता, ब्राम्हण आणि आरण्यक असे दोन स्वतंत्र विभाग केलेले आहेत. तैत्तिरीय ब्राम्हण आणि आरण्यक यांचा पदपाठ नाही. मवेद तीतरीय संहितेचा पदपाठ उपलब्ध असून अत्रिऋषी हे तैत्तिरीय पदकार म्हणून ओळखले जातात. म्हणून या शाखेस आत्रेयी शाखा म्हणतात. तैत्तिरीय शाखेचे स्वतंत्र आरण्यक असून परंपरेनुसार आरण्यक व्रती ने अरण्यातच म्हणावयाचे असते. व्रती ने आचरावयाची व्रते तैत्तिरीय आरण्यकामध्ये दिली आहेत. तैत्तिरीय शाखेची माणि रचना विस्कळीत असल्याने एकदा संकलित केलेल्या विषयांचे सार पुन्हा संकलित पवेद कलेले आढळतात. कृष्ण यजुर्वेदाची मैत्रायणी शाखा असून तिची संहिता आणि उपनिषद अस्तित्वात आहेत. मैत्रायणी शाखेचे स्वतंत्र आरण्यक नाही. मैत्रया शाखेची चार काण्ड असून शेवटचे काण्ड खिलाकांड म्हणून ओळखले जाते.

शुक्ल यजुर्वेद

शुक्ल यजुर्वेदाचे ४० अध्याय असून त्यामध्ये दर्शपौर्णमासादी यज्ञ,सूत्र प्रार्थना, अभिचार मंत्र, रूद्रोपासना, अक्षदोपासना व ईशोपनिषद आलेले आहे शुक्ल यजुर्वेदाच्या माध्यंदिन व काण्व अशा दोन शाखा आहेत. यजुर्वेदाम यज्ञसंस्थेचे परिणतरूप दिसते. वैदिक देवतांचे महत्त्व कमी होऊन यज्ञविधी यज्ञपुरोहित यांना महत्त्व आले. राजसूय, अश्वमेध इत्यादी यज्ञांमधून राजकीय जीवन चित्र दिसते. यजुर्वेदाचे साहित्य वाङ्मयीन दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण नसले तरी प्रार्थ पद्धतीचा आरंभ व वाढ, धर्म व त्यांचा विकास यांच्या अभ्यासकास यजुर्वेद आधारग्रंथ आहे. यजुर्वेदाची रचना ऋग्वेद संकलनाच्या शेवटच्या कालखंडात झाव मैत्रायणी, काठक आणि कपिष्ठल यांचा एक कालखंड तैत्तिरीय शाखेचा दुस कालखंड आणि शुक्लयजुर्वेदाचा तिसरा कालखंड असे सामान्यतः यजुर्वेदाचे रचनेचे कालखंड मानता येतात.

अथर्ववेद

अथर्ववेद चारही वेदांपैकी अखेरचा वेद होय. यज्ञविधींचे सूत्रसंचालन करणाऱ्या ब्राह्मण या पुरोहिताला मार्गदर्शन करणाऱ्या सुक्तांचा समावेश या वेदात होतो. हा जरी अखेरचा वेद असला तरी त्यातीलकाही ऋचा ऋग्वेदकालाइतक्या प्राचीन आहेत. या वेदात विविध प्रकारचे अभिचारयंत्र (जारणमारण मंत्र) आणि इतर जादूचे मंत्र मोठ्या प्रमाणावर संग्रहित केले आहेत. यातील बहुसंख्य ऋचांचा साक्षात्कार अथर्वन नामक ऋषीला झाल्यामुळे या वेदास 'अथर्ववेद' हे नाव प्राप्त झाले. 'अथर्ववेद' या शब्दाचा आणखी एक अर्थ अग्नी आणि सोम यांना पूजणारा असा आहे. प्राचीन काळी अग्निहोत्री पुरोहित अथर्वन या नावाने ओळखला जाई. 'अथर्वान्गिरसवेद' हे या वेदाचे प्राचीन नाव होते. अथर्ववेदाच्या रचनेमागे अक्षय आणि अंगिरस असे दोन महाऋषी आहेत. त्यापैकी अक्षयांनी

परकियांच्या पूजाविधी जादूटोणा, भूतपिशाच यांच्या पूजांचा समावेश असणारे मंत्र रचले. अंगीरसांनी नवे आचार सांगणारे विधी अंमलात आणले. अथर्ववेदाच्या नऊ शाखा आहेत. १) पैपलाद, २) नौद किंवा नौदायन, ३) मौद किंवा मौदायन, ४) शौनक, ५) जाजल ६) जलद, ७) ब्रह्मवंद, ८) देवदर्श, ९) चारणवैद्य या शाखांपैकी पैपलाद आणि शौनक या दोन शाखांच्या संहिताच आज उपलब्ध आहेत.

पैपलाद शाखेच्या अथर्ववेदसंहितेत एकुण वीस कांडे आहे. गोपथ ब्राह्म हे अथर्ववेदाचे एकमेव ब्राह्मण होय. अथर्ववेदामध्ये ४० अध्याय, ७३१ सूक्त आणि ६००० मंत्र आहेत. त्यापैकी १/४ मंत्र ऋग्वेदातून घेतलेले आहेत. ऋग्वेद आणि हते. गायर्वेद यांना समान असलेल्या ऋचांपैकी अर्ध्याहून अधिक ऋचा ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळात आढळतात, आणि उरलेल्या ऋचांपैकी बहुतेक ऋचा ऋग्वेदाच्या पहिल्या व आठव्या मंडळात आढळतात.

अथर्ववेदाच्या पहिल्या अठराकांडांच्या रचनेत काहीसा पद्धतशीरपणा दिसून येतो. पहिल्या सात कांडातील सूक्तांपैकी बरीचशी सूक्ते लहान आहेत. एक ते पाच या कांडातील सूक्तांमध्ये अनुक्रमे चार, पाच, सहा, सात, आठ ऋचा आहेत. सहाव्या कांडातील बहुसंख्य सूक्ते तीन ऋचांची असून सातवे सूक्त एक ते दोन तरी ऋचांच असून सातवे सूक्त एक ते दोन ऋचांची असून सातवे सूक्त एक ते दोन ऋचांचे आहे.

पंधराव्या व सोळाव्या कांडाचा अपवाद वगळता आठ ते अठरा या कांडांमधील सूक्ते दीर्घ आहेत. अथर्ववेदाचे पंधरावे कांड पूर्णतः गद्यमय असून सोळाव्या कांडाचा बराचसा भागही गद्य आहे. या वेदात मुख्यतः वैदिक छंदच वापरण्यात आले आहे. अथर्ववेदाची भाषा सर्वसाधारणः ऋग्वेदासारखीच असली यजुर्वेदाच्या तरी काही ठिकाणी भाषेचे रूप ऋग्वेद कालानंतरचे वाटते. लोकभाषेतील शब्दांचा वापरही ऋग्वेदापेक्षा अधिक दिसतो. अथर्ववेदाचा रचनाकाल काटेकोरपणे सांगणे अवघड आहे. इतिहासकार्य वि.का. राजवाडे मंडळ धुळे येथून प्रकाशित होणाऱ्या 'संशोधक' या त्रैमासिकाच्या जून २००३ च्या अंकामध्ये 'अथर्ववेदाचा कालनिर्णय' या वेदात हा डॉ. पु. नी. फडके यांचा लेख प्रकाशित झाला आहे. त्यानुसार इ.स.पू. ६०० नंतर अथर्ववेदाची रचना झाली असे मत डॉ. फडके यांनी मांडले आहे. त्यांच्या मते आणि इतर अथर्ववेदातील नक्षत्रांचा उल्लेख वरील विधानास बळकटी आणतो. कांड १९ मधील सूत ७ मध्ये २८ नक्षत्रांचा उल्लेख आहे. त्यापैकी अभिजात नक्षत्र सध्या नाही. उरलेल्या २७ नक्षत्रांची पृथ्वी प्रदक्षिणा एका वर्षात पूर्ण होते म्हणून प्रत्येक नक्षत्राच्या जाणारा वाट्यास साडेतेरा दिवस येतात. ही नक्षत्रमोजणी वसंत संपातापासून करतात. हा वसंतसंपात म्हणजे सूर्यमालेचे क्रांतिवृत्त व पृथ्वीचे विषुववृत्त यांचा संयोग आहे. पृथ्वीची उत्तरदिशा सूर्यमालेच्या उत्तरदिशेशी २३।। अंशाचा कोन करीत असल्यामुळे जाविधीच या संपात बिंदूस मागे गती आहे. साधारणपणे ७२ वर्षात एक दिवस म्हणजेच हजार वर्षात एक नक्षत्र (७२ □ १३.५) या प्रमाणात

संपातबिंदू मागे सरकतो. सध्या आपण मिनी नक्षत्रगणना अश्विनीपासून सुरु करतो मात्र अथर्ववेदामध्ये ही कृतिका नक्षत्रापासून करण्यात आली आहे. याचाच अर्थ अथर्ववेदाचा रचनाकाळ २००० वर्षापूर्वीचा असावा.

आर्य गंगेच्या खोऱ्यामध्ये स्थायिक झालेले होते. बंगालमध्ये दलदलीच्या प्रदेशात वावरणारा वाघ, आर्य व दस्यू यांच्यातील तीव्र संघर्ष, चातुर्वर्ण्य व्यवस्था इत्यादी वर्णन अथर्ववेदामध्ये आहे. अथर्ववेदातील अभिचार मंत्रांच्या प्राधान्यामुळे त्या वेदास बराचकाळ प्रतिष्ठा नव्हती. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद यांचा उल्लेख 'त्रयी अथवा 'त्रयी विद्या' असा करून नंतर अथर्ववेदाचा वेगळा उल्लेख केल्याची उदाहरणे आढळतात. अथर्ववेदातील विविध विषय पाहता, त्यात मानवी संबंध आणि भावभावना यांचा वैविध्यपूर्ण प्रत्यय येतो. वैदिक काळातील आर्यांच्या सर्वसामान जीवनाचे प्रतिबिंब त्यामध्ये दिसते.

लोकसमजुती आणि लोकाचार यांचे दर्शन अथर्ववेदामध्ये होते. अथर्ववेदातून मिळणारी माहिती मानवशास्त्र, आणि देवविषयक कल्पनांचा इतिहास यांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. गोपथ ब्राह्मणांतील उल्लेखानुसार सर्ववेद, पिशाचवेद, असुरवेद, इतिहासवेद आणि पुराणवेद हे अथर्ववेदाचे पाच उपवेद मानले जातात.

अथर्ववेदाचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे त्याच्या शेवटी जोडलेले 'अंत्येष्ट प्रकरण' होय. तत्कालीन समाजामध्ये अंत्यसंस्कारासंबंधी उदासीनता होती याचे स्पष्ट पुरावे समकालीन वाङ्मयात मिळतात. अथर्ववेदामध्ये २० व्या प्रकरणात श्राद्धांसंबंधी निर्देश केले आहे.

ब्राह्मणग्रंथ

ब्राह्मणे ही वेदांची परिशिष्टे मानली जातात. वेदांमधील ऋचांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी ब्राह्मणग्रंथाची रचना झाली. 'विस्तार पावलेले वेदग्रंथ' असे त्यांचे वर्णन केले जाते. ऋग्वेदातील मंत्रांना ऐतरेय व कौषीतकी या ब्राह्मणग्रंथामध्ये स्पष्ट केले आहे. शतपथ व तैत्तिरीय हे ब्राह्मणग्रंथ यजुर्वेदावर आधारीत आहेत. सामवेदावर षड्विंश जैमिनीय हे ब्राह्मणग्रंथ आहेत.

आरण्यके व उपनिषदे

आरण्यके व उपनिषदे ही ब्राह्मणग्रंथांची परिशिष्टे आहेत. 'आरण्यक' म्हणजे अरण्यातच ज्या ब्राह्मणभागाचे किंवा वेदभागाचे पठण करावयाचे तो भाग होय. मुळात उपनिषदे हीच आरण्यके आहेत. अनेक प्राचीन उपनिषदे वर्तमान आरण्यकांचे भाग आहेत. उपनिषद म्हणजे गुरुजवळ बसून शिकावयाची अध्यात्मविद्या होय. उपनिषदाचा हा व्युत्पात्तीसिद्ध अर्थ असला तरी, उपासना, रहस्य किंवा गूढ ज्ञान असाही त्याचा अर्थ आहे. उपनिषदे व आरण्यके म्हणजेच 'वेदान्त', म्हणजे वेदांच अखेरचा भाग होय. आरण्यकांमधील तत्वज्ञानप्रधान प्रकरणे उपनिषदे म्हणून विशेषतः निर्दिष्ट केली आहेत. प्राचीनकाळी आरण्यक व उपनिषद हे दोन्ही शब्द पर्यायी शब्द होते.

इ.स.पू. सहावे शतक म्हणजे ब्राह्मणकाळाच्या अखेरीस आरण्यके व प्राचीन तेरा किंवा चौदा उपनिषदे निर्माण झाली याबाबत बहुतेक संशोधकांचे एकमत आहे आरण्यके ही वनवासी ऋषींनी वाचवयाची असली तरी उपनिषदातील तत्त्वज्ञानाची चर्चा गाव व नगरामध्ये होत होती. उदा. जनक राजाने भरविलेल्या वादसभेत झालेल्या अनेक ब्रह्मतत्त्ववेत्यांच्या चर्चेचा वृत्तांत व जनकाच्या महालात झालेली चर्चा बृहदारण्यकांमध्ये अध्याय ३ व ४ मध्ये आली आहे. *आरण्यके सहा आहेत. ऋग्वेदाचे ऐतरेयारण्यक, ऋग्वेदाचे कौषितकी किंवा शांखाखनारण्यक, कृष्णयजुर्वेदाचे तैत्तिरीयारण्यक, कृष्णयजुर्वेदाचे बृहदारण्यक, सामवेदाचे जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मण, कृष्णयजुर्वेदाच्या मैत्रायणीय शाखेचे मैत्रशयंणी आरण्यक*

उपनिषदांमध्ये छांदोग्योपनिषदही तांड्य या सामवेदीय ब्राह्मणांचे आरण्यक आहे. ईशोपनिषद हे शुक्लयजुर्वेदाच्या संहितेचा अखेरचा अध्याय होय. प्राचीन उपनिषदांमध्ये केनोपनिषद, कठोपनिषद, प्रश्न, मुंडक, ऐतरेय, तैत्तिरीय, छांदोग्य, बृहदारण्यक, कौषितकी ही उपनिषदे सर्व उपनिषदांमध्ये प्राचीन आहेत. आद्यशंकराचार्यांनी मुण्डकोपनिषदावर भाष्य केले आहे. आरण्यके व उपनिषदे सांगणान्यांमध्ये ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर दोन्हीही वर्ग होते.

छंदोग्योपनिषदामध्ये राजा अश्वपती कैकेय व बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये राजा जनकाकडे यज्ञकर्ते ब्राह्मण तत्त्वज्ञान शिकविण्याकरिता येत असत असे वर्णिले आहे. स्त्रियाही ब्रह्मवेत्त्या होत्या. गार्गी वाचनक्नवी ही ब्रह्मवेत्यांच्या सभेत तात्त्विक वादविवाद करते, असे बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये वर्णन आहे. उपनिषदांचे, आरण्यकांचे उपासना व तत्त्वज्ञान हे मुख्य विषय आहेत.

तत्त्वज्ञान

आरण्यक व उपनिषदांमध्ये उत्तर वैदिक तत्त्वज्ञानांनी मांडलेल्या तत्त्वविचारांचा समावेश होता. आत्मन् आणि ब्रह्मा या कल्पनांभोवती गुंफलेले सखोल तत्त्वज्ञान उपनिषदांमध्ये समाविष्ट आहे. उपनिषदांमधील तत्त्वज्ञानात्मक विचारांची पद्धती दोन प्रकारची आहे. उपदेशात्मक, युक्तिवादात्मक. मूळ उपनिषदे ब्रह्मचिंतनपर किंवा अत्मचिंतनपर आहेत. उपनिषदांमधून अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैताद्वैत व द्वैवतत्त्वज्ञान निर्माण झाली.

औरंगजेबाचा भाऊ दारा शुकोह याने फार्सी भाषेत बऱ्याच प्राचीन उपनिषदांचे भाषांतर केले. फार्सीमधून १९ व्या शतकात लॅटिनमध्ये या भाषांतरांचे भाषांतर झाले. जर्मन तत्त्वज्ञ शेलिंग आणि शोपेनहौअर उपनिषदांसंदर्भात म्हणतात, 'की उपनिषदे ही उच्चतम मानवी प्रज्ञेची निर्मिती आहे'. पॉल डॉइसेनने जर्मन भाषेत उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानावर प्रबंध लिहिला. मॅक्स म्यूलरने 'सेक्रेड बुक्स ऑफ द ईस्ट' या ग्रंथमालेत प्राचीन बारा उपनिषदांचे इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध केले आहे.

उपनिषदे म्हणजे मानववंशाचे प्राचीन तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्र आहे. मानवी मन, विश्व आणि त्यांचे परस्पर संबंध जाणून घेण्याचा आश्चर्यकारक असा हा सूत्रग्रंथामध्ये यज्ञक्रियेबरोबरच, तत्कालीन स्त्री-पुरुषांचे समाजातील स्थान, चारवर्ण व त्यांची कर्तव्ये, न्यायशास्त्र, आश्रमव्यवस्था इत्यादींची विषयांवार माहिती आहे. राजाच्या कर्तव्यासंबंधीची सखोल माहिती धर्मसूत्रामध्ये दिली आहे. राजा म्हणजे प्रजेचा सेवक, परंपरा, धर्म यांचे पालन करणारा, शांतता व सुव्यवस्था ठेवणारा, शत्रूपासून प्रजेचे संरक्षण करणारा इत्यादीं संबंधी माहिती सूत्रग्रंथामध्ये आहे.

वेदांग- वेदांमधील कठीण मंत्रांचा उच्चार स्पष्ट करण्यासाठी ज्या ग्रंथांची रचना झाली त्यांना वेदांग (वेदांचे अंग) म्हणतात. वेदांगाची संख्या एकूण सहा आहे. **छंद** -छंद म्हणजे पद्यशैली शास्त्र होय. छंदबद्ध रचनेमुळे काव्याचा अर्थ अधिक स्पष्ट होतो. **व्याकरण** - शुद्ध लिहिण्या बोलण्याचे शास्त्र म्हणजे व्याकरण होय. व्याकरणास वेदाचे मुख मानले जाते. **शिक्षा** - वेदांमध्ये स्वरांना महत्त्व आहे. स्वरांच्या कमी जास्त आवाजातील उच्चारामुळे अर्थबदल होतो. त्यावर हे शास्त्र आधारित आहे. **कल्प** - वेदांमधील विविध यज्ञांचे, संस्कारांचे क्रमशः वर्णन या वेदांगामध्ये आहे. **निरुक्त** - वेदांमधील शब्दांची उत्पत्ती यात दिली असून त्यास भाषाविज्ञान असेही नाव आहे. **ज्योतिष** - यामध्ये विविध नक्षत्रांची माहिती दिली आहे. नक्षत्र, तिथींचे केलेले अध्ययन म्हणजे ज्योतिष होय. नारदस्मृतीमध्ये १८ ज्योतिषाचार्यांचा उल्लेख आला आहे. ज्योतिष विज्ञानाच्या प्रगतीचा आलेख यामध्ये विस्तृतपणे मांडला आहे.

उपवेद

चार प्रमुख; वेदांव्यतिरिक्त जीवन उपयोगी महत्त्वाच्या काही विषयांवर ग्रंथनिर्मिती झाली आहे. या ग्रंथांनाही वेदाइतकेच महत्त्वपूर्ण स्थान असून त्यांना उपवेद (वेदांचे लहान स्वरूप) म्हणतात. एकूण सहा उपवेद आहेत.

आयुर्वेद - ज्या शास्त्रामध्ये आयुष्याबद्दलचे ज्ञान आहे किंवा ज्या शास्त्राच्या उपयोगाने आयुष्य प्राप्त करून घेता येते त्या शास्त्रास आयुर्वेद म्हणतात. प्राथमिक स्वरूपाचा आयुर्वेद लिखित स्वरूपामध्ये अथर्ववेदामध्ये दिसतो. चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता व काश्यपसंहिता यांच्यामध्ये त्यास शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झालेले दिसते. आयुर्वेदामध्ये मानवी जीवन व सृष्टी यांच्या क्रियाप्रतिक्रियांचे मौलिक तत्त्वचिंतन चित्रित केले आहे. तत्त्वज्ञान हा आयुर्वेदाचा पाया आहे व उच्च सुसंस्कृत मानवी जीवन त्याचा आदर्श आहे. आयुर्वेद हा धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या पुरुषार्थांचे अधिष्ठान आहे. आयुर्वेद हे भारतीय विज्ञान आहे. वन औषधींच्या साह्याने मानवी रोगनिदान करण्यावर आयुर्वेदाचा भर आहे. **धनुर्वेद** - युद्धासाठी पूर्वी धनुष्यबाणाचा वापर करीत. धनुर्वेदामध्ये धनुष्यबाण प्रशिक्षणाचे ज्ञान (धनुष्यबाण विद्या) सांगितले. **गंधर्व वेद** -गंधर्ववेदामध्ये सामवेदाप्रमाणेच गायन, वादन कलेची माहिती दिली आहे.

स्थापत्य - यामध्ये विविध प्रकारच्या बांधकामाविषयी माहिती दिली आहे. **कला** - यामध्ये विविध कलाची व शाखांची माहिती दिली आहे. अर्थशास्त्र आर्थिक व्यवहारासंबंधीच्या माहितीचे शास्त्र, आर्थिक व्यवहारासंबंधी माहिती दिली आहे.

वैदिक साहित्याने भारतीय संस्कृतीला आध्यात्मिक आधार दिला, स्थैर्य प्राप्त करून दिले. आर्यांनी भारतीयांना आशावादी दृष्टिकोन दिला. वैदिक वाङ्मयामध्ये कोठेही नैराशयवादी व आत्मग्लानी दिसून येत नाही. वैदिक साहित्याने माणसामधील चिंतनशील वृत्ती वाढवली. खऱ्या अर्थाने विकसित मानवी जीवनाकडे वाटचाल करण्यास सुरूवात झाली हा वैदिक साहित्याचा परिणाम होय.

ब) जैन व बौद्ध धर्म : इ.स.पू. ६ व्या शतकातील धार्मिक स्थित्यंतरे

भारतात आर्यकालीन भौतिक प्रगती व संपन्नतेच्या पार्श्वभूमीवर ज्ञान संस्कृतीचा विकास झाला. विल ड्युरांट म्हणतात त्याप्रमाणे, 'संपन्नतेच्या पार्श्वभूमीवर धर्माचा विकास होत नाही. जेव्हा धर्मात अनिष्ट प्रवृत्ती वाढल्या तेव्हा त्याला प्रतिक्रिया म्हणून भारतात मुक्तीचा मार्ग सांगणारे अनेक पंथ पुढे आले. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात प्रमुख नऊ दर्शने महत्त्वाची आहेत. त्यापैकी तीन दर्शने वा तत्त्वज्ञाने नास्तिक आहेत. त्यापैकी चार्वाकाच्या तत्त्वज्ञानाने ब्राह्मणी वर्चस्वाला धक्का दिला. पुढील काळात जैन व बौद्ध या नास्तिक तत्त्वज्ञानाने चार्वाकाने निर्माण केलेली पोकळी भरून काढली. इ.स.पू.सहावे शतक धार्मिक क्रांतीच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरले. इराणमध्ये तत्त्ववेत्ता झरतूष्ट्र, चीनमध्ये कन्फ्यूशियस, लाओत्से व भारतात महावीर जैन व गौतम बुद्ध थोर दार्शनिक होऊन गेले. या शतकात जैन धर्मास उर्जितावस्था प्राप्त झाली व बौद्ध धर्माचा उदय झाला त्यास पुढील घटक कारणीभूत ठरले.

उत्तर वैदिक काळात यज्ञ मोक्ष प्राप्तीसाठी आवश्यक मानण्यात आला. यज्ञीय कर्मकांडाच्या अतिरेकास लोक कंटाळले होते. यज्ञ व पारलौकिक जीवनाचा संबंध कळत नव्हता. धर्मविधीत सर्वसामान्यांना स्थान नव्हते. त्यासाठी पुरोहित वर्गाची आवश्यकता असे. कर्मकांडातून पुरोहित वर्ग पोसला जात होता. यज्ञामुळे या वर्गाच्या वाढत्या वर्चस्वाने सामान्य जनतेत नाराजी निर्माण झाली. कर्मकांडाच्या अतिरेकातून अंधश्रद्धेसारख्या अनिष्ट प्रवृत्ती वाढल्या. समाजाचे नैतिक स्वास्थ्य बिघडू लागले होते. समाज अधोगतीकडे वाटचाल करत होता. सरळमार्गी व्यक्तिची कुचंबना होत होती व आत्मिक अशांती निर्माण झाली होती. त्यातून वैराग्यवृत्तीचा विकास झाला. यज्ञात प्राणी हिंसा वाढू लागली होती. यज्ञयागासाठी खर्चही प्रचंड येत होता तो सामान्यांच्या आवाक्याबाहेरचा होता. त्यातच वैदिक वाङ्मय संस्कृत मध्ये असल्याने सामान्य जनता या ज्ञानापासून वंचित होती. वैदिक वाङ्मय अत्यंत क्लिष्ट असून वेदांचे अर्थ सर्वसामान्यांना समजत नसल्याने धार्मिक कृत्यांभोवती गुढ वलय निर्माण होऊन बुवाबाजी सुरू झाली होती. मंत्र तंत्र जादुटोण्याचा विकास झाला होता. वर्णा वर्णात

वैमनस्य निर्माण झाले होते. जातीभेद मोठ्या प्रमाणावर वाढला होता. जातीव्यवस्था याच काळात अधिक दृढ होत जाऊन सामान्य जनतेत वरीष्ठ वर्गाबद्दल तिरस्कार निर्माण झाला. उपनिषदातूनही कर्मकांडावर मोठ्या प्रमाणात टीका होऊ लागली. असमानता अन्याय भेदभाव व त्यातून शोषण वाढले होते. या जाचक परिस्थितीतून सर्वसामान्यांना मुक्त करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली होती. अशा विविध कारणांमुळे वैदिक धर्म विरोधी प्रक्रिया सुरू होऊन मुक्तीचा नवा मार्ग सांगणारे अनेक पंथ इ.स.पू. ६ व्या शतकात उदयास आले. त्यातून वैचारिक गांधळ वाढला. यावेळी दैवी शक्तीचे महत्त्व नाकारून मानवाला समर्थ करण्याचे व मानवकेंद्रित धर्म निर्माण करण्याचे कार्य महावीर व गौतम बुद्ध यांनी केले. इ.स.पू.६ व्या शतकातील आर्थिक स्थित्यंतरे त्यास कारणीभूत ठरली.

जैन धर्म

भगवान महावीर व गौतम बुद्ध समकालीन होते. जैन धर्माचे बौद्ध धर्माशी अनेक बाबतीत साम्य असले तरी भेदही महत्त्वाचे आहे. जैन धर्माचे ब्राह्मण धर्माशीही साम्य असल्याने प्रा. हॉपकिन्स जैन धर्माचे वर्णन ब्राह्मणधर्म आणि बौद्ध धर्म यांचा मध्य साधणारा ईश्वरवाद असा करतात. जैन धर्म प्राचीन असून ऋग्वेदात ऋषभनाथ या पहिल्या तीर्थकरांचा तर यजुर्वेदात अजीतनाथाचा उल्लेख आहे. विष्णु पुराणात ऋषभनाथास नारायणाचा अवतार मानण्यात आले आहे. जैन ऋषींचा निग्रंथ म्हणून उल्लेख येतो. ऋषभदेव उत्तर वैदिक काळात होऊन गेले. त्यांचा संबंध आयोध्याच्या सुर्यवंशाशी होता. चक्रवर्ती शासक ऋषभनाथाने संसारसुखाचा वीट येऊन, मुलगा भरताकडे सूत्रे सोपवून, स्वतः तपश्चर्येस मुक्त झाले. पुढे कैलास पर्वतावर त्यांचा मृत्यू झाला. त्यांनी मुक्तीचा जो नवा विचार मांडला त्याला धर्माचे स्वरूप प्राप्त झाले. ऋषभनाथांनी स्थापन केलेल्या या धर्मास पार्श्वनाथ व महावीरांनी उर्जितावस्था प्राप्त करून दिली. इक्ष्वांकु वंशाशी संबंधीत काशीचा क्षत्रिय राजा अश्वसेन व वामादेवी यांचा मुलगा पार्श्वनाथाचा जन्म बनारस येथे महावीरांपूर्वी २५० वर्षे झाला. त्यांचा विवाह कुशस्थल राजा नरवर्मनची कन्या प्रभावतीशी झाला. ३० व्या वर्षी घर सोडून समवेत पर्वतावर ८४ दिवस कडक तपश्चर्या करून केवलज्ञान मिळविले व ७० वर्षे फिरून धर्मप्रसार केला. त्याने निग्रंथ परिव्राजकांचा एक संघ निर्माण केला. १०० व्या वर्षी बिहारमध्ये (पारसनाथ टेकडी) मृत्यू झाला. त्यांनी नैतिक सिद्धांतावर जास्तभर दिला. मरगळलेल्या धर्मात चैतन्य आणले. यज्ञ व दैववादास विरोध केला. सामाजिक समतेचे समर्थन केले. कठोर तपस्या, इंद्रिय संयम, शरीर कष्ट हे मोक्षप्राप्तीचे मार्ग सांगितले. सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह हे चार चातुर्याम सांगितले. विद्वान पार्श्वनाथास जैन धर्माचा आद्य प्रवर्तक मानतात.

तीर्थकर - दुःखमय मनुष्य जीवनातून पार होण्यासाठीचे नियम म्हणजेच तीर्थ ते तयार करणाऱ्यांना जैन धर्मात तीर्थकर म्हणून ओळखले जाते. जैन परंपरेनुसार २४ तीर्थकर झाले. अधिकतर जैन

तीर्थकरांचा जन्म मध्य गंगा मैदानात झाला व बिहार प्रदेशात ते निर्वाणास पोहोचले. जैन धर्मात मानण्यात येणारे तीर्थकर पुढील प्रमाणे - १) ऋषभदेव, २) अजीतनाथ, ३) संभवनाथ, ४) अभिनंदन, ५) सुमती, ६) पदमप्रभा, ७) सुपार्श्व, ८) चंद्रप्रव, ९) पुष्पदंत, १०) शीतल, ११) श्रेयन, १२) वसूपूज्य, १३) विमल, १४) अनंत, १५) धर्म, १६) शांती, १७) कण्ठू, १८) अर, १९) मल्ली २०) मनिसुव्रत, २१) नेमीनमा, २२) अरिष्टनिमि, २३) पार्श्वनाथ, २४) महावीर

भगवान महावीराचे चरित्र - ज्ञातृक वंशाच्या क्षत्रिय जमात अधिपती सिद्धार्थ व लिच्छवीची राजकन्या साजा चेटकची बहिण त्रिशलादेवी यांच्या पोटी इ. स. पूर्व ५४० मध्ये वर्धमान महावीराचा जन्म वैशाली (वृज्जी) जवळील कुंडनपूर (कुंदग्राम, उ. बिहार) नगरात झाला. महावीरांचा विवाह यशोदाशी झाला. त्यांना प्रियदर्शना (अन्नोजा) ही मुलगी होती. मोठा भाऊ नंदिवर्धनच्या अनुमतीने महावीरांनी वयाच्या ३० व्या वर्षी इ.स.पू. १६९ मध्ये निग्रंथीयांनुसार संन्यासधर्म स्वीकारला. ऋजुपर्णिका नदीकाठी १२ वर्ष समस्चर्येनंतर वैशाख महिन्यात वयाच्या ४२ व्या वर्षी इ.स.पू. ५५७ मध्ये महावीरास अवलज्ञान प्राप्त झाले. त्यानंतर ४२ वर्ष त्यांनी धर्म प्रसारासाठी चंदा, वैशाली, साजगृह, नालंदा, मिथिला, लाढ, श्रावस्ती, पावा येथे भ्रमण केले. महावीरांनी सर्व विकारांना जिंकले ते जितेद्रिय बनले म्हणून त्यांना जीन नावाने ओळखले जाऊ लागले. जीन वरून जैन शब्द रुढ झाला. महावीरांनी जैन मताची पुनर्रचना करून त्याला नवीन प्रेरणा दिली. ६ वर्ष महावीरांबरोबर असणाऱ्या गोशालने महावीरांशी लाल्या मतभेदातून आजीवक संप्रदायाची स्थापना केली.

महावीरांनी वेदप्रामाण्य नाकारले. वेद अपौरुषेय नाहीत, असे त्यांचे मत दात वैदिक धर्मातील यज्ञयागाला त्यांचा विरोध होता. महावीर अनुयायांचे श्रमण (संन्यासी) व श्रावक (संसारी) असे दोन प्रकार होते. इ.स.पू. ४६७ मध्ये महावीरास पटना जिल्ह्यातील राजगृह जवळ पावा येथे वयाच्या ७२ व्या वर्षी निर्वाण प्राप्त साल. महावीरास अर्हत जिन महावीर नावाने ओळखले जात असे. महावीरांनंतर यातायात सुधर्मा, जम्बुस्वामी हे ३ केवलज्ञानी विष्णू, नंदिमित्र, अपराजित, गोवर्धन व भद्रबाहु हे ५ श्रुतकेवली होऊन गेले.

जैन धर्माची शिकवण आणि तत्त्वज्ञान

जैन मतानुसार सृष्टीला आदि व अंत नाही. ईश्वर सृष्टीकर्ता नाही. ईश्वराचे अस्तित्व जैन मान्य करतात, परंतु अवास्तव व जीनांपेक्षा जास्त महत्त्व ते देत नाही. सांख्याप्रमाणेच जैन हे द्वैतवादी होते. विश्व जीव, अजीव या दोन तत्त्वात विभागले आहे. पाषाणातही जीव असल्याचे ते मानतात. अनेक जीववाद हा जैनांचा विशेष आहे. ते वेद प्रामाण्य मानत नाहीत. यज्ञयागास त्यांचा विरोध होता.

माणूस विनाशी देह आणि अविनाशी आत्मा यापासून बनला आहे. प्रत्येक जन्मतः पाप आहे. या जन्मजन्मांतरीच्या फेऱ्यातून सुटण्यासाठी मोक्ष प्राप्तीसाठी इंद्रियावर विजय मिळवावा. चिंतन मनन

याद्वारे मोक्ष प्राप्ती करावी असे महाविरांनी सांगितले आहे. मागील जन्मातील कर्मानुसार जन्म प्राप्त होत असल्याने वर्ण व्यवस्थेला व जातीभेदास त्यांनी महत्त्व दिले नाही. कर्म जीवांना पूर्णपणे व्यापू शकते. कर्माशी संयुक्त आत्म्याला 'बद्ध आत्मा' म्हणतात. प्रत्येकाला चांगल्या कर्माद्वारे मोक्ष प्राप्त करता येतो. कर्मापासून सुटका जीवनाचे ध्येय मानण्यात आले आहे. जीवनाचे अंतिम ध्येय सत, असत पत्नीकडचे मानण्यात आले आहे. योग्य आत्म नियमनामुळे सर्व कर्म प्रयत्नपूर्वक दूर केल्यास जीव मुक्त होतो. जिनपद प्राप्त करण्यास इंद्रिय विजय व केवलज्ञान आवश्यक मानले आहे. मोक्षासाठी दुष्कर्मानाश व आत्म्याचा पूर्ण विकास साधण्यास जैन धर्मात महत्त्व देण्यात आले आहे. संसार कर्मांमुळे पुनर्जन्म मिळत असल्याने संन्यासमार्गावर त्यांचा भर असून कठोर व्रते, आत्मक्लेश यामार्गांनी आत्मा बलवान व शुद्ध होऊन मुक्ती मिळते असे सांगितले आहे. मोक्षमार्गाचे किंवा जीव कर्मात कसा अडकता व त्याची मुक्तता कशी होते याचे आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष, जीव, अजीव हे सात टप्पे (सात तत्त्वांची श्रेणी) सांगितले आहे. आस्त्रव म्हणजे कर्मद्रव्याला जीवाच्या दिशेने गती मिळते. कर्मद्रव्याचा जीवामध्ये प्रत्यक्ष अंतप्रवेश होतो म्हणजे बंध तर योग्य ज्ञान व आत्मसंयमनामुळे कर्मद्रव्याचा जीवामध्ये अंत प्रवेश होण्याचे थांबणे म्हणजे संवर व अंतप्रविष्ट कर्मद्रव्य बाहेर टाकण्याची निर्जरा क्रिया या कर्मबंधन गळून पडण्याच्या दोन अवस्था होय. यानंतर जीव व अजीव भागीदारी संपते म्हणजे मोक्ष. मोक्षानंतर जीवाला त्याचे उत्कृष्ट स्वरूप प्राप्त होते. जैन धर्मात सांगितलेल्या आचारधर्माचा कडकपणा हे त्यांचे प्रमुख लक्षण आहे. जैन धर्मात पाच महाव्रतांबरोबरच देशाच्या सीमाबाबत पाळावयाची बंधने तसेच कुणाचा उपहासकुचाळक्या व इच्छेचा अतिरेक करू नये याबाबतची दिव्रत, देशव्रत, अनर्थदंडव्रत ही तीन 'गुणव्रते'; मनाची एकाग्रता साधने, स्वच्छता, आहार, पाहुणे या संबंधीची सामायिक, प्रोषधोपवास, उपभोगपरिभोगापरिमाण, अतिथीसंविभाग ही चार 'शिक्षाव्रते' सांगितली आहेत.

पंचमहाव्रते

आत्म्याचा विकास व मोक्ष प्राप्तीसाठी जैन धर्मियांनी पंचमहाव्रतानुसार वर्तन करावे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिगृह, ब्रह्मचर्य या पंचसुत्रीस धर्माज्ञा म्हणतात. या धर्माज्ञा जैन तत्त्वज्ञानाचा आधार आहेत. अहिंसेला जैन धर्मात अनन्य साधारण महत्त्व आहे. इतर धर्माच्या तुलनेत जैन धर्म अहिंसा विचाराने अधिक व्यापला आहे हे जैन तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य आहे. केवळ आचारातील अहिंसा अपेक्षित नसून कुणालाही न दुखावणे व कुणाचेही वाईट न चिंतीने म्हणजेच आचाराबरोबरच वाचा व विचाराची व्यापक अहिंसा त्यांना अपेक्षित आहे. एखाद्याला मदत करणे शक्य असल्यास त्याचे अहित होऊ नये म्हणून त्याला मदत करण्यालाही महत्त्व देण्यात आले आहे. अहिंसेच्या भूमिकेमुळेच शेती व्यवसाय वर्ज्य मानण्यात आला. सत्य म्हणजे केव्हाही असत्य न बोलणे. अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे.

अपरिग्रह म्हणजे आवश्यकतेपेक्षा जास्त वस्तूंची आसूकी न चरणमा व संग्रह न करणे. ही चार व्रते पार्श्वनाथ यांनी सांगितली असून महावीरांनी आत्माचे व्रत सांगितले आहे.

प्रत्येकाने विवाहापूर्वी कर्मठपणाने ब्रह्मचर्य पालन करावे. संन्याशाप्रमाणे सामान्यांसाठीही ही तत्त्वे असून शेवटच्या दोन तत्त्वांऐवजी स्वतःच्या गरजा शक्यतो कमी करणे व अव्याभिचार ही तत्त्वे पाळावीत. सामान्य मनुष्यांसाठी कमीप्रतीचे नियम 'अनुव्रत' व भिक्षुसाठी कठोर नियम 'महाव्रत' असे द्विविध आचारधर्म सांगितले आहेत. अर्थात दोन्हीमध्ये निकटचा संबंध असून त्यात अंशभेद आहे. पाच अनुव्रतात हिंसा, असत्य, चोरी, व्याभिचार व हावरटपणा करू नये असे सांगितले आहे. जैन संघात श्रमण आणि श्रावक दोघांचाही समावेश असे. ज्ञानजेष्ठ साधु संघांचा प्रमुख असे. साधुंमध्ये ज्ञानानुरूप साधु, उपाध्याय, आचार्य, सिद्ध, माहत या पाच श्रेण्यांना 'पंचपरमेष्ठी' म्हणतात.

त्रिरत्ने

सदचरित्र्यासाठी त्रिरत्ने सांगितली आहेत. मोक्षप्राप्तीच्या मार्गात मानवी कर्मांचा अडथळा येतो. ह्या कर्मांतून सुटण्याचा मार्ग त्रिरत्नाद्वारे सांगितला आहे. मुक्तीसाठी कर्मकांडाची आवश्यकता नाही. सम्यक श्रद्धा, सम्यक दर्शन, सम्यक जालना या त्रिरत्न पालनाने आत्मा शुद्ध होऊन मुक्ती मिळते.

महावीर बरोबर आहेत ही श्रद्धा असावी. जैन धर्मातील तत्त्वांचे योग्य ज्ञान वारसाचे योग्य आचरणाने कर्मांपासून सुटका करून घेता येते. थोडक्यात अचाराबरोबर श्रद्धा व ज्ञानालाही जैन धर्मात महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. जैन ज्ञानास चैतन्याचा अविष्कार मानतात. 'प्रमाण' व 'नय' ही ज्ञानाची दोन स्वरूपे असतात. जल दर्शनात मतिज्ञान, अर्वाध, मनःपर्याय, श्रुती व केवल हे ज्ञानाचे पाच प्रकार मानले आहेत. केवलज्ञान जीवाची शुद्धस्थिती दर्शविते. केवलज्ञानास त्यांनी अधिक महत्त्व दिले आहे. जीवित दुःखमय असल्याने देहदंडाने शरीर झिझवून जीवाचा मोक्ष कलन घेणे जैन धर्मास संमत आहे. जैन आचारसंहितेचे शेवटचे व्रत सल्लेखनास समाधीकरण म्हणतात. यात श्रावकाने सर्व मोह त्याग करून समाधिकरणाचा स्वेच्छेने स्वीकार करायचा. जगण्याची आशा संपते अशा वेळी सल्लेखना करावी. सल्लेखना म्हणजे आत्महत्या नव्हे तर मृत्यूचा शांततेने स्वीकार होय. सल्लेखनात मृत्यूच्यावेळी मनात जशी भावना असेल त्यानुसार कर्मफल मिळते .

जैन धर्मात पूजाविधी मान्य झाला होता. महावीर हयातीतच त्यांची चंदन प्रतिमा तयार करण्यात आली होती. पुढे सम्राट संप्रतीने जैन मंदिर बांधले होते असे म्हणतात. प्रतिक पूजा मोठ्या प्रमाणावर चालत असे. बौद्धाप्रमाणे स्तूपपूजा प्रचलित होती, परंतु उत्तर काळात मंदिराचे महत्त्व वाढत गेले. मंदिरात तीर्थकारांच्या मूर्ती स्थापन करण्यात येऊ लागल्या मध्ययुगापर्यंत हिंदु पूजाविधीचा मोठा प्रभाव जैनांवर पडला.

साहित्य - जैन उपदेश प्रारंभी मौर्यीक परंपरेने जतन करण्यात आले. या शिकवण संग्रहास पूर्व म्हणतात. १४ पूर्व होते. पूर्व ग्रंथ काळओघात लुप्त झाले कदाचित पुढे रचलेल्या अंग मुळे पूर्व मागे पडले असावेत. इ.स.पू. ३ व्या शतकात त्यांचे लेखन करण्यात आले. धर्मग्रंथांची रचना केव्हा झाली हे निश्चित सांगता येत नाही. ५व्या शतकाच्या अखेरीस किंवा ६ व्या शतकाच्या सुरुवातीस वल्लभीच्या आचार्य देवर्धीनेत्याचा शोध घेऊन यादी तयार केली. इ.स. ५१२ मध्ये वल्लभी येथे झालेल्या दुसऱ्या जैन धर्मसभेने आगमाचे संपादन करून त्यास अंतिम रूप दिले. त्यात ४५ ग्रंथांचा समावेश होता. त्यात ११ अंगे १२ उपांगे १० प्रकिर्ण ६ छंदसूत्रे ४ मूलग्रंथ व २ स्वतंत्र ग्रंथ आहेत. जैनांचे धर्मग्रंथ १४ पूर्व व ११ अंगे यात सामावले आहे. आगमांचे प्रामाण्य श्वेतांबरांनीच मान्य केले. दिगंबर पंथाच्या शास्त्रग्रंथाचे चार भाग असून त्यांना वेद म्हणतात. जैन साहित्याच्या आरंभकाळात 'तत्त्वार्थसूत्रा' चा कर्ता उमास्वाति 'नियमसार' व 'नाटकत्रयी' चा कर्ता कोण्डकुण्ड' व 'आत्ममीमांसे' कर्ता समन्तभद्र यांनी जैन तत्त्वज्ञानाच्या पायाला बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर ५ व्या शतकात सिद्धसेन दिवाकर, ८ व्या शतकात भट्ट अकलंक, ९ व्या शतकात हरिभद्र व विधानंद, १२ व्या शतकात देवसूरी, १३ व्या शतकात हेमचंद्र व मल्लिषेण सूरी, १५ व्या शतकात गुणरत्न, १७ व्या शतकात यशोविजय, हे महत्त्वाचे नामांकित साहित्यिक होऊन गेले. यात ६ वे ते ९ वे शतक जैन साहित्यातील सुवर्णयुग मानतात. जैन साहित्यात महाकाव्ये, पुराणे, आख्यायिका आहेत. धार्मिक साहित्याबरोबरच अन्य लेखानाकडेही जैनांनी लक्ष दिले. (नीतिकथा, पंचतंत्र नाटके, काव्ये, चरित्र, व्याकरण, काव्यशास्त्र, तत्त्वज्ञान) मध्यकाळाच्या सुरुवातीस त्यांनी संस्कृतचाही वापर केला. कन्नडमध्ये त्यांचे मोठे लेखन आहे.

पंथभेद

मगधात दुष्काळ पडल्याने भद्रबाहु बरोबर अनेक श्रमण दक्षिणेत गेले. स्थूलभद्र उत्तरेतच राहिला. काही काळानंतर परतलेल्या जैनांना उत्तरेतील जैनांच्या आचाराविचारातील फरक रुचला नाही. इ.स.पू. ७९ मध्ये स्थूलभद्र आणि भद्रबाहु यात त्यावरून मतभेद झाले त्यातुन अनुक्रमे श्वेतांबर व दिगंबर पंथ निर्माण झाले. श्रमणांच्या आचार भिन्नतेतून श्वेतांबरात ८४ व दिगंबरात ०४ उपपंथ निर्माण झाले श्वेतांबर व दिगंबर प्रमुख पंथ आहेत. श्वेतांबर हा सुधारक पंथ होता. श्रवण शुभ्र वस्त्रे वापरत. स्त्रिला मोक्ष व केवलज्ञान प्राप्त होते यावर विश्वास होता (उदा. मल्ली). केवलज्ञानी साधू अन्नावाचुन जगू शकत नाही असे मानत. मूर्तीपुजेस फुले, मिठाई, नैवेद्य वापरत. केव्हाही पूजा कारणे त्यांना मान्य होते. परिषदेने ठरवलेले ग्रंथ प्रमाण मानले. त्यांनी ग्रंथनिर्मिती अर्थमागधीत केली.

दिगंबर सनातनी होते. त्यांचे साधु विवस्त्र रहात. स्त्रिला मोक्षप्राप्ती होते व्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. केवलज्ञानी साधु अन्नावाचून जगू शकतात असे ते मानत. मूर्तीपूजेस तांदुळ व सुगंधी पदार्थ

वापरत. हिंसाभयाने रात्री पूजा करायची नाही असे मानत. कोणत्याही आगम ग्रंथाचे प्रामाण्य मान्य नव्हते . त्यांनी पीठे स्थापन केली. संस्कृत मध्ये लेखन केले. पुढे अनेक दिगंबर कपडे वापरू लागले.

प्रसार व प्रभाव

धर्मसंघ स्थापन करण्यात आले होते. महावीर हयातीत १४००० अनुयायी होते. १६ महाजनपदाशी महावीर संबंध आला. बिंबिसार जैन धर्माकडे आकर्षित झाला होता. या धर्मास जास्त लोकप्रियता लाभली नाही. कालओघात पश्चिम व दक्षिण भारतात संघ प्रसार झाला. दक्षिणेत प्रामुख्याने चंद्रगुप्त, भद्रबाहु, चालुक्य, यामकुट, कंदब, गंग यांच्यामुळे प्रसार झाला. चंद्रगुप्त मौर्य भद्रबाहुचा शिष्य याने उत्तर आयुष्यात कर्नाटकात वास्तव्य केले. त्याचा धर्मप्रसारासाठी उपयोग झाला असावा. मगधात दुष्काळ पडला असताना भद्रबाहु नेतृत्वात जैनांनी द. भारतात धर्म प्रसारासाठी स्थलांतर केले. इ.स. ५ व्या शतकात कर्नाटकात बसदि म्हणून ओळखले जाणारे मठ स्थापन झाले, त्यांना राजांकडून मदत मिळाली. अशोकानंतर दशरथ व संप्रती (अशोकाचा नातु) काळात जैन धर्मास चांगले दिवस आले. संप्रतीने माळवा, आंध्र, तामीळ प्रदेशात धर्मप्रसारक पाठवले. इ.स.पू ४ थ्या शतकात ओरिसा येथे जैन प्रसार झाला. उदयगिरी व खंडागिरी शिलालेखावरून १ ल्या शतकात आंध्र व मगध राजांना हरविणाऱ्या कलिंग सम्राट खारवेल राजाश्रयाने ओरिसात प्रसार झाला. २-व्या शतकात तामीळनाडूच्या दक्षिणभागापर्यंत प्रसार झाला. सातवाहनांनीही राजाश्रय दिला. माळव्याच्या शक राजांनीही जैन धर्माचा स्वीकार केला. गुप्तकाळात जैनमूर्तीच्याही प्रतिष्ठापना केल्या गेल्या. सोळंकी चालुक्यांनीही धर्मास आश्रय दिला, कुमारपालने दिक्षा घेतली. बदामी चालुक्यांनी मंदिरास देणग्या दिल्या. गुजरात चाल्लुक्य, मैत्रक, गुर्जर यांच्यामुळे पश्चिम भारतात जैन धर्म स्थिरावला. मध्ययुगात अनुयायी संख्या घटली. भारतातील काही भागात जैन धर्म प्रभावी ठरला. तरी भारताबाहेर त्याचा प्रसार होऊ शकला नाही.

जैन धर्माचा प्रसाराच्या तुलनेत प्रभाव मोठ्याप्रमाणावर झाल्याचे दिसून येते. जैनांनी धर्मप्रसार व त्या अनुशंगाने लेखन स्थानिक भाषेत केले. लेखनामुळे स्थानिक प्राकृत भाषेस प्रोत्साहन मिळाले. अनेक भारतीय भाषांमधील आद्य लेखन जैनांचे आहे. तमीळ व्याकरण, प्राचीन तमीळ कोश तसेच संस्कृत मधील वर्णनात्मक दार्शनिक लेखनास जैनांची देणगी मानायला हवे. इ.पू.६व्या शतकातच जैन मूर्तीकलेचाही विकास झाला. जैन मूर्तीची पूजा केली जात असे. गंगराजा राजमलचा सेनापती चामुण्डरायने गोमटेश्वर येथे ७० फुटी बाहुबलीची मुर्ती करविली. चुलगिरी पर्वतावरील प्रतिमा, मथुरा व पावापुरी येथील स्तूप, नागार्जुन पर्वत, उदयगिरी व ओरिसा येथील गुंफा, वेरूळच्या जैन गुहा तसेच अबुचे ११ व्या शतकातील दिलवाडा मंदिर, चित्तौड्या जैन मनोरा ही जैनांची कलेतील प्रगतीचे द्योतक आहेत. प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्यकाळातील जैन कला अधिक प्रशंसनीय आहे. वर्ण व्यवस्थेतील

दोष दुर करण्यास जैनांनी केलेले प्रयत्न व संस्कृत भाषेवजी लोकभाषेस त्यांनी दिलेले महत्त्व उल्लेखनीय आहे.

ऱ्हासाची कारणे

उणीवा विल डयुरांट म्हणतात त्याप्रमाणे जैन धर्मास “एकांतिक वैराग्यवादामुळे मर्यादितच लोकप्रियता लाभली.” जैन धर्मात इतरांना मदत करण्याला महत्त्व असले तरी मुख्य भर आत्मिक विकासाला देण्यात आल्याने जैन ऋषींनी त्यावरच अधिक लक्ष केंद्रित केले. शांततेचा पुरस्कर्ता धर्म असल्याने जोरदारपणे इतरांच्या मताचे खंडन करणे जैनमुर्णींना जमले नाही व धर्मांतरात रस दाखवला नाही. बौद्ध धर्माच्या तुलनेत जैन धर्माची तत्त्वे, कडक आचार विचार सामान्य लोकांच्या दृष्टीने आचरणास कठीण असल्याने फारसे अनुयायी लाभले नाही. राजाश्रयही त्यातुलनेने लाभला नाही. त्यातच जैन धर्मातही श्र्वेतांबर दिगंबर असे पंथ भेद निर्माण झाले. तसेच हिंदु धर्माची आलेली लाट व हिंदु धर्मातील जातीभेद जैन धर्मातही शिरला. यामुळे जैन धर्माचा ऱ्हास घडून आला.

बौद्ध धर्म व गौतम बुद्ध

आज हिमालयाच्या पायथ्याशी सदवर्तनी शक्य राजा शुद्धोधन व राजा सुप्रबुद्धची कन्या मायादेवी यांच्या पोटी कपिलवस्तूजवळील रोहिणी नदी काठी लुम्बिनी येथे शालवृक्षाखाली वैशाख पौर्णिमेस इ.स.पू.५६३ मध्ये सिद्धार्थाचा जन्म झाला. सात दिवसात आई मायादेवीचा मृत्यू झाल्याने मावशी महाप्रजापती गौतमीने सिद्धार्थाचे पालन पोषण केले. त्यामुळेच त्यास गौतम हे नाम मिळाले. काही इतिहासकार गौतम या गोत्र नावावरून त्यास गौतम नाव मिळाले. असे मानतात. सर्वाथसिद्ध शाक्यसिंह शौद्धोधन अर्कबंधु मायादेवीसुत बोधिसत्त्व वीर जिन अर्हत शाक्यमुणी तथागत य नावानेही गौतमला ओळखले जाते. गौतमचा विवाह दण्डपाणीची शाक्यकन्या यशोधराशी झाला. त्यांना राहुल हा मुलगा झाला. इ.स.पू. ५३८ मध्ये वयाच्या २९ व्या वर्षी गौतमने जन्ममृत्युतून मुक्ती आणि प्रज्ञान मिळविण्याच्या उद्देशाने गृहत्याग केला. त्यास ‘महाभिनिष्क्रमण’ म्हणतात. गृहत्यागानंतर कोसलच्या आळार कालामब राजगृहच्या उद्रक या विदवानांबरोबरील सहवास व चर्चा, गया पर्वताजवळ निरंजन नदी काठी उरूवेला येथील तपश्चर्या गौतमाचे समाधान करू शकली नाही. ०६ वर्षांच्या तपश्चर्येनंतर गया (बुद्धगया) येथे निरंजन (फल्गु) नदीकाठी पिंपळवृक्षाखाली (बोधीवृक्ष, बोधिद्रुम) वैशाख पौर्णिमेस गौतमला खरे ज्ञान प्राप्त झाले. दुःखाचे स्वरूप व त्याच्या निर्मुलनाचा उपाय याविषयीच्या सत्याचा साक्षात्कार झाला. त्यामुळे त्यांना ‘बुद्ध’ म्हणण्यात येऊ लागले. ईश्वर मानवाचा कर्ता नसून जगात शाश्वत काहीच नाही. मानवी आसक्तीतून दुःख निर्माण होते त्यापासून मुक्त होऊन निर्वाणपद म्हणजेच अखंड शांती मिळवता येते. जेथे गौतमास ज्ञान प्राप्ती झाली त्या स्थानास बोधिमंद म्हणतात.

मुक्ती मिळाली त्या सत्याच्या प्रसाराच्या उदात्त कार्याला त्यांनी सुरूवात केली. काशीजवळ ऋषींचे नगर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सारनाथ येथे मृगदायवनात गौतमाने पहिले प्रवचन दिले त्यास 'धम्मचक्रप्रवर्तन' म्हणतात. उरूवेला येथे पूर्वी भेटलेल्या पाच सहकार्यांना गौतमाने प्रथम आपल्या धर्माची दिक्षा दिली. ते पंचवर्गीय म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यानंतर गौतम धर्मप्रसार करत काशी, राजगृह, कपिलवस्तू, मगध, अंग, कोसल अशा विविध राज्यात फिरले. राजगृह व राजा मसंजित यांच्या निमंत्रणावरून श्रावस्ती येथे दीर्घकाळ वास्तव्य केले. काही काळ नालंदासही त्यांचे वास्तव्य होते. वयाच्या ८० व्या वर्षी इ.स.पू. ४६३ मध्ये कुशिनगर व त्यांना महापरिनिर्वाण प्राप्त झाले. अंत्यसंस्कारानंतर ८ राज्यांना त्यांचे अवशेष देण्यात आले. त्यावर स्तूप उभारण्यात आले. यश, सरिपुत्र मौदगल्यायन, आनंद, मुलगा राहुल, गौतमी, सुदत्त (अनाथपिंडक), सार्थ वाहक, पाली, उपाली, श्रुद, सती, पुत्रा, पुर्णिका असे अनेक वेगवेगळ्या जातीतील, वर्गातील, थरातील अनुयायी लाभले. महाप्रजापती गौतमी दीक्षा घेतलेली पहिली स्त्री होती. आनंद हा त्याचा चुलत भाऊ त्यांचा पट्टशिष्य बनला होता. जय

जुन्या जाचक चालीरितीवर गौतमाने टिका केली. यज्ञसंस्था व कर्मकांडमुक्त हृदय परिवर्तनाद्वारे आत्म्याची नवी घडण करणारा मार्ग गौतमला सांगायचा होता. दुःखाचे कारण व मुक्तीचा मार्ग गौतमाने शोधला होता. मानवाला दुःखापासून मुक्त करायचे असल्याने त्याला हा मार्ग सर्वसामान्य जनतेला सांगायचा होता. कर्मकांड व खर्च न करता मनाला वळण लावून दुःखापासून मुक्त होण्याचा साधा सोपा व सरळ सर्वांना आचरता येण्यासारखा मार्ग सांगण्यामुळे सर्वसामान्य त्यांच्याकडे आकर्षित झाले होते.

बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान व प्रभाव

काल्पनिक समस्या व केवळ तात्त्विक चर्चेत गौतमला रस नव्हता. संसारीक वर त्याने लक्ष केंद्रित केले. मानवाला दुःख मुक्त करण्यात त्याला रस होता. दृष्टिकोन काहीसा व्यावहारिक, उपयुक्ततावादी, वास्तववादी होता. अनासक्ती, समाधान, ज्ञान व निर्वाण याकडे नेणाऱ्या मार्गाचा विचार त्यांनी केला. दुःखापासून मुक्ती यासंबंधीच्या ज्ञानाचा पवित्र जीवनाशी संबंध आहे. शुद्ध निकोप जीवनाला त्यांनी महत्त्व दिले.

चार आर्यसत्ये

वास्तव घटनांच्या व स्वानुभवाच्या आधारावर गौतमाने (शाश्वत सत्याच ओळख करून घेण्याकरता बुद्धाने चार प्रमुख तत्त्वे सांगितली) चार आर्य सत्ये मांडली. (०१) आयुष्यात दुःखच आहे. (०२) दुःखाचे कारण इच्छा होय. (०३) तृष्णानाश व्हायला हवी. (०४) इच्छेचा नाश झाल्यास निर्वाणपद प्राप्त होते. अंतिम उद्दिष्ट निर्वाण प्राप्ती होते. सत्याविषयीचे अज्ञान हे सर्व दुःखाचे मुळ कारण

आहे आणि दुःखापासून मुक्त होण्यासाठी निर्वाणप्राप्तीसाठी अष्टांग मार्गाचा अवलंब करण्यास बुद्धांनी सांगितले. अष्टांग मार्गामुळे मध्यस्थाशिवाय निर्वाण प्राप्ती होते. (०१) सम्यक दृष्टी (चांगल्या मार्गावर श्रद्धा) (०२) सम्यक संकल्प (इच्छा त्यागून मुक्ती) (०३) सम्यक वाणी (कमी मृदु व सत्य बोल) (०४) सम्यक कर्मान्त (दान धर्म प्राणीमात्रावर दया) (०५) सम्यक आजीव (नितीने संपत्ती मिळवून उदरनिर्वाह) (०६) सम्यक व्यायाम (विवेक सदाचार निती मार्गाचा अवलंब) (०७) सम्यक स्मृती (चांगले विचार व त्याचे आचरण) (०८) सम्यक समाधी (चित्त एकाग्र करावे).

चार आर्यसत्यापैकी चौथे सत्य म्हणजे अष्टांग मार्ग होय. यापैकी पहिल्या दोन मार्गाचा सत्याच्या अंतर्ज्ञानाशी संबंध असून नंतरच्या तीन मार्गाचा नैतिक आचरण व शीलाशी संबंध आहे. शेवटच्या तीन मार्गाचा समाधी, मनाची घडण किंवा अनुशासनाशी संबंध आहे. थोडक्यात प्रज्ञा, शिल, करूणा (त्रिरत्ने) यास त्यांनी महत्त्व दिले. वेदप्रामाण्य पशुहत्या यज्ञसंस्था यांना नाकारले. जातीभेदास विरोध केला. नितीयुक्त जीवनाचा पुरस्कार केला. नीतीचे साध्य निर्वाण प्राप्ती होते. शुद्ध कर्माद्वारे विकार वासनांपासून मुक्ती मिळून निर्वाण प्राप्त होते असा त्यांचा विश्वास होता. अहिंसा, सत्या, अस्तेय, अव्यभिचार व मादकद्रव्य त्याग या पंचशीलास महत्त्व देण्यात आले. आत्यंतिक आत्मक्लेश व अत्यंतिक सुखलोलुपता यांचा सुवर्णमा साधणारे मध्यममार्गी तत्त्वज्ञान बौद्धांनी सांगितले. अशा तत्त्वज्ञानामुळेच त्याला लोकप्रियताही लाभली. बौद्ध विहारांनीही विद्यादानात महत्त्वपूर्ण कामगिरी पार पाडली. सर्व थरातील लोकांपर्यंत त्यामुळे शिक्षण पोहोचले. परदेशांशी संबंध आला. स्त्री दर्जा सुधारला. समतावादी विचाराला चालना मिळाली. स्थापत्य व शिल्प कलेत प्रगती झाली व हिंदु धर्मात सुधारणांची लाट निर्माण झाली.

प्रसार व पंथभेद

लोकभाषेतून दिली जाणारी साधी शिकवण समतावादी दृष्टिकोन राजाश्रय गौमताने ज्ञानप्राप्तीनंतर गयेस आल्यावर संघटनात्मक पातळीवर धर्मप्रसारासाठी स्थापन केलेला बौद्ध संघ आणि अहिंसेला दिलेले महत्त्व तसेच बौद्ध धर्माची परिस्थिती सापेक्षता यामुळे बौद्ध धर्माचा झपाट्याने प्रसार झाला. रामशरण शर्मा म्हणतात त्याप्रमाणे ईश्वर व आत्म्याचे अस्तित्व नाकारणारा बौद्ध धर्म भारतीय धर्माच्या इतिहासात क्रांतीकारी मानायला हवा. ब्राम्हण धर्माच्या तुलनेत तो अधिक उदार व लोकशाहीवादी (जनतांत्रिक) होता .

बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी बौद्धांनी बौद्धसंघ स्थापन केला. अनुयायांच्या आचाराचे नियम ठरवले. अनुयायांचे दोन प्रकार होते. सर्वसंगपरित्याग करून प्रचारकार्य करणाऱ्यांना भिक्षु व संसारात राहून प्रचारकार्य करणाऱ्यांना उपासक म्हणत. संघात स्तर व संपत्तीवरून कोणतेही विभाजन नसे. संघटीतरितीने धर्माचा प्रसार करणारे बौद्ध पहिले संस्थापक होते. त्यांचे तंत्र पूर्णपणे अहिंसक

होते. बौद्ध काळात या धर्मास राजाश्रयही मिळाला. पञ्चोत, कोसंबी, तसेच शाक्य, लिच्छवी, मल, भग्ग, कोलिय वंशाची राजघराणी बिंबिसार, अजातशत्रू, कलाशोक, अशोक, मिलिंद, कनिष्क यांचा धर्मप्रसारासाठी उपयोग झाला. समुद्रगुप्त, कुमारगुप्त, देवपाल, महिपाल यांचे उदार धोरण धर्म प्रसाराला उपयुक्त ठरले. मोगलीपुत्र तिस्साच्या सल्ल्याने सम्राट अशोकाने धर्मप्रसारासाठी अनेक भिडुंना विदेशातही पाठविले. अशोकाने मुलगा महिंद्र व मुलगी संघमित्रा यांना श्रीलंकेस पाठविले. त्यांनी ४८ वर्षे तेथे धर्मप्रसार केला. सोण व उत्तर यांनी सुवर्णभूमी म्हणजे ब्रम्हदेशात व सयाम मध्ये धर्म प्रसार केला. अशोकाच्या १३ व्या शिलालेखात द. अशियातील दुसरा अँटायओकस, ग्रीकचा अलेक्झांडर, मॅसीडोनियाचा अन्मकीनी वर बौद्ध धर्म प्रभाव पडल्याचा उल्लेख आहे. श्रीलंका, ब्रम्हदेश, सयाम, कंबोडीया, तिबेट, चीन, कोरीया, मंगोलिया, जपान मध्य आशियात या धर्माचा प्रसार व प्रभाव निर्माण झाला बौद्ध धर्माचा प्रसार आक्रमक मार्गाने झाला नाही हे एक वैशिष्ट्य मानायला हवे.

बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानाचा अर्थ लावताना झालेल्या चर्चेत मतभेद होऊन वेगवेगळी मते मांडणारे संप्रदाय निर्माण झाले. आचार विचारात पडत गेलेल्या फरकातून महायान व हीनयान दोन मुख्य संप्रदाय निर्माण झाले. महायान पुरोगामी, उदारमवादी होते. महायानांनी गौतमास विष्णूचा अवतार व आदर्श मानले. देव समजून पूजा सुरू केली. प्रतीक किंवा मूर्तीपूजेचा पाया बौद्धांच्या हयातीतच घातला गेला होता. महायानांनी संस्कृत व पालीत ग्रंथ रचना केली. महायानाला उत्तरेकडील बौद्ध धर्म म्हणून ओळखले जाते. हीनयान तुलनेत काळानुसार केलेले बदल व सामान्यांच्या आवाक्यातील असल्याने महायान पंथ लोकप्रिय ठरला. महायानातच पुढे तांत्रिक महायान व त्याचे वज्रयान, सहजयान व कालचक्रयान असे प्रकार निर्माण झाले. ८ व्या शतकात उदयास आलेल्या वज्रयानचा बंगाल, बिहारात मोठा प्रसार झाला. तर दुसरा मुख्य पंथ हीनयान प्रारंभीचा व पोथीनिष्ठ संप्रदाय म्हणून ओळखला जातो. हीनयान मूळ शिकवणीस चिकटून होते. बौद्ध भिक्षुमध्ये स्थविरवादी (थोरवादी) व महासंघिक दोन प्रकार पडले त्यातील थोरवादापासून अकरा व महासंघिक पासून सात उपसंप्रदाय निर्माण झाले. 'महावंश' ग्रंथानुसार बौद्धांच्या निर्वाणानंतर १७ संप्रदाय निर्माण झाले.

बौद्ध धर्मसभा व साहित्य

गौतमाच्या निर्वाणानंतर मगध सम्राट अजातशत्रू काळात महाकश्यप उपाली या अनुयायाने पहिली बौद्ध महासभा इ.स.पू. ४८७ मध्ये पाटण्याजवळ राजगृह येथे बोलावली. सुत्त विभाग मुखोद्गत असणारा आनंद व विनय विभाग मुखोद्गत असणारा उपाली यांच्या बरोबर प्रश्नोत्तरे करून बौद्धांच्या तत्त्वज्ञानाची माहिती जमवून ग्रंथ निर्मिती केली गेली. आनंद याने सुत्त व उपालीने विनय या दोन पिटकांची निर्मिती केली. पाठांतराच्या साह्याने ती टिकविली होती. सुत्ते म्हणजे बुद्ध वचने होय. सुत्तपिटकात गौतमाचे संवाद संकलीत करण्यात आले, त्याच्या पाच भागांना निकाय म्हणतात.

निकाय म्हणजे संग्रह होय. दीर्घ, मज्झिम, अंगत्तर, संयुक्त व खुद्दक हे पाच निकाय आहेत. विनय म्हणजे आचारधर्माचे नियम होय. विनयपिटकात दीक्षा घेणारे व भिक्षु यांनी पाळायचे व संघाचे नियम असून गौतम बौद्धांच्या निर्वाणाचे वर्णन, धम्मपद, श्लोक, जातककथा, थेरीगाथा असे निरनिराळे विषय यात आहेत. भिक्षुच्या आचारातील मतभेदामुळे सम्राट कालाशाक याने इ.स.पू. ३८७ मध्ये दुसरी बौद्ध महासभा वैशाली येथे भरविली. साबाकर्मा या सभेचा अध्यक्ष होता. या सभेत वैशालीतील भिक्षुचा निषेध करण्यात आला. सनातनी भिक्षुच्या तत्त्वज्ञानास थेरवाद नाव मिळाले. महासंघिकाचे तत्त्वज्ञान आचार्यवाद म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

ग्रंथ पुनरुज्जीवनाच्या उद्देशाने तिसरी सभा अशोकाने भरवली ती महासंगीति म्हणून ओळखली जाते व त्याभाग घेणारे महासंघिक म्हणून ओळखले जातात. या सभेचा तिस्सा अध्यक्ष होता. १००० अनुयायी त्यात सहभागी झाले. परदेशी प्रसारक पाठवण्याचा निर्णय या परिषदेत घेण्यात आला. अधिधम्म पिटकाची निर्मिती या सभेत तिस्सा याने केली. त्यात प्रश्नोत्तर रूपाने चर्चा असून बुद्ध मतावर चर्चा करणारे सात ग्रंथ त्यात समाविष्ट करण्यात आले. काही विद्वानांच्या मते हे ग्रंथ त्यात नंतर समाविष्ट करण्यात आले.

४ थी सभा कनिष्ककाळात काश्मीरमध्ये वसुमित्र अध्यक्षतेत पार पडली. अश्वघोष उपाध्यक्ष होता. ५०० भिक्षु त्यात सहभागी झाले. त्रिपिटकावर प्रमाणित भाष्याची रचना 'महाविभाषा' या सभेत करण्यात आली. त्रिपिटकांची रचना संस्कृतमध्ये करण्यात आली. गौतमाने स्वतः एकही ग्रंथ लिहीला नसला तरी कालांतराने त्याच्या अनुयायांनी धर्मसंहितेची रचना केली. गृध्रकूट पर्वत परिसरात गौतमाने 'महाप्रज्ञापारमितासूत्रे' रचली असे मानतात. परंतु ती उपलब्ध नाही. बौद्ध धर्माचे पाली भाषेत असणारी त्रिपिटके ('परंपरेचे तीन करंडक' 'त्रिविधशास्त्र') महत्त्वपूर्ण आहेत. बहुतेक बौद्ध ग्रंथ संवादरूपाने असून त्यामधील विचार दृष्टांत आणि रूपक यांच्याद्वारे व्यक्त होतात. मिलींदपन्ह, मेत्तिप्रकरणे, पेटकोपदेश ही उपपिटके आहेत. मिलींदपन्ह हा बौद्ध तत्त्वज्ञानातील अनेक प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्न करणारा ग्रीक राजा मिनींडर व नागसेन यांचा संवादरूपी ग्रंथ आहे. गौतमाच्या पूर्व जन्माच्या काल्पनिक कथा जातक कथा म्हणून ओळखल्या जातात. सिंहली भाषेतील सिलोनचा इतिहास सांगणारे महावंश व दीपवंश हे ग्रंथ त्याच बरोबर मेत्तिप्रकरण, ललितविस्तार, मंजूश्री मुळकल्प, पेटकोपदेश, कम्यूर व तम्यूर, संस्कृत मधील सौंदर्यनंद व बुद्धचरित ही महत्त्वपूर्ण बौद्ध साहित्य आहेत.

व्हासाची कारणे

बौद्ध धर्माने टिका केलेले कर्मकांड हळुहळु त्या धर्मात शिरले. संस्कृतचा त्यांनी स्वीकार केला. प्रतिमा पूजन या गोष्टी सुरू झाल्या. बौद्ध संघाचे अधःपतन झाले. भिक्षु सुखासीन झाले.

अनैतिक कृत्ये वाढली. आचारा विचारावरून अनेक पंथ निर्माण झाले. राजाश्रय तुटला. पुष्यमित्र शुंग, हुण राजा महिरकुल व शंशाक या राजांनी बौद्ध धर्म विरोधी धोरण स्वीकारले. परकीय आक्रमणात बौद्ध विहार उध्वस्त झाली. त्यातच हिंदु धर्मात सुधारणांची लाट आली. कुमारील भट्ट व आद्य शंकराचार्य यांनी हिंदु धर्मास उर्जातावस्था मिळवून दिली. हिंदु धर्मातील अनेक कल्पनांचा बौद्ध धर्मात शिरकाव झाला. गुप्त काळात वैदिक धर्म महत्त्व वाढले. यामुळे बौद्ध धर्माचा हास घडून आला.

प्रकरण चौथे

अ. महाजनपदांचा उदय, मगध राज्याचा उदय

इ.स.पू. सहाव्या शतकापासून भारताचा सुसंगत इतिहास आपणास उपलब्ध आहे. लोहयुग इ.स.पू. ६ व्या शतकाच्या सुमारास अस्तित्वात होते. दैनंदिन जीवनामध्ये लोखंडाचा वापर वाढला. लोखंडाच्या हत्याराचा वापर शेतीसाठी केला जाऊ लागला. साहजिकच शेतीचे उत्पन्न वाढले. शेतीच्या स्थिरतेतून मानवी जीवनासही स्थैर्य लाभले. लहान लहान गावे, वस्ती अस्तित्वात आली. त्याचा परिणाम म्हणून इ.स.पू. सहाव्या शतकामध्ये सर्वत्र लहान लहान प्रादेशिक राज्ये व गणराज्ये निर्माण झाली त्यात जमीन महत्त्वपूर्ण घटक होता. प्रबळ मध्यवर्ती सत्तेच्या अभावातून प्रादेशिक राज्यांमध्ये आपआपसात प्रचंड हेवेदावे व परस्परांवर आक्रमणे या बाबी नेहमी घडून येत. जमीन महत्त्वाचा घटक बनल्याने जमातनिष्ठा ऐवजी भूमिनिष्ठा वाढीस लागली. गौतमबुद्धांच्या काळात अशा प्रकारची सोळा महाजनपदे अस्तित्वात होती. बौद्ध जैन व इतर पौराणिक ग्रंथांमध्ये महाजनपदांविषयी माहिती मिळते.

'महाजनपद' या शब्दाच्या मूळाशी असलेला 'जन' हा शब्द महत्त्वाचा आहे. ऋग्वेदामध्ये 'जन' हा शब्द 'जमात' या अर्थाने वापरला आहे. एका जनमध्ये अनेक कुटुंबाचा समावेश होता. पूर्वी जन ही भ्रमणशील जमात होती. ऋग्वेदामध्ये जनपदाचा कोठेही उल्लेख आढळत नाही. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये 'जनपद' शब्दाचा उल्लेख आहे. ब्राह्मणग्रंथाच्या रचना काळातच जनपदे अस्तित्वात आली असावीत. प्रारंभी जनपदामध्ये एका विशेष वर्गाची कुटुंबे एकत्र वास्तव्य करीत. नंतरच्या कालावधीत अन्य वर्गाची कुटुंबेही सांस्कृतिक आदान प्रदान होऊन एकमेकांमध्ये मिसळू लागली. जनपदांचा आकार वाढू लागला. सोळा महाजनपदांमध्ये अंग, मगध, वृजी, काशी, कोसल, मल्ल, वत्स, चेदी, अवन्ती, अश्मक, कुरु, पांचाल, मत्स्य, शूरसेन, गांधार आणि कांबोज इत्यादींचा समावेश होता.

भारतीय इतिहासामध्ये महाजनपदांचे विशेष महत्व आहे. कारण काही महाजनपदांमध्ये प्रजातंत्रात्मक (गणतंत्र) शासनप्रणाली तर काही ठिकाणी परंपरागत राजेशाही होती. महाजनपदे सर्वसाधारणपणे विंध्य पर्वताच्या उत्तरेला वायव्य सरहद्दीपासून ते बिहारपर्यंत विस्तृत भूप्रदेशात पसरलेली होती. या सोळा महाजनापदांची संक्षिप्त माहिती पुढीलप्रमाणे :

१) काशी

अंग व मगध महाजनपदांच्या पश्चिमेस 'काशी' हे राज्य होते. काशीच्या दक्षिणेस व उत्तरेस अनुक्रमे 'असी' आणि 'वरुणा' या नद्या होत्या. बौद्ध जातक कथांमधील वर्णनानुसार काशी राज्याची राजधानी 'वाराणसी' ही वरुणा व असी या दोन नद्यांच्या संगमावर वसलेली होती. जैन तीर्थंकर पार्श्वनाथांचे वडील अश्वसेन काशीचे राजा होते. बौद्ध धर्मग्रंथांमध्ये काशी राज्याच्या समृद्धतेचे वर्णन केले आहे. महाभारतातही काशीचा उल्लेख आहे. राजघाट येथील उत्खननात इ.स.पू. ७०० मधील

पुरातन लोकवस्तीचे अवशेष सापडले आहेत. इ.स.पू. सहाव्या शतकात वाराणसी नगरास केलेल्या मातीच्या तटबंदीचे अवशेष सापडले आहेत. इ.स.पू. ६ व्या शतकाच्या उत्तारार्धात काशीचे राज्य कोसलच्या राजांनी जिंकले.

२) कोसल

कोसल हे राज्य उत्तर प्रदेशाच्या पूर्व भागात होते. या राज्याचे शरयू नदीमुळे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग होऊन श्रावस्ती ही उत्तर कोसलची राजधानी आणि 'कुशावती' ही दक्षिण कोसलची राजधानी होती. साकेत व अयोध्या ही दोन महत्त्वाची शहरे या राज्यात प्रसिद्ध होती. अयोध्या नगरीचे रामायणामध्ये अनेक वेळा उल्लेख आले आहेत. कोसल राजांनी प्रदिर्घ संघर्ष करून काशी, शाक्य आणि कालाम ही गणराज्ये जिंकली. गौतम बुद्धांच्या काळी प्रसेनजित हा कोसलचा राजा होता. त्याने तक्षशिला विद्यापीठामध्ये शिक्षण घेतले होते. प्रसेनजिताची बहिणी कोसलादेवी मगधचा राजा बिंबिसाराची पत्नी होती. प्रसेनजिताने कोसलादेवीस काशी नगरीचे उत्पन्न जन्मभर खर्चासाठी दिले होते. कोसलदेवीच्या निधनानंतर प्रसेनजिताने काशीचे उत्पन्न मगध राज्यास देण्याचे बंद केले. म्हणून कोसल व मगध राज्यांचा संघर्ष झाला. प्रसेनजिताने अनावश्यक संघर्ष टाळण्यासाठी काशी हे शहर आणि आपली मुलगी अजातशत्रूस देऊन मगधाची सत्ता मान्य केली. कोसल राज्यात गणतांत्रिक शाक्य जमात कपिलवस्तू या नगरामध्ये होती. याच शाक्य जमातीमध्ये गौतमबुद्धांचा जन्म झाला. कपिलवस्तूच्या ज्या 'लुंबिनी' बागेत बुद्धांचा जन्म झाला ती बाग आता नेपाळमध्ये आहे. पुढे मगधाच्या आक्रमणास कोसल राज्य बळी पडले.

३) अंग

सोळा महाजनांपैकी मगधाच्या पूर्वेस व राजमहल पर्वताच्या मध्य भागात अंग राज्य होते. या राज्याचा विस्तार आजच्या बिहार राज्यातील मोघीर व भागलपूर जिल्ह्यांचा प्रदेश होय. 'चंपा' हे राजधानीचे शहर असून ते चंपा व गंगा नद्यांच्या संगमाजवळ होते. जातककथांमधील उल्लेखावरून चंपा नगरी मिथिलेपासून ६० योजने (मैल) लांब होती. चंपा ही एक संपन्न व्यापारी नगरी होती. ऐतरेय ब्राह्मण ग्रंथामध्ये अंग राज्याचा उल्लेख आहे. मगध सम्राट बिंबिसाराने अंग राज्यावर आक्रमण करून ते जिंकले.

४) मगध

आजच्या बिहार राज्यातील पाटणा व गया जिल्हे आणि शहापूरचा काही भाग या प्रदेशात इतिहासप्रसिद्ध मगध राज्य उदयास आले. ऋग्वेदकाळात 'कीकत' या श्रीमंत अनार्य जमाती या प्रदेशात होत्या. मगध अनार्य जमातीचे केंद्र असल्याने ब्राह्मणग्रंथांमध्ये त्याचा तिरस्कारपूर्वक उल्लेख आहे. महाभारतकाळात मगधावर जरासंघाचे राज्य होते. इ.स.पू. सहाव्या शतकात मगधावर 'शैशुनाग'

घराण्याची सत्ता होती. या घराण्यातील प्रसिद्ध पुरुष 'बिंबिसार' अजातशत्रू, महापदमानंद, चंद्रगुप्त मौर्य इत्यादी होते. मगध संपन्न राज्य होते. बिंबिसाराने कोसल, अंग ही राज्ये जिंकली. बिंबिसाराने कोसल, लिच्छवी, विदेह व मद्र इत्यादी राज्यांशी वैवाहिक संबंध जोडले होते. गांधार देशाच्या राजा 'पुक्रसाती' याने आपला वकील मगधाच्या दरबारी पाठवून बिंबिसाराची मैत्री संपादन केली. बिंबिसाराने स्वतः बौद्धधर्म स्विकारून बौद्ध संघास प्रसिद्ध वेळूवनाची देणगी दिली. स्वतःचा राजवैद्य 'जीवक' यास गौतमबुद्धाच्या शुश्रुषेसाठी पाठविले. सोळा महाजनपदांमधील सर्वात बलाढ्य मगध राज्य गुप्तकाळापर्यंत भारतीय राजनीतीचे महत्वपूर्ण केंद्र होते.

५) वृजी

अंग व मगधाच्या उत्तरेकडे व गंगेपार 'वृजी' हे राज्य होते. या राज्यामध्ये आड जमाती होत्या. त्यामध्ये लिच्छवी, ज्ञातृक आणि वज्जि संघ प्रसिद्ध होते. विदेह या संघाची राजधानी मिथिला तर लिच्छवीची राजधानी वैशाली होती. वैशाली हीच वृजी संघराज्याची राजधानी होती. बिहारच्या मुझफ्फरपूर जिल्ह्यातील सध्याचे 'बसाढ' हीच प्राचीन वैशाली नगरी होती. वैशालीची प्राचीनता इ.स.पू. सहाव्या शतकापर्यंत मागे नेता येते. रामायणामध्ये 'विशालाम् नगरी रम्य दिव्यम् स्वर्गोपमम् तदा' असे वैशाली नगरीचे वर्णन आहे. कुंदग्राम या वैशालीच्या उपनगरामध्ये इ.स.पू. ५४० मध्ये वर्धमान महावीर यांचा जन्म झाला. महावीरांची आई 'त्रिशला' ही लिच्छवी जमातीची राजकन्या होती. मगधाचा राजा अजातशत्रूने वैशालीवर हल्ला करून वृजी संघराज्याचा शेवट केला.

६) मल्ल

चा वृजी संघराज्यासारखेच 'मल्ल' देखील एक संघराज्य होते. कोसलच्या उत्तरेकडे शेजारीच मल्ल राज्य उदयास आले. महाभारत, जैन व बौद्ध ग्रंथांमध्ये मल्ल या बलाढ्य जमातीचे उल्लेख आहेत. मल्ल राज्य वृजींच्या उत्तर सीमेपर्यंत भिडलेले होते. या राज्याच्या कुशीनगर व पावापूर या दोन शाखा होत्या. कुशीनगर म्हणजेच आजच्या उत्तर प्रदेशातील देवरिया जिल्ह्यातील कासिया हे गाव आहे. याच ठिकाणी गौतमबुद्धांचे निर्वाणस्थळ होय. मगध राज्याच्या साम्राज्यवादी तृष्णेस मल्ल राज्य बळी पडले.

७) चेदि

चेदि राज्य बुंदेलखंडाच्या पूर्वेस सीमावर्ती भागामध्ये होते. जातक कथांमध्ये बाद राज्याची राजधानी सोत्थीवती, तर महाभारतामध्ये चोदिची राजधानी शुक्तिमती हाती, असा उल्लेख आहे. महाभारतामध्ये 'शुक्तिमती' नावाच्या नदीचा ही उल्लेख आहे. ऋग्वेदामध्ये 'चेदि' संघराज्याचा उल्लेख आहे.

८) कुरु

पाली भाषेतील बौद्ध ग्रंथानुसार येथील शासक राजा युधिष्ठीर (धर्मराजा) चे वंशज होते. आजची दिल्ली (प्राचीन इंद्रप्रस्थ) ही कुरुंची राजधानी होती. उत्तराध्यायन सुत्रामध्ये कुरु शासक 'इशुकार' याचा उल्लेख आहे. डॉ.रायचौधरी याच्यामते कुरु महाजनपद ही मगध साम्राज्यवादाला बळी पडले.

९) पांचाल

गंगा व यमुना नद्यांच्या दुआबातील हे प्रसिद्ध राज्य होते. गंगा नदीमुळे चाल राज्याचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग पडले होते. अहिच्छात्रा ही उत्तर ऋगालांची, तर कांपित्य (आताचे कांपील) ही दक्षिण पांचालांची राजधानी होती. असा महाभारतामध्ये उल्लेख आहे. कुरु - पांचालांचा सतत संघर्ष चालू होता.

१०) मत्स्य

आजच्या राजस्थान राज्यातील जयपूरचा परिसर, भरतपूर, अल्वाड मिळून मत्स्य राज्याचा भूप्रदेश होता. चंबळ नदीपासन सरस्वती नदी दरम्यानच्या जंगलाचा सर्व प्रदेश या राज्यमध्ये समाविष्ट होता. मत्स्य राज्याच्या राजधानीचे शहर विराट राजाने स्थापन केलेले होते म्हणून ते विराटनगर (विद्यमान वैराट) नावाने ओळखले जात होते. 'शहाज' नावाच्या राजाने चेदि व मत्स्य राज्यावर शासन केल्याचा उल्लेख महाभारतामध्ये आहे. या व्यतिरिक्त बिंदुसाराच्या पूर्वीचा इतिहास निश्चितपणे सांगता येणे अवघड आहे. बौद्ध साहित्यामध्येही विस्तृत उल्लेख सापडत नाही. कदाचित मत्स्य राज्य प्रथम चेदि राज्याचा एक भाग असावा. काही कालावधीनंतर मत्स्य राज्यही मगधाच्या साम्राज्यवादी तृष्णेस बळी पडून मगधामध्ये विलिन झाले.

११) शूरसेन

शूरसेन राज्याची राजधानी मथुरा यमुना नदीकाठी वसलेली होती. ग्रीक प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनात शूरसेन राज्याचा उल्लेख 'सौरसेनोई' आणि मथुरा राजधानीचा उल्लेख 'सौरसेनोई' आणि मथुरा राजधानीचा उल्लेख 'मेंथोरा' असा केला आहे. महाभारत आणि पुराणामध्ये शूरसेन राज्यावर यदुवंशाचे शासन होते अशी नोंद आहे. बौद्ध साहित्यानुसार अवन्तिपुत्र या बौद्ध धर्मिय राजाने राज्य केले होते आणि तो भगवान बुद्धांच्या समकालीन होता.

१२) अश्मक

महाराष्ट्रात गोदावरी नदीकाठी वसलेले अश्मक हे महाजनपद होते. त्याची राजधानी प्रतिष्ठान (आजचे पैठण) होती. जातक कथांमध्ये अश्मक राज्याचा उल्लेख असून ते कर्लिंग जवळ होते. अश्मक

नावाचा प्रदेश सिंधू नदीच्या खोऱ्यातही होता. मात्र अशमक हे राज्य महाराष्ट्रात उदयास आले. महाभारत, वायुपराण, महागोविंदसुत्र इत्यादी साधनग्रंथांमध्ये अशमकाची माहिती मिळते.

१३) गांधार

गांधार राज्यात आजच्या पाकिस्तानमधील पेशावर व रावळपिंडी या शहरादरम्याच्या प्रदेशांचा समावेश होता. गांधारची राजधानी तक्षशिला ही व्यापार व विद्येचे प्रसिद्ध केंद्र होते. ऋग्वेद व ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये गांधारचा राजा नग्नजिताचे वर्णन आहे. नग्नजित हा विदेहचा राजा निमी, पांचाल राजा दुर्मुख, विदर्भाचा राजा भीम यांच्या समकालीन होता. गांधारचे राजे वैदिक धर्माचे अनुयायी समकालीन होते. गांधारचे राजे वैदिक धर्माचे अनुयायी होते असे ब्राह्मणग्रंथांमध्ये म्हटले आहे. डॉ. राय चौधरी यांच्या मते, गांधारचे शासक धार्मिक बाबींमध्ये फारसा रस घेत नसत. धार्मिक दृष्ट्या ते उदारमतवादी होते. गांधारचा उल्लेख सम्राट अशोकाच्या शिलालेखामध्येही येतो.

१४) काम्बोज

कमी पाकिस्तानमधील हजारा जिल्हा आणि वायव्य सरहद्द प्रांतातील काफिरिस्तानचा भाग हा काम्बोज राज्यात समाविष्ट होता. ह्युएनत्संगच्या प्रवासवर्णनात कामतबोजचे वर्णन केले आहे. उत्तर वैदिक कालखंडात काम्बोज प्रसिद्ध शिक्षण केंद्र होते. महाभारतातील उल्लेखानुसार काम्बोज राज्यात जनतंत्रात्मक शासनपद्धती होती. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्येही काम्बोजच्या प्रशासनाची माहिती मिळते.

१५) वत्स

गंगा नदीच्या दक्षिणेस या राज्याचा विस्तार असून वत्स हे मुळचे कुरुवंशीय लोक होते. गौतम बुद्धाच्या काळात वत्सचा राजा उदयन होता. त्याचा अवंन्ति राज्याशी नेहमी संघर्ष होत असे. वत्सची राजधानी कौशांबीच्या रक्षणासाठी भक्कम तटबंदी उभारली होती. उदयनाची माहिती आपणास भासाची नाटके, रत्नावली इत्यादी मधून मिळते. कथासरित्सागर या संस्कृत नाटकामध्ये उदयनने दिग्विजय केल्याचा उल्लेख आहे.

१६) अवन्ती

मध्यप्रदेशातील उज्जैन, माळवा या प्रदेशामध्ये अवन्ती राज्य उदयास आले होते. विंध्य पर्वतरांगामुळे अवन्ती दोन भागात विभाजित झाले. उत्तर भागाची राजधानी उज्जैन आणि दक्षिण भागाची राजधानी 'महिष्मती' या दोन्ही राजधान्या प्रसिद्ध होत्या. दोन्ही राजधानीची शहरे दक्षिण प्रतिष्ठान (पैठण) या प्रसिद्ध शहराशी सडकमार्गे जोडली होती. इ.स.पू. ६ व्या शतकातील या दोन्ही शहरांचे अवशेष उत्खननामध्ये सापडले आहेत. सुपिक प्रदेश, व्यापारी मार्गावरील महत्वपूर्ण स्थान आणि कतबगार राजाचा परपरा लाभल्यान अवन्तीचे राज्य लवकरच प्रबळ झाले इ.स. पूर्व सहाव्या

शतकात महासन चडप्रदात हा कर्तबगार राजा होता. चडप्रदोतान आपल्या मुलीचा विवाह वत्स राज्याचा राजा उदयन बरोबर केला होता. चंडप्रदोताने गौतम बुद्धांना सन्मानाची वागणुक दिली. स्वतः बौद्ध धर्म स्विकारला. इतर महाजनपदाप्रमाणेच मगधाच्या आक्रमणास बळी पडून ते मगधात विलिन झाले.

ब. मगध राज्याचा उदय

प्राचीन भारताच्या इतिहासात मगधचे स्थान व इतिहास अनेक बाबींमुळे सिद्ध आहे. 'मगध' शब्दाचा सर्वप्रथम उल्लेख अथर्ववेदामध्ये केला आहे. वैदिक बड्यामध्येही मगधाची माहिती मिळते. महाभारत व पुराणांमधील वर्णनाप्रमाणे हृद्य नावाच्या राजाने मगध राज्याची स्थापना केली. पुराणांमध्ये मगधावर शैशुगान नाण्याची सत्ता असून बिंबिसार हा त्याच वंशाचा राजा होता असा महत्त्वपूर्ण उल्लेख आहे. मगध राज्याच्या प्रारंभीच्या शासकांचे उल्लेख मात्र बौद्ध साहित्यिक मान्य करत नाहीत. त्यांच्या मते बिंबिसार व शैशुनाग यांचा काहीही संबंध नाही, कारण बिंबिसार हा हर्यक वंशीय होता. बिंबिसाराच्या निधनानंतर शैशुनागाने मगधावर आपल्या वंशाची सत्ता स्थापन केली. पुराणामध्ये मगधाविषयीच्याखालील महत्त्वपूर्ण उल्लेखांमुळे वरील मतभेदांवर महदा पडतो. तो पुढीलप्रमाणे - "अष्टात्रिंशच्छतं भाव्याः प्रद्योताः पंच ते सुताः ।

हत्वा तेषां यशः कृत्स्नं शिशुनागो भविष्यती॥"

म्हणजेच शिशुनागाने अवन्तीच्या प्रद्योतवंशाची सत्ता संपुष्टात आणली. बिंबिसार आणि राजा प्रद्योत समकालीन होते. बिंबिसारानंतर अवन्ती राज्यात बराच काळ प्रद्योतच्या पुलिक वंशाची सत्ता होती. ती शिशुनागाने नष्ट केली. इ.स.पू.सहाव्या शतकात मगधावर शैशुनाग घराणे राज्य करीत होते. मगध राज्याच्या नव्याच्या वेळी भारत अनेक लहानमोठ्या स्वतंत्र राज्यांमध्ये विभाजित होता. त्यांच्यामध्ये राजनैतिक एकतेचा अभाव होता. याव्यतिरिक्त सोळा महाजनपदेही अस्तित्वात होती. मगध राज्यामध्ये प्रबळ साम्राज्यवादी भावना निर्माण झाल्याने मत्स्यन्याय सिद्धान्ताप्रमाणे (मोठा मासा लहान माशास खातो) मगधाने बऱ्याच जहान राज्यांवर वर्चस्व प्रस्थापित केले. मगधाच्या आक्रमणास शह देण्यासाठी अनेक लहान राज्यांनी एकत्र येऊन एक संघ बनविला. वृजिसंघ हे राज्य त्याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्यामध्ये नऊ राज्ये एकत्र आली होती. महाजन पदांमधील साम्राज्यवादी स्पर्धेमध्ये मगधाचा विजय झाला. मगध राज्यावर अनुक्रमे बृहदथ, हार्यक, शिशुनाग, नंद, मौर्य इत्यादी राजवंशानी राज्य केले.

मगधाच्या उदयाची कारणमिमांसा

मगध राज्यात मोठ्या प्रमाणात विस्तृत सुपीक व समृद्ध जमीन होती. शेतीस बारमाही पाणीपुरवठ्याची सोय असल्याने शेतीच्या उत्पन्नाचे प्रमाण अधिक होते. राज्याच्या चारही बाजूंनी

पर्वतरांगा असल्याने मगधास नैसर्गिक संरक्षण प्राप्त झाले होते. मगधाचा व्यापारही चांगला होता. मगध राज्याचा उदय होण्यापाठीमागे राज्यकर्त्यांचा पराक्रमही महत्त्वाचा आहे. त्याकाळात भारतात लोहयुग स्थिरावले होते. राजधानीजवळच लोखंडाच्या खाणी होत्या. लोखंडाच्या विपुलतेमुळा शस्त्रास्त्रांमध्ये प्रगती झाली. व्यापारात वाढ, चलनामध्ये नाण्यांचा वापर, व्यापारातून मिळणारी जकात इत्यादीमुळे मगधाच्या संपन्नतेमध्ये भर पडली. अशा प्रकारे संपन्न मगध राज्याचा उदय झाला.

बृहद्रथ राजाला मगधाचा संस्थापक मानले जाते. त्याकाळात मगधाची राजधानी गिरिव्रज होती. या वंशाचा अंतिम शासक 'रिपुंजया'स मारून त्याचा मंत्री 'पुलिक' गादीवर आला. पुलिकाच्या दोन मुलांपैकी प्रद्योत अवन्तीचा शासक होता. पुलिकाच्या राजवटीतील भट्टीय नावाच्या महत्त्वकांक्षी सामंताने पुलिक वंशाच्या राजाची हत्या केली आणि आपला पुत्र बिंबिसार यास मगधाच्या गादीवर बसविले. जैन ग्रंथामध्ये बिंबिसाराचा उल्लेख श्रेणिक या नावाने केला आहे. बिंबिसाराने कोसल, लिच्छवी, मद्र या राज्याशी वैवाहिक संबंध जोडले. विविध विजय संपादन करून मगध साम्राज्याचा पाया घातला. मगधाची पहिली राजधानी गिरिव्रज (राजगृह) बिहारमधील वर्तमान राजगीर होती. मगधाच्या राजधानीतील महत्त्वाच्या राजप्रासादांचे बांधकाम महागोविंद नावाच्या तज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली झाले. बिंबिसाराच्या वडीलांचा अंग राज्याचा राजा ब्रह्मदथाकडून झालेल्या पराभवाचा बदला घेण्यासाठी बिंबिसाराने अंग राज्यावर स्वारी केली. अंग राज्याचा बिंबिसारासमोर टिकाव न लागल्याने ते मगधांचे मांडलिक बनले. गौतमबुद्ध व वर्धमान महावीर या दोन्ही धर्मसंस्थापकांशी बिंबिसाराचे जिव्हाळ्याचे संबंध होते. तो बौद्ध धर्माचा अनुयायी होता. बौद्ध ग्रंथातील उल्लेखावरून असे समजते की, त्याचा पुत्र अजातशत्रू याने वडीलांचा खून करून मगधाची गादी बळकावली. जैन ग्रंथ मात्र वेगळीच माहिती देतात. त्यांच्या मते बिंबिसाराने आपला पुत्र अजातशत्रू यास राज्याचा उत्तराधिकारी म्हणून घोषित केले. तरीही सत्ता लवकर प्राप्त व्हावी म्हणून त्याने बिंबिसारास कैदेत टाकले. त्यास यातना सहन न झाल्याने बिंबिसाराने विष घेऊन आत्महत्या केली.

अजातशत्रू

अजातशत्रूचा जैन ग्रंथामध्ये कुणिक असा उल्लेख आला आहे. बिंबिसाराच्या मृत्यूनंतर कोसलच्या राजाने मगधास पूर्वीप्रमाणे काशीचे उत्पन्न देणे बंद केले. म्हणून अजातशत्रूने कोसलवर स्वारी केली. कोसलच्या राजाने काशीचे राज्य या आपली कन्या वजिरा हिचा विवाह अजातशत्रूशी करून वैवाहिक नातेसंबंध जोडले. अजातशत्रूने लिच्छवी गणराज्याचाही पराभव केला. गंगा व शोण या शासनाच्या संगमावर अजातशत्रूने किल्ला उभारला तोच प्रसिद्ध पाटलीपुत्र राजधानीचा आरंभ होय.

बौद्ध धर्माची पहिली धर्मपरिषद राजगृह येथे भरली. अजातशत्रूने या धर्मपरिषदेस सर्वतोपरी मदत केली. अजातशत्रूने दक्षिणेवर स्वारीची तयारी केली असतानाच तो निधन पावला. भारहूतच्या

स्तूपावर अजातशत्रू बुद्धांना शरण गेला असून तो पाया पडत आहे असा प्रसंग मूर्तीमध्ये कोरला आहे. अजातशत्रूने राजधानीच्या आसपास अनेक चैत्य व विहार बांधण्यास प्रोत्साहन दिले असे. माया या बौद्ध ग्रंथावरून समजते.

अजातशत्रूनंतर त्याचा मुलगा दर्शक किंवा नागदर्शक गादीवर आला. त्याने २४ वर्षे राज्यकारभार केला. नागदर्शकाच्या काळातच वर्धमान महावीरांचे निधन झाले. नागदर्शकाच्या मृत्यूनंतर उदयन गादीवर आला. अवन्तीच्या आक्रमणाचा वाढता धोका जाणून घेऊन उदयनने मगधाची राजधानी राजगृहावरून पाटलीपुत्र येथे नेली. उदयनच्या निधनानंतर मगधावर शिशुनाग घराणे सत्तेवर आले असा बौद्ध ग्रंथामध्ये उल्लेख आहे. दीपवंश व महावंश या बौद्ध ग्रंथामधील वर्णनावरून मगध राज्याचा अमात्य, मंत्री यांनी कट करून उदयनला सत्तेवरून काढून टाकले. उदयनंतर शिशुनाग मगधच्या सत्तेवर आला. डॉ.रायचौधरींच्या मतानुसार शिशुनाग बनारसचा राज्यपाल होता. शिशुनागाच्या काळात मगधाचा बराचसा साम्राज्यविस्तार झाला.

नंदवंश

उदयननंतर नंदवंशाचा नंदिवर्धन नावाचा राजा मगधच्या गादीवर आला. नंदिवर्धनाच्या कारकिर्दीत मगध राज्य इतके प्रबळ झाले की, त्यास कोणी प्रतिस्पर्धी उरले नाही. नंदिवर्धनास नंद वंशाचा संस्थापक मानले जाते. नंदिवर्धनानंतर सत्तेवर आलेला महापद्मनंद हा क्षुद्र जमातीत जन्मास आला होता. म्हणून बौद्ध, जैन, पुराणे इत्यादी साहित्यामध्ये त्यास अनौरस असे संबोधले आहे. हाथीगुंफा शिलालेखातील मजकुरानुसार महापद्मानंदाने कलिंग देशावर स्वारी केली होती असे समजते. या स्वारीत त्यास बरीच संपत्ती व वर्धमानांची मूर्ती मिळाली. नंदवंशातील शेवटचा राजा धनानंद हा अत्यंत अभिलाषी व जुलमी राजा होता. ज्याचा पाडाव करून चंद्रगुप्त मौर्याने मगधावर मौर्य घराण्याची सत्ता स्थापन केली. मौर्य घराण्याची सत्ता स्थापन करणारा चंद्रगुप्त मौर्य प्राचीन भारताचा पहिला महान सम्राट मानला जातो.

मौर्यकाळ- इ.स.पू.४ थ्या शतकाच्या अखेरीस मौर्यांचा उदय झाला. मध्य भारतात बिहारमध्ये नंद वंशाचा राजा धनानंद याच्या कारकीर्दीला जनता कंटाळली होती. परकीयांचे आक्रमणदेखील धनानंद थोपवू शकला नाही. त्याची असमर्थता जाणून चंद्रगुप्त मौर्याने इ.स.पू.३२१ मध्ये मौर्य राजवंशाची स्थापना केली. इ.स.पू.१८५ पर्यंत या घराण्याचे राज्य अस्तित्वात होते. भारतातील पहिले एकछत्री साम्राज्य म्हणून मौर्य राजवटीचा उल्लेख केला जातो.

मौर्य इतिहासाची साधने

मौर्य काळासंबंधी अनेक साधने उपलब्ध आहेत. त्यामध्ये तत्कालीन भारतीय ग्रंथसंपदा, परकीय प्रवाशांची प्रवासवर्णने, अशोकाचे शिलालेख इत्यादी प्रमुख आहेत.

मौर्य घराण्याच्या इतिहास लेखनासाठी कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ या महत्त्वाचा मानला जातो. या ग्रंथाचा कर्ता विष्णुगुप्त कौटिल्य, चाणाक्य या नावानेही ओळखला जातो. तो धनानंद दरबारी मुख्य पुरोहीत सल्लागार होता. धनानंदाने भर दरबारात त्याचा अपमान केल्याने त्याने चंद्रगुप्त मौर्यास सत्ता मिळवून दिली. कौटिल्याचा 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ राजनितीशास्त्रावरील महत्त्वपूर्ण ग्रंथ मानला जातो. राज्यसंस्थेची उत्पत्ती, विकास, सत्ता आणि अधिकार यांचे तात्त्विक विविचेन या ग्रंथात केले आहे. मौर्य प्रशासन व्यवस्थेसंदर्भातील माहिती या ग्रंथात दिलेली आहे.

मॅगस्थेनिसचा 'इंडिका' हा ग्रंथ मौर्य इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. मॅगस्थेनिस सेल्यूकसनिकेटरचा मौर्य दरबारातील राजदूत होता. त्याने आपल्या ग्रंथात मौर्यांविषयी माहिती लिहून ठेवली आहे. पाटलीपुत्राच्या राजवाड्याचे विस्तृत वर्णन त्याने आपल्या ग्रंथात केले आहे. मौर्य घराण्याच्या इतिहासाबद्दल या ग्रंथातून उपयुक्त माहिती मिळते. 'महावंश' आणि 'दीपवंश', 'दिव्यावदान' 'महापरिनिर्वाणसूत्र' इत्यादी ग्रंथ त्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. जैन वाङ्मयातून चंद्रगुप्त मौर्यांच्या चरित्राची काही प्रमाणात माहिती मिळते. पुराणग्रंथांमध्ये विष्णुपुराण वायूपुराण, ब्राह्मणग्रंथे, विशाखादत्ताचे 'मुद्राराक्षस' असे विविध ग्रंथ मौर्य इतिहासदृष्टीने उपयुक्त आहे.

अशोकाचे शिलालेख मौर्य इतिहासाच्या दृष्टीने विश्वसनीय आहेत. त्याने कोरून घेतलेले अनेक शिलालेख उपलब्ध आहेत. त्यांचे वाचन झाले असून बरेच शिलालेख प्राकृतमध्ये (खरोष्ठी, ब्राह्मी, अरेमाईक लिपी) आहेत. अभ्यासकांनी शिलालेखांचे प्रस्तरलेख, प्रशस्तीलेख, लघुलेख असे तीन भाग पाडले आहेत. अशोकाचा नातू दशरथ याने बिहारमधील नागार्जुन टेकड्यावरील गुहांमध्ये कोरून घेतलेला लेख दानपत्राच्या स्वरूपाचा आहे. याचबरोबर मौर्यकालीन विविध स्तूप, नाम नाणी अशा पुरातत्त्वीय साधने मौर्य इतिहासाच्या दृष्टीने उपयुक्त आहेत.

मौर्यांचा राजकीय इतिहास

मौर्य घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त याच्या कुळाविषयी परस्पर विरोधी माहिती आढळते. चंद्रगुप्त हा शेवटचा नंद राजा याला मुरा नावाच्या दासीपासून झालेला पूत्र होता. असा उल्लेख विष्णू पुराणात आला आहे. 'मुद्राराक्षस' नाटकात त्याला वृषल व कुलहीन म्हटले आहे. 'महावंश', 'दिव्यावदान' या दोन्ही बौद्ध धर्मग्रंथांनी चंद्रगुप्त क्षत्रिय असल्याचे म्हटले आहे. सुरूवातीस चंद्रगुप्त हा नंद दरबारातील सेनापती असावा. कौटिल्य या राजकारणी व्यक्तीची मदत चंद्रगुप्तास मिळाली. उन्मत्त धनानंदास ठार मारून चंद्रगुप्ताने इ.स.पू.३२१ मध्ये मगधची सत्ता प्राप्त केली. त्याने भारतातील पहिले प्रचंड साम्राज्य उभारले. त्याच्या साम्राज्याच्या भौगोलिक सीमा सिंध ते बंगालपर्यंत उत्तरेस पसरल्या होत्या.

चंद्रगुप्त काळात ग्रीक सेनानी सेल्युकस निकेटर याने भारतावर आक्रमण केले. परंतू चंद्रगुप्तापुढे त्याचा टिकाव लागला नाही. उभयतातील तहान्वये काबुल, कंदाहार, हिरात व बलुचिस्तान प्रांत चंद्रगुप्ताला मिळाले. सेल्युकसची कन्या हेलनशी चंद्रगुप्ताचा विवाह झाला. चंद्रगुप्त मौर्य हा एक यशस्वी सेनानी, मुत्सद्दी आणि उत्तम राज्यकर्ता होता. विल ड्युरांट यांच्या मते, 'चंद्रगुप्त हा अलेक्झांडरहून सारस कमी प्रतीचा योद्धा असला तरी राज्यकर्ता म्हणून तो अलेक्झांडरहून श्रेष्ठ होता.' आपल्या उत्तर आयुष्यात त्याने जैन धर्माचा स्विकार करून दक्षिण भारतात आपले आयुष्य व्यतीत केले. चंद्रगुप्तानंतर त्याचा पुत्र बिंदुसार गादीवर आला. त्याने दक्षिणेत म्हैसूरपर्यंत राज्यविस्तार साधला. त्याच्या नंतर सम्राट अशोक गादीवर आला.

सम्राट अशोक (इ.स.पू.२७३ ते २३२)

भारताच्या इतिहासातील एक महान राज्यकर्ता म्हणून सम्राट अशोक ओळखला जातो. आपल्या वडिलांच्या कारकिर्दीतच अशोकाने स्वतःची कर्तबगारी दाखविली होती. अशोक उज्जयिनीचा राज्यपाल होता. तक्षशिलेचे बंड त्याने मोठ्या मुत्सद्देगिरीने मोडून काढले होते. आपल्या मृत्यूनंतर अशोकाने मौर्य राज्याच्या यादीवर यावे असा बिंबिसाराचा आग्रह होता. परंतु बिंबिसाराच्या निधनानंतर अशोकाचा मोठा भाऊ 'सुषीम' याने गादी बळकावली. सम्राट अशोकाने त्याचा बंडावा मोडून काढून स्वतः गादीवर आरूढ झाला. सत्ताप्राप्तीसाठी अशोकाने आपल्या १९ भावांना ठार मारले अशी एक दंतकथा आहे मात्र त्यास कोणताही ऐतिहासिक पुरावा नसल्याने ती विश्वसनीय नाही. सम्राट अशोक हा पूर्वयुष्यात ब्राम्हण धर्माचा अनुयायी होता. साधारणपणे प्रत्येक क्षत्रियास साजेल असेच त्याचे वर्तन होते विविध प्रकारची राजसुखे त्याच्या पायाशी होती. मौर्य साम्राज्याचा सर्वात जास्त विस्तार अशोकाच्या काळातच झाला. साम्राज्यवृद्धीची आक्रमक महत्त्वाकांक्षा साम्राज्यविस्ताराचे कारण होते. म्हणूनच त्याने काश्मीर, ओरिसातील 'कलिंग' राज्यावर स्वारी केली.

१) अशोकाचा काश्मीर विजय - अशोकाने कारकिर्दीच्या प्रारंभीच्या तेरा वर्षात मौर्य साम्राज्याचा विस्तार केला. कल्हणाच्या 'राजतरंगिणी' मधील उल्लेखानुसार अशोकाने काश्मीरवर स्वारी केली. धर्मारण्य विहाराजवळ 'अशोकेश्वर' नावाचे प्रार्थनास्थळ (मंदिर) बांधले. चंद्रगुप्त व बिंदुसाराच्या राजवटीत काश्मीर मौर्य साम्राज्यात समाविष्ट नव्हते. अशोकाने काश्मीर जिंकून ते मौर्य साम्राज्यात विलिन केले. अशोकाच्या काश्मीर स्वारीचा उल्लेख 'राजतरंगिणी' या साधनग्रंथाव्यतिरिक्त इतरत्र आढळत नाही.

२) कलिंग युद्ध (इ.स.पू.२६१) - मगधातील नंद वंशाच्या पतनानंतर कलिंग राज्य स्वतंत्र झाले होते. चंद्रगुप्त आणि बिंबिसार यांनी कलिंगवर स्वारी काढली नाही. चीनी प्रवासी 'ह्यु-एन-त्संग' च्या मते, कलिंगचा राजा आध्यात्मिक व शक्तिसंपन्न होता. राजा दुर्बल झाल्याला लोकांनी त्यास त्रास दिला.

राजाने प्रजेस शाप दिला की, परकिय आक्रमणने तुमचे हाल होतील. त्याचा विपरित परिणाम कलिंगच्या जनतेस अशोकाच्या स्वारीच्या रूपाने कलिंगच्या जनतेस भोगावे लागले. डॉ.भांडारकरांच्या मते, 'कलिंगचा भूप्रदेश बंगालची खाडी ते तत्कालीन लांगुनिया नदी यांच्या दरम्यानचा संपन्न भाग होता. ह्या संपन्नतेचे वर्णन ह्युएनत्संगच्या प्रवासवर्णनात आहे. हा संपन्न प्रदेश ताब्यात आणण्यासाठी अशोकाने कलिंगवर स्वारी केली.

सम्राट अशोकाने कलिंगवर स्वारी करून ते जिंकून घेतले. अशोकाच्या शिलालेखातील नोंदीनुसार कलिंगच्या युद्धात १,००,००० लोक ठार झाले. त्याचप्रमाणे १,५०,००० कैदी झाले. लढाईमुळे उद्भवलेली रोगराई व दुष्काळ यामुळे लाखो लोक प्राणास मुक्तले. अशोकाने कलिंग विजयाने मौर्य साम्राज्याचा विस्तार साध्य केला मात्र युद्धातील प्रचंड रक्तपात पाहून त्यास पश्चाताप झाला. तो त्याच्या शिलालेखामध्येही तो हळहळत व्यक्त करतो. एखाद्या प्राप्त केलेल्या विजयाच्या क्षणी त्याच युद्धप्रसंगाने पश्चाताप करणारा आणि त्याची जाहिर कबुली सम्राट अशोक हा जगाच्या इतिहासातील एकमेव राजा असावा. कलिंगाचे युद्ध कलाकाच्या आयुष्यातील शेवटचे युद्ध ठरले. यानंतर त्याने शस्त्राएवजी प्रेमाने दुसऱ्यासजिंकण्याचे ठरविले. एका अर्थाने 'दिविजय किंवा शस्त्रविजयाची जागा धर्मविजयाने घेतली.

साम्राज्यविस्तार

मौर्य साम्राज्याचा सर्वात अधिक विस्तार अशोकाच्या काळात झाला. अशोकाच्या साम्राज्याच्या सिमा कोरीव लेखांद्वारे निश्चित होतात. ज्या ज्या ठिकाणी अशोकाने आपले लेख कोरविले ती ठिकाणे त्याच्या साम्राज्यात व त्याच्या आधिपत्याखाली असणार हे उघडच आहे. उत्तर भारतात गंगा यमुना नद्यांच्या खोऱ्यात, वायव्येस अफगानिस्तानमध्ये पेशावर, हजारा जिल्ह्यातील शाहबाझगडी, तक्षशिला व मानसेहरा इत्यादी ठिकाणी शिलालेख सापडले आहेत. पश्चिमेला सौराष्ट्रामध्ये गिरनारच्या पायथ्याशी, ठाणे जिल्ह्यात सोपारा, दक्षिणेस चितळदुर्ग व कोप्पळ, आंध्रप्रदेशात कर्नुल, ओरिसाच्या गंजाम व पुरी जिल्ह्यात अशोकाचे शिलालेख मिळालेले आहेत.

थोडक्यात वायव्येकडील अफगाणिस्तानपासून पुर्व, पश्चिम, सिंधू नदी ते दक्षिणेस कृष्णा व तुंगभद्रा नद्यांपर्यंत मौर्य साम्राज्य विस्तारलेले होते. या लेखांमध्ये अशोकाने आपले सीमावर्ती लोक व देश यांचा उल्लेख केला आहे. वायव्येचा यवन राजा 'अंतियक' (अंतायओकस) आणि दक्षिणेतील चोल, चेर, पांड्य इत्यादी राजसत्तांचा सीमावर्ती देश म्हणून निर्देश केलेला आहे.

डॉ.रॅप्सन यांच्या मते, यवन, काम्बोज, गांधार, राष्ट्रीक, भोज, पुलिंद व आंध्र इत्यादी सत्तांच्या प्रदेशाचा समावेश अशोकाच्या पाचव्या व तेराव्या शिलालेखात 'इह राजविषये' शब्दप्रयोग केला आहे. म्हणजेच वरील प्रदेशाचा समावेश केला असावा. त्याच्या चौदाव्या शिलालेखात 'महालके हि विजितम्'

(साम्राज्य विशाल आहे) या वाक्यावरून अशोकाच्या साम्राज्याची विशालता लक्षात येते. म्हणूनच बौद्ध धर्मग्रंथ 'महावंश' मध्ये अशोकास सर्व जंबुद्विपाचा स्वामी अथवा शासक म्हटले आहे.

सम्राट अशोकाचे उत्तराधिकारी

अशोकाने कलिंग युद्धानंतर शस्त्रविजयाऐवजी बौद्ध धर्माचा अंगीकार केला. सत्य, अहिंसा, शांतीचा स्विकार केला. सम्राट अशोक सत्तेवर होता तोपर्यंत वरील तत्वांचा अंगिकार केला तरी त्याचा दरारा होता. कारण अहिंसक व शांततावादी धोरणामुळे मौर्य सामर्थ्य घटले होते. अशोकानंतर मौर्य साम्राज्यास उतरती कळा लागली. त्यानंतर अवघ्या पन्नास वर्षात मौर्य साम्राज्य लयास गेले. अशोकानंतरचे बहुतांश राजे दुर्बल व कमकुवत होते. अशोकाने निर्माण केलेल्या विशाल साम्राज्यात डोलारा त्यांना सांभाळता आला नाही. अशोकानंतर कुणाल, दशरथ, संप्रती, शालिशूक आणि शेवटचा मौर्य राजा ब्रह्मद्रथ इत्यादी राज्य केले. दशरथाने जैन धर्मियांसाठी नागार्जुन टेकड्यांमध्ये लेण्या खोदल्या. मौर्य साम्राज्याचा शेवटचा शासक ब्रह्मद्रथ अत्यंत अयोग्य होता. बाणभट्टाच्या हर्षचरितामध्ये त्यास 'प्रजा-दुर्बल' असे संबोधले आहे. मौर्यांचा तत्कालीन सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने ब्रह्मद्रथाचा खून करून मौर्य साम्राज्याचा शेवट केला आणि मगचाया शुंग घराण्याची सत्ता प्रस्थापित केली.

मौर्यांचे प्रशासन आणि आर्थिक व्यवस्था

मॅगोस्थिनीसचे लेखन, अशोकाचे शिलालेख आणि काही प्रमाणात कौटिल्याचे अर्थशास्त्र इत्यादीमधून मौर्यांच्या शासनप्रबंधाची माहिती मिळते. सम्राट वंशपरंपरेने अधिकारपदावर येत असल्याने त्याची सत्ता अनियंत्रित होती. नवीन कायदे करणे, त्यांची अंमलबजावणी करणे आणि न्यायदान इत्यादी अधिकार राजाकडे होते. चंद्रगुप्ताविषयी मॅगोस्थिनीस लिहितो, 'सम्राट हा सतत राज्यवहारामध्ये मग्न असतो. मालिश से स्नान करीत असताना देखील तो आपल्या दूतांनी आणलेली माहिती काळजीपूर्वक ऐकतो'. विश्रांती घेताना तो क्वचितच सापडतो. चंद्रगुप्ताच्या प्रशासनव्यवस्थेविषयी व्हिसेन्ट स्मिथ म्हणतात की, मुघल राजांमधील श्रेष्ठ राजा अकबर यांचे सरकार देखील इतके कार्यक्षम नव्हते आणि प्राचीन ग्रीक शहरांची संघटनासुद्धा यापेक्षा कार्यक्षम नव्हती. प्रजेला जे चांगले वाटते ते राजाने चांगले मानावे असा कौटिल्याचा अर्थशास्त्रामध्ये उपदेशपर उल्लेख आहे. व्यापक मानवता व नैतिकता हा मौर्यांच्या राजसत्तेचा आधार होता.

सम्राटास राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी मंत्रीपरिषद होती. ती प्रसंगी सम्राटास सल्ला देत असे. प्रशासकीय कामांसाठी विविध खाती निर्माण केली जात अशा विविध ३० खात्यांचा उल्लेख कौटिल्याने केला आहे. राजपुरोहित, युवराज (राजपुत्र), सेनापती इत्यादी प्रमुख अधिकारी होते.

प्रशासनातील महत्त्वपूर्ण पदांवरील अधिकाऱ्यांची नियुक्ती राजा स्वतः करीत असे. 'समाहर्ता' हा महसूल खात्याचा अधिकारी, 'सन्निधाता' हा राजकोश आणि कोठाराचा प्रमुख, मंत्र्यांच्या

मदतीसाठी सचिव अथवा 'प्रतिवेदक अधिकारी' होता. 'युत' व 'उपयुत' हे कनिष्ठ महसुल अधिकारी व लिपीकार अथवा लेखनिक नियुक्त केले होते. धार्मिक कार्यासाठी 'धर्ममहामात्र' हे विशेष अधिकारी नियुक्त केले होते. सम्राट अशोकाने नेमलेले धर्म-महामात्र व स्त्री अध्यक्ष-महामात्र या अधिकाऱ्यांचे काम बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसार करणे नव्हते तर धर्मपंथांचे आचारविचार निर्वधपणे चालावेत यासाठी प्रत्येक पंथशासाठी एक महामात्र नियुक्त केला होता. शासकीय अधिकाऱ्यांनी प्रजेचे प्रश्न, अडीअडचणी समजून घेण्यासाठी आपआपल्या क्षेत्रात तपासणी दौरे काढण्याची पद्धत अशोकाने सुरू केली. परराष्ट्रांशी म्हणजे संपर्क ठेवण्यासाठी नेमलेल्या वकिलांना 'राजदूत' अशी संज्ञा होती. ही संज्ञा आजही वापरली जाते.

न्यायालयांमध्ये महामात्र, रज्जूक हे अधिकारी न्यायदानाचे काम करीत. दिवाणी म्हणजेच धर्मस्थाय व कंटकशोधन म्हणजे फौजदारी या दोन प्रकारची न्यायालये अस्तित्वात होती. चंद्रगुप्ताच्या मानाने अशोकाच्या काळात न्यायदानामध्ये बराच सौम्यपणा आला. गुप्तहेरांची स्वतंत्र यंत्रणा होती. त्याचबरोबर राज्याची दैनंदिन आकडेवारी गोळा करून राजापर्यंत पोहोचविण्याची व्यवस्था होती.

प्रांताचा कारभार

साम्राज्याची विभागणी प्रांतामध्ये केली होती. प्रांतावर अधिकारी म्हणून जिल्लामासाठी व्यक्ती अथवा राजपुत्राची नियुक्ती करीत. प्रांताच्या अधिकाऱ्यास 'महामात्र' ही संज्ञा होती. प्रांताची विभागणी 'प्रदेशा'मध्ये केली त्यावर 'प्रादेशिक' हा अधिकारी नियुक्त केला जाई. प्रदेशाचे विभाजन 'स्थान' व त्यावरील अधिकारी 'स्थानिक' होता. महाल व ग्राम (गाव) यासाठी अनुक्रमे गोप व ग्रामणी हे अधिकारी नेमलेले होते. गावामध्ये ग्रामपंचायत अथवा पंचायत अस्तित्वात होती. गावाच्या यारणमाराची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर होती.

नगराच्या प्रशासनासाठी एक नगरपरिषद होती. नगरपरिषदेच्या सहा उपसमित्या होत्या. प्रत्येक उपसमितीमध्ये पाच सभासद होते. पहिल्या समितीकडे औद्योगिक व शिल्पविषयक कामे, दुसऱ्या समितीकडे नगरातील परदेशी नागरिकांची काळजी घेणे, त्यांच्या वर्तणुकीवर देखभाल करणे. तिसऱ्या समितीकडे जनगणनेची नोंद व जन्ममृत्यूची नोंद ठेवण्याचे काम होते. चौथी समिती व्यापार व बाजार यंत्रणेची कामे पाहत असे. विशेषतः वजने, मापे, तपासणे आणि मालाच्या दर्जावर लक्ष ठेवणे हे काम काळजीपूर्वक केले जाई. आजच्या प्रशासनातील 'Quality Control' या अधिकाऱ्यासमान त्यांचे कार्य होते. पाचव्या समितीकडे उत्पादनखाते व नूतनमालाच्या विक्रीची व्यवस्था पाहावी लागत असे. विक्रीकराचे प्रमाण १/१० एवढे होते. कर चुकविणारास दंड केला जाई. कर वसुलीसाठी सहावी उपसमिती कार्यरत होती.

नगराच्या प्रमुख अधिकाऱ्यास 'नगराध्यक्ष' किंवा 'निगम-प्रबंधक' असे म्हणत. याशिवाय सर्वांना मिळून सार्वजनिक हिताची अनेक कामे करावी लागत. सार्वजनिक बांधकामे, रस्ते, भूमापन, जलपूर्ती, कालवे, जंगले, जलसंपत्ती, खाणी इत्यादी गोष्टींची व्यवस्था नगरपालिकेस करावी लागत असे. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये वर्णन केलेली सेनादलाची व्यवस्था विचारात घेण्यासारखी आहे. सम्राटदेखील प्रसंगी स्वतः सैन्याचे नेतृत्व करत पायदळ, घोडदळ, हत्तीदळ, रथदल इत्यादी सैन्याचे विभाग होते. मौर्यांचे घोडदळ ३०,०००, हत्तीदल ९,००० तर पायदळात ६,००,००० सैन्याचा भरणा होता. मौर्य राजांनी आरमाराची उभारणी केली होती असे उल्लेख सापडतात. सैनिकांना रोख पगार दिला जाई. मौर्यांनी शेतीच्या पाणीपुरवठ्याकडे विशेष लक्ष दिले होते. जमीन महसूल धान्य स्वरूपात व रोख दोन्हीही प्रकारे आकारला जाई. गिरनार येथील प्रसिद्ध तलावाची दुरूस्ती अशोकाचा सुभेदार 'तुशास्प' याने केली होती. यावरून जलसिंचनाकडे विशेष लक्ष पुरविले जात होते. मौर्यकालीन व्यापार भरभराटीचा होता. विविध उद्योगांचा विकास झाला होता. ब्रह्मदेश, श्रीलंका, आशिया, इराण, इराक इत्यादी परदेशांशी व्यापारी संबंध सुधारलेले होते. अंतर्गत व्यापारीसाठी दळणवळण उत्कृष्ट होते. पाटणा, काशी, उज्जैन, पैठण तत्कालीन व्यापारी शहरे प्रसिद्ध होती. चलनामध्ये चांदी व तांब्याची नाणी वापरत होती. अंतर्गत व्यापारासाठी व्यापाऱ्यांच्या संघटना होत्या. व्यापारी संघटनांना वाया न्हात. सर्व श्रेणीवर 'भांडागारिक' अधिकाऱ्यामार्फत नियंत्रण ठेवीत. निष्क, सुवर्णपण, कार्षापण, काकणिका इत्यादी विविध नाणीही व्यवहारामध्ये प्रचलित होती. 'कार्षापण' नाणे असून अशोकाच्या काळात त्यातील चांदीचे प्रमाण कमी होऊन प्रमाण वाढविले होते. मौर्य प्रशासनामध्ये सरकारी दप्तर ठेवण्याची प्रथा होती. लेखनकलेचा प्रसार झाला होता. संस्कृत व प्राकृत दोन्हीही भाषा वापरल्या जात. जैन विहारांमधून शिक्षण दिले जात असे. समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण कऱ्हेने एकंदरीत मौर्यकाळात विविध क्षेत्रात भारताची प्रगती घडून आली.

मौर्यकालीन समाज आणि धर्म

मौर्यकालीन समाजात वर्णव्यवस्था दृढ होती. कौटिल्याने आपल्या ग्रंथात, वर्णव्यवस्था हा सामाजिक व्यवस्थेचा आधार मानला आहे.' मौर्यकालीन समाजात ब्राह्मणांना अधिक महत्त्व होते. समाजाचे बौद्धिक आणि धार्मिक नेतृत्व ब्राह्मणांकडे होते. वेदपाठी ब्राह्मणांना जमीन दान देण्याची पद्धती अस्तित्वात होती. यास 'ब्रह्मदेय' असे म्हटले आहे. मौर्यकालीन समाजात ब्राह्मणाखालोखाल क्षत्रिय वर्गाला महत्त्व होते. समाजातील तीन वर्णांची रक्षा करणे हे त्यांचे कर्तव्य होते. मौर्यकालीन समाजात वर्णसंकद मोठ्या प्रमाणात झाला होता. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रात' याचा उल्लेख आहे. वर्णसंकरातून निषाद, सूत, चांडाळ इत्यादी जाती पुढे झाल्या. कौटिल्याने 'वर्णसंकरातून निर्माण झालेल्या जातींना शुद्र मानले आहे.' मौर्यकालीन समाजात विणकर, धोबी, शिंपी, सोनार, लोहार,

सुतार इत्यादी 'व्यवसानुरूप जाती' होत्या. अशोकाच्या शिलालेखात दासांचा (गुलाम) असा उल्लेख आलेला आहे. मौर्यकाळात सजातीय विवाह मोठ्या प्रमाणात प्रचलित होते. मॅगेस्थिनिसने या संदर्भात लिहिले आहे की, 'जातीबाहेर विवाह होत नसत; एवढेच नव्हे तर व्यवसाय बदल देखील केला जात नसे.' त्याने भारतीय समाजात सात अस्तित्वात असल्याचे म्हटले आहे. उदा.दार्शनिक, शेतकरी, कारागिर, शिल्पकार इत्यादी. मौर्यकाळात स्त्रियांची स्थिती फारशी सुधारलेली नव्हती. बौद्ध धर्माच्या माध्यमातून स्त्रियांना सुरक्षितता लाभली होती; परंतु आपल्या पतिच्या विरोधात कोणताही व्यवहार स्त्री करू शकत नव्हती. गृहकाम आणि मुलांचे संगोपन याच्या ती निगडीत असे. राजघराण्यातील अंतःपूराचा उल्लेख 'अर्थशास्त्र' आणि 'अशोकाचे शिलालेखा'तून आला आहे. सती कल्पनेबद्दल पुरावा मिळत नसला तरी, प्रचलन असावे असे मत काही विद्वानांनी मांडले आहे. समाजातील काही स्त्रिया गृहजीवन न स्विकारता गणिका, वेश्याचे जीवन व्यतित करत असत. वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया 'रूपाजीवा' नावाने ओळखल्या जात. बऱ्याच गणिक गुप्तहेर विभागात कार्यरत होत्या. मौर्यकालीन नागरी जीवनात मनोरंजनाला वाव होता. नट, नर्तक, गायक, वादक, मदारी आपल्या कला लोकांसमोर सादर करत. तत्कालीन समाजातील लोक मद्यपान, मांसाहार करत. या काळातील समाजात कारागिर वर्ग शुद्ध वर्षातून पुढे आला असल्याने त्याच्या प्रतिष्ठेमध्ये अल्पप्रमाणात वृद्धी झाली होती. परंतु मौर्य ऱ्हास प्रक्रियेच्या वेळी हे नियंत्रण नष्ट होऊन शिल्पकारांसारख्या वर्गालावैयक्तिक स्वतंत्रता प्राप्त झाली होती. वैश्य आणि शुद्ध यांच्यातील अंतर कमी झाले होते. मौर्यांतर काळात मात्र मनुसंहितेमुळे ब्राह्मण्याला महत्त्व प्राप्त झाले.

मौर्य-कालीन धर्म अशोकाच्या 'धर्म कल्पनेतून' विकसित झाला. तवा समाजात 'धार्मिक सलोखा' होता. याचे संपूर्ण श्रेय सम्राट अशोकाचे धार्मिक धोरण आणि त्याने केलेला धर्मप्रसार याला द्यावे लागते. बऱ्याच विद्वानांचे मत असे आहे की, 'कलिंग युद्धातील विजयानंतर अशोकाचे धर्मपरिवर्तन झाले. कलिंग युद्धातील मानवी संहार पाहून त्याने आपले धार्मिक विचार बदलले. पूर्वीचा 'चांडाशोक' (क्रूरप्रवृत्तीचा) आत 'धर्माशोक' बनला. राधा-कुमृद मुखर्जीसारखे इतिहासकार 'अशोकाने कलिंग युद्धापूर्वीच धार्मिक परिवर्तन केले होते, असे सांगतात. अशोकाच्या शिलालेखातून त्याच्या धार्मिक-परिवर्तनाची कल्पना येते. एका लघुलेखात त्याने स्पष्ट रूपात बौद्ध धर्म स्विकार केल्याचे म्हटले आहे, 'मी अडीच वर्षापूर्वी साधारण बौद्ध होतो; परंतु मागील एक वर्षाच्या काळात मी बौद्ध संघाच्या अधिक जवळ गेलो.' यावरून हे समजते की, अशोकाचे धर्म-परिवर्तन ही घटना आकस्मित नव्हती; तर तिच्या पाठिमागे कारण होते.

अशोकाच्या मास्की येथील शिलालेखात तो शाक्य उपासक असल्याचे उल्लेख आलेला आहे. पुढे त्याने बौद्ध धर्म स्विकारला; याचा स्पष्ट उल्लेख अशोकाच्या कलिंग येथील तेराव्या शिलालेखात

आलेला आहे. यामध्ये हे स्पष्ट होते की, 'अशोकाची बौद्ध धर्माबद्दलची गोडी कलिंग युद्धानंतरच वाढली.' ही घटना अशोकाच्या राज्यरोहणानंतर आठव्या वर्षी घडली. अशोकाच्या तेराव्या शिलालेखात त्याच्या धम्मविजयांचे स्वरूप लक्षात येते. या शिलालेखातील आशय पुढीलप्रमाणे आहे. जुलत्यांना दुःख देऊन मिळविलेला विजय हा चिरकाल टिकणारा नसतो; तर दामाद्वारशुद्ध आचरण करून लोकांवर मिळविलेला विजय खरा विजय आहे.'

कलिंग विजयानंतर अशोकाने बौद्ध धर्माचा खऱ्या अर्थाने स्विकार केला. 'भाब्रू' येथील शिलालेखात अशोकाने आपण बौद्ध असल्याचे स्पष्टपणे सांगितले आहे या शिलालेखात 'बौद्ध श्रीरत्नाचा' उल्लेख असून भगवान बुद्धाची शिकवण सद्धर्माची आहे; असा गौरवपर विचार केला आहे. अशोकाने आपल्या प्रजेत कोणत्या धर्माचा प्रचार केला याबाबत विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. डॉ.भांडारकरांनी अशोकाच्या धर्माला 'निरपेक्ष बौद्धधर्म' मानले आहे. स्मिथ यांच्या मते, 'अशोक फक्त काही काळ बौद्ध बनला होता. दीक्षितर यांनी 'मौर्यन पोलिटी' या ग्रंथात, अशोकाच्या धर्माला संबंध ब्राह्मणधर्माशी (वैदिक) जोडला आहे. तारानाथ या तिबेटी इतिहासकाने 'अशोक हा तांत्रिक बौद्ध' असल्याचे सांगितले आहे. अशोकाच्या धर्मकल्पनेबाबत मतभिन्नता असली तरी त्याच्या सर्वधर्मसमभावाची दृष्टी तत्कालीन शिलालेखातून समजते. रोमिला थापर यांनी स्पष्ट केले आहे की, 'अशोकाचा धम्म (धर्म) ही एक व्यापक संकल्पना होती.' याचा संबंध विश्वधर्माशी होता. अशोकाच्या धर्म संकुचित नव्हता. तो उदात्त ध्येयांवर आधारलेला होता.

अशोकाच्या धर्माचे दोन महत्त्वाचे दृष्टिकोन आढळतात. पहिला दृष्टिकोन व्यावहारिक स्वरूपाचा होता. यामध्ये अशोकाने स्पष्ट केले आहे की, 'व्यक्तीला नैतिक आणि चारित्र्यवान राहिले पाहिजे. जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रांमध्ये सर्व धर्मांचे पालन केले पाहिजे.' अशोकाने आपल्या धर्माच्या या दृष्टिकोणातून प्रजेला कौटुंबिक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय जीवनात समन्वयशील राहण्याची प्रेरणा दिली. दुसऱ्या दृष्टिकोणानुसार अशोकाने सैद्धांतिक दृष्टिकोन समोर ठेवून विविध दार्शनिकांच्या सिद्धांतांचे विवेचन केले. याचा संबंध त्याने प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिगत धर्माशी जोडला. थोडक्यात अशोकाने 'धर्मदृष्टिकोनात' सार्वजनिक जीवनाला विशेष महत्त्व दिले. अशोकाच्या धर्मांमध्ये प्रमुख विशेषतः होत्या. एक म्हणजे त्याच्या धर्मात विविध संबंधांबरोबरची चांगली वागणूक ही महत्त्वाची होती. यामध्ये आई-वडील गुरूजन, वडिलधारी माणसे, आणि इतर व्यक्ती यांच्या प्रती प्रेमाची व आदराची भावना ठेवणे, हा विचार होता. एवढेच नव्हे तर प्राण्यांविषयी देखील दयाबुद्धी जाणीव होती. राजवाड्यातील मेजवानीसाठी प्राणि-पक्षी मारले जात; त्यावर अशोका बंदी घातली.

अशोकाच्या धर्मातील दुसरी विशेषतः नैतिकतेचे आचरण, चारित्र्य संपन्नता ही होती. याचे आचरण करणे प्रत्येक व्यक्तीच्या दृष्टीने खरा उत्सव, आना आहे. याबरोबरच अहिंसा, सहिष्णूता,

साधी राहणीमान कल्पना इत्यादी अशोकाच्या धर्मातील प्रमुख विशेषतः होत्या. अशोकाने बौद्ध धर्मात राजाश्रय देऊन त्याच्या उत्थानासाठी प्रयत्न केले. बौद्ध धर्मियांची विशेषतः तिसरीधर्मपरिषद त्याने इ.स.पू.२४० मध्ये पाटलीपूत्र या ठिकाणी भरविली. एवढेच नव्हे तर बौद्ध धर्म प्रसारासाठी अनेक शिलालेख व स्तंभलेख कोरविले. 'धर्ममहामात्रा' यांची नियुक्तीधर्म-प्रचारासाठी केली. स्त्री-वर्गाच्या हिताच्या जपवणूकीसाठी 'स्त्री महायात्रा' यांची नेमणूक केली. धर्मप्रसारासाठी अशोकाने प्रशासनाला देखील माध्यम बनविले. त्याने गिरनार येथील शिलालेखात राजाची कर्तव्ये सांगितले आहेत. धर्म हे शासनाचा आधार आहे असे मानून अशोकाने एका स्तंभलेखात म्हटले आहे की, 'धर्माद्वारे लोकांची रक्षा करणे, शासन करणे, प्रजेला सुख देणे आणि साम्राज्याची रक्षा करणे.'

अशोकाच्या 'धम्म कल्पनेतून' मौर्यकालीन धार्मिक जीवनात सलोखा निर्माण झाला. परंतु हा सलोखा अधिक काळ टिकला नाही. ब्राह्मण धर्माच्या विरोधापोटी, अशोकाच्या धर्मभावनेमुळे दुःखविले गेलेल्या लोकांकडून अशोकाच्या 'धम्म कल्पनेला' धक्का बसला. परंतु अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारार्थं धर्मप्रसारक विविध देशांमध्ये पाठविले. उदा.अशोकाने आपला मुलगा महेन्द्र व मुलगी संघमित्रा यांनी श्रीलंकेत पाठविले. धर्मप्रसारकांमार्फत हा धर्म प्रदेशात प्रगल्बतेत विकसित झाला. हा अशोकाच्या 'धम्मकल्पनेचा' मोठा विजय होता असे म्हणणे चुकीच्या ठरणार नाही.

मौर्यकालीन कला स्थापत्य

मौर्य काळातील कलेचा विकास दोन प्रकारे झाला. एक म्हणजे राजाश्रयाखाली वाढलेली कला आणि दुसरे म्हणजे लोककला. राजाश्रयाखालील कलेचे स्वरूप आपणास मौर्यकालीन प्रासाद, स्तंभ, स्तूप यामधून पहावयास मिळते. मॅगेस्थिनिसच्या 'इंडिका' या ग्रंथात पाटलीपूत्रच्या राजवाड्याचा उल्लेख आला आहे. सध्या हा वाडा अस्तित्वात नसला तरी; पुरातात्विक अवशेषांवरून त्याच्या भव्यत्वेची कल्पना या बिहारमधील (पटना) जवळील कुम्रहार गावानजिक झालेल्या उत्खननात या राजवाड्याचे भग्नावशेष सापडले आहेत. येथील अवशेषात जवळजवळ चाळीस स्तंभ सापडले; यावरून या राजवाड्याला स्तंभ असून तो सुशोभीत होता हे समजते. या राजवाड्याचे छत लाकडांनी बनविलेले होते. राजवाड्याची त्यांनी उंची १४० फुटव रूंदी १२० फूट होती. चिनी प्रवासी फाहिएन याने या राजवाड्याबद्दल लिहिले आहे की, 'या वाड्याचे स्तंभ दगडाने बनविलेले असून त्यावर सुंदर व्यापार काम आणि चित्रे आहेत.' मौर्यकालीन कलेचा सर्वोत्कृष्ट नमूना म्हणजे अशोकाने उभारलेले 'एकाश्म स्तंभ' हे होय. धर्मप्रसारार्थं हे स्तंभ अशोकाने विविध ठिकाणी उभारले. या स्तंभाची संख्या अंदाजे २० पर्यंत असून त्यातील या स्तंभ ४० ते ५० फूट उंच एवढी आहे. चुनार (बिहार) खाणीतील दगड त्यासाठी वापरला आहे. या स्तंभाचे शिर्ष भाग महत्त्वाचे आहे. त्यावर उलटे कमल कोरलेले आहे. या स्तंभावरील 'सिंह, अश्व, हत्ती, बैल इत्यादी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण या सिंहस्तंभशिर्ष' (Lion-Capital)

यामधील सिंहांनी (चार) चक्र धारण त्यात आहे हे चक्र बुद्धाच्या 'धर्म-चक्र, प्रवर्तनांचे प्रतिक आहे. सारनाथ येथील नाम, रामपर्वा येथील 'वृषभस्तंभ' या काळातील महत्त्वपूर्ण कलाकृती होत्या.

अशोकाने स्तूप निर्मितीच्या प्रक्रियेला प्रोत्साहन दिले. बौद्ध परंपरेच्या मतानुसार अशोकाने ८,४०० स्तूप निर्माण केले. सांची येथील प्रसिद्ध स्तूप, भारहूत येथील स्तूप अशोकाने निर्माण केले. पुढे शुंगकाळात या स्तूपांचा कलात्मक विस्तार झाला. 'स्तूप' हे बौद्ध धर्माचे प्रतिकरूप वास्तू असून; बौद्ध महंत (साधू) यांचे अवशेष यामध्ये पुरलेले असत. बौद्ध धर्मियांचे प्रार्थनास्थळ म्हणून या वास्तूचा विकास झाला.

मौर्यकालीन लोककलेची जाणीव यक्ष-यक्षिणींच्या मूर्तीतून होते. या मूर्ती मथुरेपासून पाटलीपुत्र पर्यंतच्या प्रदेशात आढळतात. 'परखत यक्ष' ही परखत गावी मिळालेली मूर्ती असून सुबक आहे. पटना येथे मिळालेली यक्ष मूर्ती चमकदार समाज चित्रावर लेख आहे. दिदारगंज येथील 'चामरधारिणी' ही मूर्ती यक्षीच्या इतर मूर्तीपेक्षा सुबक आणि सौंदर्यपूर्ण आहे. डोंगर खोदून शैलगृहे बांधण्याची या मौर्य काळातच सुरू झाली. अशोक आणि त्याचा नातू दशरथ याने गयेच्या उत्तरेला बाराबर आणि नागार्जुनी टेकड्यावर आजीविक पंथीयांसाठी लेणी खोदून घेतली.

मौर्य प्रक्रियेची मिमांसा

सम्राट अशोक जीवंत असेपर्यंत मौर्य साम्राज्याचा दरारा टिकून होता. अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य सत्तेला उतरती कळा लागली. अशोकानंतरचे मौर्य सम्राट तुलनेने दुर्बल व अकार्यक्षम होते. त्यांच्या काळात उद्भवलेले सरहद्दीवरची बंडखोरी त्यांना दडवता आली नाही. मौर्य घराण्यातील अंतर्गत संघर्षदेखील यावेळी उफाळून आला होता. अशोकाचा एक पुत्र जालौक याने स्वतःला काश्मिरचा राजा घोषित करून आपले स्वतंत्र राज्य स्थापले. एवढेच नव्हे तर मौर्य साम्राज्याच्या पूर्वभागावर दशरथने तर पश्चिम भागावर कुणालने स्वतंत्र राज्य केले. मौर्य प्रजेत प्रांतिक अधिकाऱ्याविरूद्ध असंतोष माजला होता. या प्रांताधिकाऱ्यांचे शासन अत्याचारी होते. यामुळे मौर्यांचे पतन झाले. असे मत हेमचंद्र रायचौधरी यांनी मांडले आहे. 'दिव्यवदान' या बौद्ध ग्रंथात तक्षशिलेच्या नागरिकांनी प्रांतीय अधिकाऱ्याविरून बंड केल्याचा उल्लेख आला आहे. रोमिला थापर यांनी 'दिव्यवदान' मधील माहिती विश्वसनिय नाही असे मत मांडले आहे. त्यांच्या मते, 'मौर्य साम्राज्याचे पतन तत्कालीन राष्ट्रीय एकतेच्या अभावी झाले.'

अशोकाचे अहिंसक व शांततावादी धोरण यामुळे सैन्य सामर्थ्य धरने सेनापती मध्ये सैन्याचे नेतृत्व करण्याची योग्यता उरली नाही. ग्रीक आक्रमकांच्या स्वारीपुढे प्रतिकार करण्याची क्षमता सैन्यात उरली नाही. थोडक्यात अशोकाच्या काळात त्याच्या सामर्थ्यामुळे सत्ता टिकून राहिली त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र सैन्या पतन होऊन मौर्यांचा शेवट झाला. रायचौधरी यांनी 'अशोकाच्या अहिंसावादा

धोरणाला मौर्य पतनास जबाबदार धरले आहे. हे मत फारसे योग्य वाटत नाही कारण सैनिकी संचलनावर राजाचे महत्त्व अवलंबून असते. अशोकानंतरच्या काळा एकही राजा सैनिकी बळावर नियंत्रण ठेवू शकला नाही; ते काम मात्र अशोमार आपल्या कारकिर्दीत अहिंसावादी धोरणाचा पुरस्कार करून देखील व्यवस्थित केले होते.

मौर्यांच्या पतनास 'ब्राह्मणी तीव्र प्रतिक्रिया' कारणीभूत ठरली; असे मानणारा विद्वानांचा एक गट आहे. पंडित हरप्रसाद शास्त्री व इतर इतिहासकार अशोकाच्या नितीला मौर्य पतनास कारणीभूत मानतात. अशोकाने बौद्ध धर्माला दिलेल्या अवास्तव महत्त्वामुळे ब्राह्मणांच्या प्रतिष्ठेला धक्का पोहचला. त्यांनी पुष्यमित्र शुंग या ब्राह्मण सेनापतीच्या नेतृत्वाखाली मौर्य साम्राज्याच्या पतन प्रक्रियेला हातभार लावला. अशोकाने पशुबळीवर घातलेली बंदी, स्त्रियांच्या अनाठायी कर्मकांडावर केलेली टिका ब्राह्मणांना आवडली नाही. थोडक्यात मौर्य पतनाला ब्राह्मणांचा पूरक ठरला.

दा.ध.कौसंबी यांनी मौर्य पतनास त्यांची 'कमजोर अर्थव्यवस्था' कार्यभूत असल्याचे सांगितले आहे. आपल्या मताच्या पुष्टीसाठी कौसंबीनी त्या काळातनट आणि वैश्यांवर लावलेला कर, आणि मौर्यांची हलक्या दर्जाची 'आहत नाणी' या गोष्टी त्यांच्या अर्थव्यवस्थेच्या कमतरतेच्या द्योतक होत्या. अशा आशयाचे मत मांडले आहे. मौर्यांचा प्रशासकीय व्यवस्थेवर आणि सैन्यावर होणारा खर्च, अशोकाने बौद्ध धर्मीयांना दिलेल्या अवास्तव देणग्यांमुळे देखील मौर्य खजिन्यावर ताण पडला होता. ही आर्थिक समस्या मौर्य न्हासाला कारणीभूत ठरली.

मौर्य सत्ताधिकांनी वायव्य सरहद्दीकडे दुर्लक्ष केले. याच काळात परकीय आक्रमक (शक) यांचा धोका ओळखून चिनी सम्राट शिह हुआंग याने इ.स.पू.२२० मध्ये भव्य संरक्षणात्मक भिंत बांधली. परंतू मौर्यांनी या प्रकारचा उपाय योजला नाही. साहजिकच पुढे वायव्य सरहद्दीकडून ग्रीक, शक, पल्लव, कुशाण यांची आक्रमण झाली. इ.स.पू.१८५ मध्ये मौर्यांचा सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने मौर्य शेवटचा सम्राट बृहद्रथ याला ठार मारून मौर्यांचा शेवट केला.

मौर्योत्तर काळातील परकीय आक्रमणे

भारताच्या वायव्येकडून आलेले परकीय आक्रमक हे मौर्योत्तर काळात मोठे संकट ठरले. बॅक्ट्रियन ग्रीकांचा भारतीय साहित्यात यवन म्हणून उल्लेख आहे. यापूर्वी आपण अलेक्झांडर या ग्रीक आक्रमकाचा विचार केला आहे. अलेक्झांडरच्या मृत्यूवेळी त्याने उभारलेल्या साम्राज्यात मेसेडोनिया, सीरीया, कालव्या, बॅक्ट्रीया, पर्थिया प्रदेश होते. या भागात ग्रीक राज्यपाल (स्ट्रॅटेगो) कार्यरत होते. इ. स.पू.२५० मधील बॅक्ट्रीयाचा राज्यपाल डीओडोटस आणि पर्थीयाचा राज्यपाल अँरेक्सस यांनी आपल्याला स्वतंत्र घोषित केले. बॅक्ट्रीयाचा राजा डीओडोटस दुसरा याने आपल्याला सेल्यूकस निकेटरच्या अधिपत्यातून पूर्णतः मुक्त केले. या डिमेट्रियस (इ.स.पू.२२० ते १७५) याने भारतावर

आक्रमण केले. त्याने का पंजाब जिंकून साकल (सियालकोट) येथे राजधानी स्थापन केली. डिमेट्रियस भारतात व्यस्त असताना बॅक्ट्रियात युक्रेटायडिज याच्या नेतृत्वात उठाव झाला. बॅक्ट्रिया युक्रेटायडिजच्या अधिपत्याखाली आले. त्यानेही भारतातील काही प्रदेश जिंकून तक्षशिला येथे राजधानी स्थापन केली. या ग्रीक राज्यांमध्ये हेलिओक्लिज, अँटिआल्किडास, हर्मियस, मिनँडर हे प्रसिद्ध राजे होऊन गेले.

मिनँडर (इ.स.पू. १६० ते १२०) या प्रसिद्ध ग्रीक राजाचा उल्लेख बौद्ध त्यात मिलिंद या नावाने केला जातो. तो डिमेट्रियसच्या कुळातील असावा असे व्यक्त केले जाते. त्याच्या राज्यात अफगानिस्तानचा काही भाग व वायव्य भारताचा काही भाग सामिल होता. साकल ही त्याची राजधानी होती. स्ट्राबो याने लिहून ठेवले आहे की, 'ग्रीकांनी गंगा नदी आणि पाटलीपूत्रपर्यंत या काळात आक्रमण केले होते. मिनँडरची नाणी काबूलपासून मथूरापर्यंत आणि बुंदेलखंडात सापडली आहेत. बौद्ध ग्रंथ 'मिलिन्दपन्हो' यामध्ये मिनँडरने बौद्ध भिक्षु नागसेन याच्याशी केलेल्या, प्रश्नोत्तररूपी चर्चेचा वृत्तांत आहे. मिनँडर बौद्ध धर्मअनुयायी होता.

पर्थीयानेही बॅक्ट्रियाप्रमाणे स्वतःला स्वतंत्र घोषित केले होते. पर्थीयन पहलव यांचा संस्थापक मिथ्रिडेस हा युक्रेटायडिजचा समकालीन होता. माउस हा भारतातील पहिला पहलव शासक होता. गॉडोफर्नीस हा त्यातील सर्वात शक्तिशाली शासक इ.स.२० ते ४१ या काळात होऊन गेला. पहलव शासकांचा अंत कुशाणांकडून झाल्याचा उल्लेख शिलालेखातून आढळतो.

ग्रीक आक्रमकांचा भारतावर प्रभाव पडला. परंतु काही इतिहासकारांच्या मते ग्रीकांचा भारतावर फारसा प्रभाव पडला नाही. त्यांच्या मतानुसार भारतातील डिमेट्रियस, युक्रेटायडिज आणि मिनँडर यांचे आक्रमण अल्पकालीन होते. त्यांनी भारताच्या मूळ संस्कृतीवर कोणताही प्रभाव सोडला नाही. परंतु युद्ध साहित्य निर्मितीच्या क्षेत्रात ग्रीकांच्या तंत्राचा भारतीयांवर प्रभाव पडला. भारतीय धर्म व तत्त्वज्ञानाचा ग्रीकांवर प्रभाव पडला. हेलिओडोरस स्वतःला भागवत म्हणवून घेत असे त्याने बेसनगरजवळ गरूडध्वज उभारला आहे. मिनँडरने बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. ग्रीक विद्येचा भारतीयांनी अभ्यास केला. त्यांच्या कालगणनेचा स्वीकार केला. नाणी, ज्योतीष्य, शिल्पकला या क्षेत्रात ग्रीकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.